

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 2. SZÁM
LXVII. ÉVFOLYAM

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON
A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848
Szijártó M. István, Somorjai Szabolcs, Schramek László
és Nagy János írásai

Fóti Miklós
Népességcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században

Törő László Dávid
Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok és tanulságaik
Dagobert Frey és Angyal Endre

.....

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 2. SZÁM
LXVII. ÉVFOLYAM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

Nyomdai előkészítés:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Prime Rate Zrt.

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 2. szám

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

Szijártó M. István A tőkeakkumuláció és a mókusok.
Bevezető megjegyzések 183

Somorjai Szabolcs Az eredeti tőkefelhalmozások történeti
metamorfózisai 189

Schramek László Válhatott-e piaci tényezővé a katonaság
a 18. század első felében Magyarországon? 209

Nagy János A magyar rendek és a kormányzat gazdasági
elképzelései az 1764–1765. évi országgyűlés tárgyalásai és
az 1791-ben kiküldött kereskedelemügyi bizottság példáján 221

TANULMÁNYOK

Fóti Miklós Népeségcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században 241

Törő László Dávid Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok
és tanulságaik. Dagobert Frey és Angyal Endre 283

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

A TŐKEAKKUMULÁCIÓ ÉS A MÓKUSOK Bevezető megjegyzések

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

.....
CAPITAL ACCUMULATION AND THE SQUIRRELS

Introductory remarks

What were the factors driving capital accumulation in Hungary in the eighteenth century? Did Hungary experience economic development in the late eighteenth century that enabled the Habsburg Monarchy to borrow at low interest rates? Was capital accumulation in Hungary primarily the result of grain exports to Austria, the provisioning of the Habsburg army or perhaps the exploitation of seigneurial rights such as milling and wine-selling monopolies? It is possible, however, that capital accumulation was not the decisive factor in the onset of capitalism. Rather, it may have been the emergence of opportunities that redirected capital from lending towards direct investments.

Keywords: capital accumulation, grain exports, provisioning for the army, seigneurial rights, direct investments
.....

Két mókust könnyebb észrevenni, mint egyet, mert míg egy mókus csendesen üldögél az ágon, a második mókus rögtön elkezd kergetni az elsőt, és nagy zajt csapva önfeledten kergetőznek a fa törzse körül. A mi történetünk két mókusa közül a második a 19. században bukkant fel, a tőke iránti keresletnek a befektetési lehetőségek megnyílása által előszóltított mókusa, hogy nyomban a nyilvánosságot elárasztó hangos panaszkodás közepette vegye üldözőbe a kínálat mokusát.

Lényegében idáig jutott el a közös gondolkodásban az a műhelykonferencia, amelyre 2021. december 10-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának (= ELTE BTK) Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén került sor, és amelynek tanulmányra formált előadásai a *Történelmi Szemle* 2022. évi 4. számában jelentek meg Hitelviszonyok Magyarországon a kései rendiség idején, 1700–1848 összefoglaló címmel.¹ Azaz volt egy régi típusú hitelrendszer, amelyben a biztos befektetés szolid hozamait törekedett elérni a tőketulajdonos, és megsértődött, ha a takarékpénztárként működő nagybirtok

Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék.

1 Hitelviszonyok a kései rendiség idején. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 641–744. [Tematikus blokk.]

tulajdonosa visszafizette a nála elhelyezett kölcsönt, majd ezt egy idő után felváltotta az új típusú hitelrendszer, amelyben megfordultak a szerepek: hitelszűke lépett fel, és a befektethető tőkére vadásztak a reménybeli adósok.² A különbséget nyilvánvalóan a befektetési lehetőségek kiszélesedése hozta el, ezek felhelyezték a fára a tőke iránti kereslet mókusát, amely nyomban társa hangos kergetésébe fogott.

Abból viszont, hogy a 18. századi forrásokban nem látjuk nyomát a két mokus hangos kergetőzésének, még nem következik, hogy a kínálatnak a tőkefelhalmozás által a fára feljuttatott mókusa nem üldögélt már ekkor is csendesesen és magányosan egy faágon fenyőtobozt rágicsálva. Attól, hogy a 18. század jó részét nem jellemezték a befektetési lehetőségek, még végbemehettek a tőkeképződés folyamatai. Sőt nyilván ezek ténylegesen le is zajlottak: a döntően agárjellegű gazdaság is képes volt folyamatosan felesleget termelni. Ezen folyamatok, a tőkeakkumuláció problémái álltak az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke és a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Albizottsága szervezésében 2023. december 8-án az ELTE BTK-n Tőkefelhalmozás Magyarországon a kései rendiség idején, 1700–1848 címmel tartott műhelykonferenciának.

A tőkefelhalmozás kérdése a Habsburg Monarchia szintjén is releváns kérdése a kurrens szakirodalom diskurzusának. Néhány éve monográfiájában William D. Godsey Alsó-Ausztria példáján annak a folyamatát tárta fel, hogy a 18. század folyamán hogyan léptek be az osztrák és cseh rendek a Habsburgok háborúinak finanszírozásába, és lettek ennek a Wiener Stadtbanco és a külföldi pénzpiacok mellett meghatározó szereplői.³ Ugyanis miután az európai államok túlléptek azon a stádiumon, amikor az éppen elérhető anyagi és emberi erőforrásokkal vívták meg katonai konfliktusaikat, és elkezdték időben elteríteni ezeket a kiemelkedően magas anyagi terheket (előbb a katonáknak és a hadiszállítóknak való késedelmes fizetéssel, majd hitelek felvételével), és a békeévekre is sikerült ráterhelniük a háborúk költségeit, kiemelkedő jelentőségre tett szert az, milyen kamatszinten tudtak hitelekhez jutni. Ezt a Habsburgoknak úgy sikerült leszorítani, hogy a 18. században a jobb hitelképességű tartományi rendek és a Wiener Stadtbanco közvetítésével vettek fel kölcsönöket. Ahogy Zinzendorf gróf, a Hofrechenkammer elnöke mondta: „az állam nem kap hitelt a puissances intermédiaires közvetítése nélkül”.⁴ A „közvetítő hatalmak” Montesquieu kifejezése. A rendekre utal, akik szerinte meggátolják, hogy az egyeduralomból zsarnokság legyen.⁵ Godsey tehát a rendek kulcsszerepét hangsúlyozza (amelyeket tehát az uralkodók nem szorítottak teljesen a háttérbe), és arra jut, hogy az 1840-es években következtek azután be a döntő változások a gazdasági fejlődés, a nem-

2 Szijártó M. István: Hitelviszonyok a kései rendiség idején. Bevezető megjegyzések. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 644–645. Kurucz György megfigyelése szerint is a nagybirtokok uradalmi pénztáraiiba kerültek a kisbefektetők biztonságot kereső megtakarításai. Kurucz György: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetich László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). *Századok* 150 (2016) 539.

3 William D. Godsey: *The Sinews of Habsburg Power. Lower Austria in a Fiscal-Military State, 1650–1820*. Oxford, 2018.

4 Idézi William D. Godsey: *The Rise of a Sustainable Public Debt in the 18th-Century Habsburg Monarchy*. In: *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State. Contours and Perspectives, 1648–1815*. Ed. William D. Godsey – Petr Mat’ a. Oxford, 2022. (Proceedings of the British Academy 247) 268.

5 Montesquieu: *A törvények szelleméről*. I–II. Bp., 1962. Második könyv. IV. fejezet, ötödik könyv. XI. fejezet.

zetközi pénzpiacok igénybevétele és a helyi társadalom feletti hatékonyabb ellenőrzés révén.⁶

Mindezzel ellentétben azonban 2022-ben megjelent tanulmányában William D. Godsey annak a folyamatát tárgyalja, ahogy már az 1770-es években közvetlenül finanszírozható lett a Habsburg Monarchia államadóssága. Az Universal-Staats-Schulden-Cassa alacsony kamatokkal tudott közép- és hosszú távú hiteleket felvenni intézményi közvetítők közbeiktatása nélkül is. Ez negyedik forrásként társult a korábbi háromhoz, így 1815-ben a monarchia kamarai tartozásainak összege már majdnem elérte a Bécsi Városi Bank hiteleiét (204, illetve 225 millió forint), miközben az osztrák és cseh rendek felé fennálló tartozás csak 159, a külföldi hitelek mennyisége pedig 71 millió forintot tett ki. Ezután a kormány pénzért már döntően magánbankokhoz fordult, és a közvetített hitelek szerepe lecsökkent.⁷ Az 1774-től működő Magyar Királyi Hitelfőpénztár sikerrel hajtotta végre az államadósság konverzióját 4%-osra.⁸ Mindezek mögött logikus a 18. századi tőkefelhalmozás folyamatát feltételeznünk, amely az 1770-es évek táján talán lendületet vett a cseh és osztrák tartományokban – hiszen nyilván a közvetlen állami hitelfelvétel mellett a Bécsi Városi Bank sem szorult ki a piacról, illetve a rendi hitelgyűjtés sem szűnt meg egyik napról a másikra, és nyilván érdemes azzal a feltételezéssel élnünk, hogy – ha megkése vagy kisebb volumenben is, de – Magyarországon is lezajlottak hasonló folyamatok.

Mindenesetre a 18. század második felében tudatos törekvésként jelentek meg már a gazdaságfejlesztési törekvések itt is. Ezekről szól Nagy János tanulmánya, összehasonlítva egyfelől az 1764–1765. évi diéta kereskedelemügyi témájú vitáit az 1791-től 1793-ig működő kereskedelemügyi bizottság munkálataival. Mindkettő a gazdasági önrendelkezést kívánta előmozdítani és a kivitelt bővíteni a mezőgazdaság és az ipar fejlesztésén keresztül. Figyelemre méltó, hogy magyar a rendek gazdaságpolitikai programjába beépültek olyan gazdaságpolitikai elemek, amelyek az 1760-as években még a bécsi kormány törekvéseiben szerepeltek.

Nyilván a későbbiekben nagy jelentősége lenne a 19. században folytatni a vizsgáldást, amikor a tőkeakkumuláció feltételeinek tekintetében alapvető változás áll be.⁹ De már a 18. században nekilendült a gabonakivitel (elsősorban Ausztria felé), majd ez a 19. században még dinamikusabban fejlődött (még ha nem is tekintjük most a vasútépítések által az 1860-as években elhozott aranykort¹⁰): Roman Sandgruber szerint az osztrák fogyasztás 2,5%-át fedezte a magyar gabonaimport a 18. században, de már 10–16%-át az 1840-es években. John Komlos is azon a véleményen van, hogy a termelést meghaladón,

6 Godsey: *The Sinews of Habsburg Power*, 397.

7 Godsey: *The Rise of a Sustainable Public Debt*, 268–271.

8 Herzog József: A m. kir. hitelfőpénztár megszervezése és működése Mária Terézia korában. *Századok* 59–60 (1925–1926) 270–278. Ekkoriban csökkentették 5%-ra a korábban törvényben 6%-ban rögzített kamatlábat. Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században*. Bp., 1965. 104.

9 A konferencián elhangzó három vonatkozó előadás (Velkey Ferenc: *Széchenyi érvei a tőkehiány „két garasos” enyhítése mellett*; Somorjai Szabolcs: *A tőkefelhalmozás kérdései és problémái a 19. század első felében* és Koloh Gábor: *A felhalmozó paraszt. A kisüzem megteremtésének lehetséges útja*) nem készült el tanulmányként.

10 Vö. Benda Gyula: *Gabonatermelés és -export Magyarországon (1770–1870)*. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 2006. 198.

5,3%-kal nőtt a magyar gabonaexport 1789 és 1841 között.¹¹ Benda Gyula szerint a gabonakivitel 1771 és 1790 között átlagosan 900 ezer métermázsra volt, ami valamivel több, mint 1,9 millió pozsonyi mérő.¹² Ezzel összhangban Glósz József monográfiája a gabonakereskedelemtől Beliczky János adatát idézi, aki szerint 1764-ről 1780-ra évi 1 millióról évi nagyjából 2 millió pozsonyi mérőre nőtt a magyar kivitel.¹³ Kaposi Zoltán szerint a 18. század utolsó harmadában azután a maximum évi 2 millió pozsonyi mérő szintjéről az 1820-as évek közepére már 3 millióra nőtt, vagyis a bővülést Komlosnál intenzívebbnek tartja. Kaposi a dinamizmust az állami megrendeléseknek, a hadiszállításoknak tulajdonítja.¹⁴ Amikor azonban Schramek László alábbi tanulmánya annak próbált utánajárni, hogy a 18. század első felében milyen mértékben jelentett piacot a magyar agrártermékeknek az országban állomásozó hadsereg ellátása, végül arra jutott, hogy ez nem volt jelentős tényező. A katonaság ellátása ekkor még nem piaci viszonyok között történt, bár e tekintetben később változás állt be.¹⁵

Az eredeti tőkefelhalmozás problematikájával elméleti szinten foglalkozik jelen blokkban Somorjai Szabolcs tanulmánya. A vonatkozó szakirodalomból kiemelkedik Jánossy Ferenc e tekintetben úttörő munkássága. Ő 1979-ben tette vizsgálat tárgyává a kapitalista gazdasági fejlődés öngerjesztő folyamatának beindulását. Jánossy szerint a prekapitalista gazdaságban (főleg a kereskedelemben és a bányászatban) is jelen volt a tőke, nem hiányzott a munkaerő sem, az áttörés mégis csak akkor következett be, amikor a primer szektorba betört a tőke: a *Verlag*-rendszer előbb integrálta a falusi takácsokat, ezután a létrejövő manufaktúráis, majd gyáripár tönkretette ezeket, amely azután a hadsereg mellett a paraszti háztartások részére is termelni kezdett. A textiliparban a tőke átalakult, és a verseny, a növekvő termelékenység és a korlátlan felhalmozás lehetősége létrehozta a kapitalizmust.¹⁶

Jánossy Ferenc tehát elveti azt a gondolatot, hogy a hadiszállítások robbanthatták volna be a tőkés fejlődést. Ehelyett arra hívja fel a figyelmet, hogy a tőke meglepte még nem hozta magával „a tőkeakkumulációs lavina megindulását”-t, hanem a tőke egy ponton átalakult. Azaz a befektetési lehetőségek megjelenése és az ennek következtében megjelenő kereslet a tőke iránt, vagyis a második mókusnak a fára kerülése megváltoztatta a kínálat addig nyugodtan üldögélő mókusának viselkedését, és csendes szemlélődőből a mókusok hancúrozásának zajos résztvevőjévé vált egy szempillantás alatt. A döntő eszerint mégsem a tőkeakkumuláció folyamata volt, hanem a befektetési lehetőségeké, mert ezek megjelenése átalakította a tőkét: kölcsöntőkéből működő tőkét hozott létre.

11 Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete, 1700–2000*. Bp.–Pécs, 2002. (Studia Oeconomica) 55.

12 Benda: *Gabonatermelés és -export Magyarországon*, 194.

13 Glósz József: *Gabonakereskedelemlétele Magyarországon a 19. század első felében*. Bp., 2014. 39.

14 Kaposi: *Magyarország gazdaságtörténete*, 57.

15 Két további vonatkozó előadás (Tamás Máté: *Hadseregellátás, tőkefelhalmozás és zsidó kereskedők a 19. századi eleji Habsburg Monarchiában* és Halmos Károly: *A tőkefelhalmozás sebessége*) nem készült el tanulmány formájában, de a szerzők közös könyve a hadseregellátás kérdéséről megjelenés előtt áll. A korábban említett mellett a műhelykonferencián elhangzott még Madarász Aladár elméleti bevezetője, Kövér György pedig felkért hozzászólóként mondta el gondolatait.

16 Jánossy Ferenc: *Az akkumulációs lavina megindulása*. Bp., 1979. (Gyorsuló Idő) 7., 10., 107–119.

Érdeemes tehát több tényezőre figyelemmel lenni: a gabonakivitelre, a hadseregellátásra (amely részben az országon belül zajlott le) a tőkeakkumuláció tekintetében egyfelől, illetve a befektetési lehetőségek megjelenésére másfelől, különös tekintettel az agrárszektorban is piacra lelő textiliparra. De a tőkefelhalmozást illetően talán mást is mérlegre tehetünk. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az agrártermelés folyamatának mely pontján valószínűsíthetjük leginkább a tőke felhalmozódását, azaz honnan jött az első mokus, Schmik János molnár esete érdekes megfigyelésekre adhat lehetőséget.

A molnármestert 1798. március 5-én gyilkolta meg egy rablóbanda, mert igen gazdag ember hírében állt, de alig tudtak elvinni az Inota külterületén álló házából valamit: a vád szerint készpénzben 150 forintot, a vallomások szerint még 50 forintnál is kevesebbet, mert 15 000 forintos vagyonának több mint 80%-a hitelként volt kihelyezve, ennek is zöme Zichy Miklós grófnál, akitől Schmik az iharforrasi malmot bérelte. Mivel Schmik vagyonáról nemcsak meggyilkolása után készült leltár, hanem első feleségének halála után, 1791-ben is, tudjuk, hogy hét év alatt megduplázta vagyonát, és ennek növekménye meghaladta az évi 1000 forintot. Csak összehasonlításképpen: ebben az időben 600 és 800 forint közé esett egy alispán éves fizetése.¹⁷ Ebből a kamatjövedelem csak körülbelül 400 forintot tett ki, a többi döntően nyilván a malomhoz, Schmiknek molnárként húzott jövedelmeihez kapcsolódott. Két kis szőleje jelentéktelen jövedelmet termelt. Schmik János molnárként húzott jövedelmei mögött nyilván a földesúri jogok állnak: a kocsmáltatáshoz hasonlóan a malomtartás a földesúri üzem kiemelkedő bevételi forrása volt. Zichy az első kontraktusban egyértelműen túl alacsony évi bérleti díjat kért malma működtetőjétől, évi 50 forintot – nyilván a korábbiakhoz és egyéb malmai árendájához igazodva –, mert egy második szerződésben két malmot már évi 600 forintért adott bérbe Schmik Jánosnak. De neki jól láthatóan magasabb bérleti díj mellett is megérte a molnárkodás.¹⁸

A gróf szemszögéből nézve a dolgot azt mondhatjuk, hogy magasabb jövedelmet húzott az uradalom malomtartási jogából: egyfelől úgy, hogy az árenda lett magasabb pár évvel Schmik érkezését követően, másfelől úgy, hogy a molnárnál maradó profitot is ő költötte el, bár csak kölcsön formájában. A keletkező adósságért az elkölthető pénz megsokszorozódása nyilván kárpótolta Zichy Miklóst. Bár pontosan nem tudjuk, hogy mire fordította a pénzt, de érdemes idézni Tóth Tibornak az 1750 és 1811 közötti időszakra vonatkozó vizsgálatát, amely szerint a nemesi kölcsönök 6%-a ment gazdaságfejlesztésre, 27%-a birtokvásárlásra, 20%-a zálogbirtok-kiváltásra és 40%-a adósságtörlesztésre.¹⁹

Annál viszont, hogy a gróf és a molnár között hogyan oszlott meg a jövedelem, számunkra most fontosabb ennek forrása, az uradalom kisebb királyi haszonvételeinek egyike. Schmik esetében tehát nemcsak a régi típusú hitelrendszer működését láthatjuk, hanem a tőkefelhalmozás lehetőségét is. A mikrotörténelmi megközelítés a földesúri jogokra, a gazdaságon kívüli kényszer hatékony érvényesülésére irányíthatja rá a törté-

17 Békés vármegyében 600 forint volt az alispán fizetése 1794-ben, Zalában pedig 1774-ben 700, 1780-ban 800 forint. Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája, 1715–1848*. Gyula, 2009. 92.; *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. 57.

18 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P707. fasc. 441. fol. 500–568., fasc. 442. fol. 274–297.

19 Kaposi: *Magyarország gazdaságtörténete*, 47.

nész figyelmét. Ez nyilván nem volt a várpalotai Zichy-uradalom sajátja. A Batthyány család bicskei uradalmáról is azt mondja Tompa László, hogy az árendák – a cenzussal egyetemben – a bevételek nagyobb részét adták a 18. század első felében, ezek az enyingi uradalomban is jelentősek voltak – szemben a siklósival, amely modernebb volt, külső piacok felé fordult, és jelentős allodiális gazdálkodást folytatott.²⁰ Benda Gyula úgy véli, hogy a magyarországi nagybirtokok nagybirtoküzemmé való átalakulása csak a 18. század végén vált meghatározó tendenciává. A földesúri szántó és rét aránya a 18. század utolsó harmadában is csak 10 és 20% között volt, de inkább az intervallum alsó határán. Innen nőtt ez azután 1850 tájára 20-25%-ra.²¹ Talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a 18. század nagy részében a földesúri jogok érvényesítése lehetett a magyarországi tőkeakkumuláció elsődleges forrása, majd a század végétől lépett ennek helyére a gabona-termelés.

Viszont ha igaza van Jánossynak, akkor nem a tőkefelhalmozás volt a legfontosabb mozzanat a kapitalizmus rendszerének létrejöttében, legyen ennek forrása akár a regálé-jogok csoportja, akár a hadiszállítás vagy a gabonaexport, azaz nem az első, hanem a második mókus felhelyezése a fára, az a mozzanat, amely a kölcsöntőkéből működő tőkét varázsol: a befektetési lehetőségek megjelenése.²² Jánossy szerint ez a textiliparban történt meg. De ezt a feltevést már egy másik vizsgálat tárgyává érdemes tenni.

20 Tompa László: *Az újszerű Batthyány-birtokok regenerációja a 18. században*. Bp., 2024. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. A Vidék Vonzásában 5) 282., 284., 286–288.

21 Benda Gyula: Földesúri és paraszti földhasználat (szántó, rét). In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*, 224., 227., 230.

22 Egy további lehetőség, hogy Schumpeternek van igaza, és a vállalkozó, a vállalkozói szellem lesz a döntő. Lásd Somorjai Szabolcs tanulmányát e számban.

AZ EREDETI TŐKEFELHALMOZÁSOK TÖRTÉNÉSZI METAMORFÓZISAI

SOMORJAI SZABOLCS

.....
HISTORICAL METAMORPHOSES OF ORIGINAL CAPITAL
ACCUMULATIONS

The paper first reviews some Hungarian historical works on original capital accumulation from the last 140 years, showing how the approach to the subject has changed since the end of the 19th century, and then suggests further research aspects for the study of original capital accumulation through two sub-themes, lending and entrepreneurship.

Keywords: original capital accumulation, expropriation, exploitation, lending, innovation, entrepreneur
.....

A magyar történetírásban az eredeti tőkefelhalmozás értékelése lényegében mindig hasonló volt. A jelenből visszatekintve, összehasonlítva más államok teljesítményével, egyértelmű kudarcként értékelték, és a megint más összehasonlításokból kiolvasott lemaradás egyik okaként és egyben bizonyítékként értelmezték. Azok az utak azonban, amelyekre eljutottak a válaszig, tehát a részletek, közel sem voltak azonosak, sőt néha még a válasz, azaz a végállomás, ahova megérkeztek, sem volt pontosan ugyanaz. A következőkben néhány magyar történész vonatkozó műveit mutatom be az elmúlt közel másfél száz évből azzal a céllal, hogy láthatóvá váljanak az eltérő részletek, igazolva a címben többes számban szereplő „tőkefelhalmozások” létjogosultságát, illetve hogy ezt követően reményeim szerint rámutathassak néhány olyan irányra, amelyben a téma kutatásában tovább lehetne haladni.

A szövegek válogatása vállaltan szelektív. Egyrészt nem könnyű megállapítani, mikor is kezdődött Magyarországon az eredeti tőkefelhalmozás. Elfogadható érvek szólnak amellett, hogy már a középkori felhalmozást is érdemes figyelembe venni, miként plauzibilis az a meglátás is, hogy a felhalmozás akkor is folytatódott, amikor a kapitalizmus már jól érzékelhető dominanciára tett szert.¹ Mivel arra itt nincs mód, hogy a különböző korszak-

Somorjai Szabolcs, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, IV. Iratörzű főosztály.

1 Mindössze két példa a két korszakból: egy a középkortól tartó folyamatos építkezés ötletdús bemutatásához, amelynek a kapitalizmus az egyik eredménye, illetve a felhalmozás egészen más értelmezését kínálja

kok felhalmozásának teljes magyar historiográfiáját felvázoljam, inkább csak azokra a szövegekre koncentrálok a következőkben, amelyek kifejezetten az eredeti tőkefelhalmozás problematikáját járták körbe, vagyis a magyarországi kapitalizmushoz közvetlenül elvezető megtakarítások kérdéseivel foglalkoztak. A 18. és a 19. század első felére fókuszáló munkák közül emelem ki az olvasatomban legfontosabbakat. Az áttekintést követően két, kapcsolódó altémához fűzök kiegészítéseket és észrevételeket.

Arra a kérdésre, hogy vajon a társadalom által megtakarított és a kapitalizmus megindulásához szükséges vagyonskoncentráció milyen általános szabályok szerint jöhet létre, nem történészek kérdeztek rá. A gépészmérnökből magát a legeredetibb 20. századi magyar közgazdászok egyikévé átképző Jánossy Ferenc egyszerű, ám leleményes matematikai megközelítéssel vágott bele a tőkefelhalmozás értelmezésébe: az 1979-es év „tőkemennyiségét” vette alapul, amelyet a bér munkások számának feleltetett meg.² Megfigyelése alapján a munkáslétszám 15 évente duplázódott meg, vagyis a tőke évente 5%-kal gyarapodott, azaz kerekítve 50 év alatt a tíz-, 100 év alatt a százszorosára nőhetett – volna. Kalkulációja alapján a jelenből visszamenve valamikor a 17. században találta meg a tőkés felhalmozás lehetséges kezdetét. Konklúziója szerint elegendő lett volna ekkor egy-két falnyi, már az iparban dolgozó munkáskéz, plusz körülbelül 300 év folytonosság, illetve a termelés eredményének újra és újra visszaforgatása ahhoz, hogy elindulhasson a felhalmozás folyamata, és végül eljussanak a 20. századi tőkemennyiséghez.³

Természetesen ez egy erősen leegyszerűsített modell, Jánossy is csak bevezetésnek szánta: a felhalmozás ennél jóval összetettebb folyamat. A kockás papíron elvégzett egyszerű számítás értelmét az adja, hogy ennek alapján az „eredeti tőke”, amely a kapitalizmus motorjának berúgásához szükségeltetett, kis túlzással bárkinek, de legalábbis sokaknak ott lapulhatott az erszényében, és minden bizonnyal hasznosult is. A kérdés tehát sokkal inkább az, hogy miért lassult le a folyamat, miért nem növekedtek a felhalmozott megtakarítások olyan intenzitással, hogy abból jóval korábban megszülessen, mondjuk, a *Gründerzeit*. (Húzzuk alá, hogy az is van annyira komplex jelenség, hogy egyetlen tényezővel, esetünkben a tőkefelhalmozással nem lehetséges megmagyarázni.) Nem véletlen hát, hogy azok a történészek, akik a téma iránt érdeklődtek, miközben a felhalmozás elméleti kereteivel kevésbé foglalkoztak, leginkább a felhalmozás sebességére figyeltek, pontosabban az ezt lassító tényezőket igyekeztek számba venni.

Az eddigiek alapján már kitalálható, hogy az eredeti tőkefelhalmozást a kapitalizmus előtti korszakokban érdemes keresni. Jánossyt idézve „[A] kapitalizmusban kizárólag a már működő tőkék jövedelmezte profitot lehet akkumulálni, azaz a tőke megléte feltétele saját növekedésének. A folyamat elvileg sem indulhat a nulláról, szükségszerű, hogy megelőzze egy másik, természetében különböző folyamat... ez volna az eredeti tőkefelhalmo-

(Hajnal István: *Az újkor története*. Bp., 1988. [Az Akadémia Kiadó Reprint Sorozata]), a dualizmus kori felhalmozás számszerűsítéséhez pedig például Berend T. Iván – Ránki György: *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914. Történelmi Szemle* 9 (1966) 187–203.

2 Ennek okát nem részletezte, de nagy valószínűséggel azért tett így, mert a jelen és a távolabbi múlt érték-mérői és gazdasági kontextusa annyira eltérő, hogy a munkások száma bizonyult a leginkább „konvertibilisnek”.

3 Jánossy Ferenc: *Az akkumulációs lavina megindulása*. Bp., 1979. (Gyorsuló Idő) 8–10.

zás.”⁴ Csakhogy adódott egy elméleti ellentmondás, amit valamiképpen fel kellett oldani. A „természetében különböző folyamat”, azaz a tőkefelhalmozás ugyanis egy feudális rendszerben, amit a rá következőhöz képest statikusnak, azaz többé-kevésbé mozdulatlanak tartottak, magától nem fog megtörténni, éppen a rendszer statikus mivolta miatt. Vagyis az állóvíznek ítélt megelőző kontextusban meg kellett találni a dinamikus áramlatokat. Ezt tette meg Karl Marx, akinek a meglátása szerint a jobbágyság és a céhrendszer megszüntetése volt az a folyamat, ami megalapozta a tőkefelhalmozást és a kapitalizmust, ennek lett a következménye a valamikori jobbágyok és kézművesek munkaerejének más formában történő eladása, miközben átrendeződött a hatalom is, a kard lovagjait kiszorították az ipar lovagjai. Az eredeti tőkefelhalmozás gyökere a kizsákmányolás teóriája szerint nem más, mint „a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata”.⁵ Ez indukálta, hogy az addigi rendszerben létrejöhetek olyan korábban nem létező nagyságú vagyonok, amelyeket egy gyökeresen különböző rendszer létrehozásához tudtak felhasználni: az eredeti tőkefelhalmozás a transzformációhoz szükséges kezdőtőkét biztosította, miközben a társadalom átalakulása éppen a jobbágyság jog- és vagyonvesztése miatt már korábban megkezdődött. Legalábbis Marx teóriája szerint.

A kérdés jelentőségét és alapvető voltát mutatja az is, hogy Adam Smith is írt róla, jóval Marx előtt, aki a folyamatot *previous accumulation*-nak nevezte. Szorgalmas munkálkodók teljesítményeként értékelte, egy alapvetően békés folyamatról beszélve, amely során a felhalmozók és nem felhalmozók közti különbség, ha nem is kizárólag, de sok tekintetben a termelékenység és a takarékoságon múlik.⁶

Marx a saját, eredeti tőkefelhalmozásról szóló teóriája kapcsán a Smith-féle változat kevésbé barátságos történetét is megírta. Vitriolos stílusával unalmas mesének titulálta a skót közgazdászhoz hasonló leírásokat a felhalmozásról, amelyek csak arra jók, hogy a munkások és tőkésék gyökeresen különböző vagyoni és társadalmi helyzetét, tehát a tulajdon védelmét ideológiailag aládúcolják. „A szelíd politikai gazdaságtanban kezdettől az idill uralkodott. Jog és »munka« volt kezdettől a meggazdagodás egyetlen eszköze, természetesen mindig »ez év« kivételével. Valójában az eredeti felhalmozás módszerei mindennek nevezhetők, csak nem idillieknek.” Véletlenül sem békés úton jött létre, hanem „hódítás, leigázás, rablógyilkosság, egyszóval az erőszak játssza a főszerepet”.⁷ Ahogy arról már volt szó, az egészen „alapzata a mezőgazdasági termelőnek, a parasztnak a kiszájtása, a földtől való megfosztása”.⁸

Ez a jelenség többféle variációban is lezajlott, és a klasszikus változatot Marx Angliában találta meg. A 16. században meginduló, a reformáció térhódításával, a régi egyházi birtokok felszámolásával, a bekerítésekkel, illetve az érintett földeken korábban dolgozók proletársorba kényszerítésével lezajló folyamatot, a munkanélkülieket és a csavargókat

4 Jánossy: *Az akkumulációs lavina megindulása*, 7.

5 Karl Marx: *A tőke*. I–III. [Ford. Nagy Tamás – Rudas László.] Bp., 1967. [4. kiad.] I. 668–670.

6 Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. I–II. [Ford. Éber Ernő.] Bp., 2011. [2. kiad.] I. 356–377.

7 Marx: *A tőke*, I. 669.

8 Uo. I. 670.

üldöző törvényekkel egyetemben alapvetőnek ítélte.⁹ Éppen azért is adta neki az *ursprüngliche Akkumulation* nevet –nem pedig a Smith által használt *previous accumulation* német megfelelőjét –, mert ez a folyamat lett az eredettörténete a kapitalizmus egészéről megalkotott marxi kritikának.¹⁰

A statikus-dinamikus problémát nem csak Marx vette észre, de kétségkívül ő foglalkozott vele érdemben először. A kiindulópontként használt Jánossy-féle számítás nem szól arról, rövidsége miatt nem is szólhat, hogy a felhalmozás miként ment végbe. Ezt Jánossy a kötetének további részében megrajzolt, a feudális gazdaság működését bemutató keringési körök útján magyarázta el, csakúgy mint tette azt évszázadokkal korábban Richard Cantillon vagy François Quesnay. Hozzájuk képest azonban a kezdeti folyamatábrát gazdasági és technikai szempontok alapján többször is kibővítette. Tette ezt azért, mert ő, a reformkoriakkal ellentétben a tőkehiányt mint magyarázó tényezőt kizárta, ahogyan kizárta Marx elképzelését is, vélhetően azon töprengés során, amelyet Rosa Luxemburnak a bővített újratermelésről írott kritikája¹¹ indított el benne.¹² Jánossynál nem a szükséges munkaerő, vagyis a bérmunkások hiánya okozta a kapitalizmus késlekedését, hanem az egyik magyarázatot a kapitalizmust megelőző korszak szűk piaci lehetőségei, leginkább a kínálat alacsony szintje jelentette. Amint aztán a *Verlag* – valamikori nevén a kiadási és felvásárlási – rendszer áttöri a céhes korlátokat, a kínálat megteremti a maga keresletét is, valahogy úgy, ahogy azt a Jean-Baptiste Say francia közgazdászról elnevezett törvény is megfogalmazza.

A kizsákmányolásra épülő tőkefelhalmozást nem mindenki fogadta el igaznak, vagy legalábbis közel sem tartotta annyira jelentősnek, mint Marx. Jánossy sem erre helyezte a hangsúlyt, habár hivatkozik rá.¹³ Jóval korábban Max Weber is másként képzelte el a dinamizáló erőket, és elvetette a marxi sémát mint mindent megmagyarázó érvet. A német szociológus, történész és közgazdász elméletében közismerten a protestantizmus, a szellem és az ethosz jelenti a kapitalizmus vezérmotívumát, még ha nem is kizárólagosan, inkább csak mint a kapitalizmusnak kedvező tényezők közül kiemelkedve.¹⁴

Joseph Alois Schumpeternek, az osztrák közgazdaságtani iskola talán legtöbbet idézett alakjának a kapitalizmusról szóló fejlődélmélete szerint sem elegendő a tőkék fel-

9 Marx: *A tőke*, I. 661.

10 Az egy másik történet, hogy miként válik az *ursprünglich* Marx írásának angol fordításában *primitive*-vé. David Harvey szerint az eredeti (vagy primitív) jelző félrevezető, mert a folyamat újra és újra lejátszódhat, sőt le is kell játszódnia, ugyanazon társadalomban is, mert csakis így tudja a kapitalizmus saját magát megújítani. David Harvey: Az „új” imperializmus. Felhalmozás kismémmizés által. *Fordulat* 7 (2009) 79–106.

11 Luxemburg a marxi felhalmozási elmélet gyenge pontját éppen a felhalmozások ismétlődésének gyenge magyarázatában látta, mert Marxszal szemben szerinte csak akkor lehet szó ismétlődésről, ha „kiterjesztik” őket a nem kapitalista civilizációkra: erre vezette vissza az imperializmust is. Találós és axiomatikus meglátása szerint: „[A] tőkefelhalmozás mint történelmi folyamat minden vonatkozásban nem-tőkés rétegekre és formákra van utalva”, amely állítás egyrészt a felhalmozás megismétlődésére utal, de utal arra is, hogy a kezdőpontja valahol a kapitalizmuson „kívül” található akár térben, akár időben. Rosa Luxemburg: *A tőkefelhalmozás. Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához*. Bp., 1979. 303.

12 Hegedűs B. András – Kozák Gyula – Szabóné Dér Ilona: *Életútinterjú Jánossy Ferencsel. Medvetánc* (1986) 4. sz. – (1987) 1. sz. [Összevont szám] 276.

13 Jánossy: *Az akkumulációs lavina*, 94.

14 Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp., 2020. (Ars Sociologica) 19–47.

halmozása a gazdasági növekedéshez, mert a fejlődés távolról sem lineáris és szükségszerű folyamat: a megtakarításokból nem fog megteremtődni magától a kapitalizmus. Ő is felismerte azt, amit Marx, hogy egy korábban statikus, tehát nem fejlődőnek tartott rendszer pusztán tőkegyűjtéssel nem válik dinamikussá, az önmagában még kevés.¹⁵ Hogy mit javasolt helyette, arról a maga helyén még lesz szó. Az azonban ennyiből is látható, hogy az eredeti tőkefelhalmozás a teoretikusok szerint korántsem egyenlő csak és kizárólag a konkrét vagyongyűjtéssel – a kapitalizmus kibontakozásához ennél többre volt szükség. Az ellentmondás és a viták a közgazdaság berkein kívül is éreztették hatásukat, de abban vita nem volt, hogy a folyamatnak a kapitalizmus kiteljesedése előtt kellett végbemennie. A labda a problémával eredetileg foglalkozó közgazdászoktól átkerült a történészek területére (is), hiszen az eredeti tőkefelhalmozás fentiek alapján történeti kérdés.

Magyarország a felhalmozás lassúságával áttételesen már a reformkorban is foglalkoztak: a korban sokakat aggasztó, hitelhiányként definiált hitelezési nehézségek végső soron a felhalmozás problémájára utaltak. Az akkor nagyon is akut kérdést történeti kontextusba jóval később, az egyébként statisztikus Vargha Gyula emelte, aki leginkább a magyar pénzügyek történetét kutatta, de a pénzügyeket vizsgáló kötetében az előzmények között tárgyalta a felhalmozást. Háttérként az érett dualizmus kori állapotokat vette alapul, felmutatva a nyers és reménytelen előzményeket, amelyekhez képest a jelen (1885 körül) sokkal csillogóbb, de talán némi magyarázatként is tálalva azokat a kortárs problémákra.

„A magyar hitelügy története, épúgy mint a hazai pénzügyeké, csak a negyvenes évekkel kezdődik, a megelőző korban a szó valódi értelmében vett hitel, az a termékenyítő és erőhatványozó hatalom, mely a modern nemzetek közgazdasági fejlődésében csodákat művel, hazánk határain belül csaknem teljesen ismeretlen volt. Hitel csak ott fejlődhetik, hol a nemzeti szorgalom már előzőleg tőkéket halmozott fel, vagy legalább is megkezdte a tőkegyűjtés processusát, hol a forgalom gyorsasága élénk pezsgésben tartja a közgazdasági erőket s hol czélszerű törvények állnak örül, megvédeni minden káros behatástól a hitel érzékeny növényét. Hazánkban mindez hiányzott. Népünk szegény volt és elmaradott, tőkegyűjtésre sem ösztön, sem alkalom, a forgalom nehéz bilincsekbe verve tespedett, hiteltörvényeink nem voltak, hiányukat még súlyosbította a rossz törvénykezés s egész közgazdaságunk csikorgott az elavult rozsdás intézmények békójában.”¹⁶

A hitelezés hiánya ekképp visszavezethető a felhalmozás vagy Vargha szóhasználatával a tőkegyűjtés elégtelenségére. A továbbiakban részletesebben kibontotta a hátráltató tényezőket, amelyek lehetnek háborús károk, vagyis a török megszállás, vagy a Thököly- és Rákóczi-féle felkelések, amelyek nagy véráldozatuk és az őket követő lassú

15 Madarász Aladár: Bevezető. In: Joseph A. Schumpeter: *A gazdasági fejlődés elmélete*. [Ford. Bauer Tamás.] Bp., 1980. 21–24.

16 *Magyarország pénzügyei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzügyek négy évtized alatti működésére*. Szerk. Vargha Gyula. Bp., 1885. 1.

regeneráció miatt mind késleltették a tőkefelhalmozást. A külső okok mellett a legfontosabb korlátokat az ország Habsburg Monarchián belüli helyzete, a „főhatalom absolutisticus túlkapásai ellen” védekezni kényszerülő rendi küzdelmek és Bécs kizsákmányoló politikája, nevezetesen a vámrendszer jelentette.¹⁷ Leginkább az utóbbi faktor tehetett arról, hogy nem alakult ki az „iparos- és kereskedő osztály, mely a hitel hatalmát legkorábban felismeri s legkönnyebben tudja érvényesíteni”.¹⁸ A napóleoni háborúk alatt elszabadult infláció, illetve az ezekre válaszul adott devalvációk is akadályozták a felhalmozást. De nagy súllyal esett latba a nem megfelelő intézményi háttér, a bíróságok lassúsága és a váltótörvények hiánya egyaránt, akárcsak az uzsorahitelezés elburjánzása, vagy az ősiség jogának életben tartása.¹⁹ Vargha fontosnak tartotta kitérni a bizalomhiányra is, amelyről például a kereskedői testületek 1802. évi, az országos választmányhoz írott felterjesztésükben panaszkodtak.²⁰

Az egyik legrejtélyesebbnek tűnő akadály kifejtése azonban csak áttételesen kerül szóba Vargha egy másik írásában: ez az idézetben szereplő „ösztön”, illetve annak hiánya. „Schwartner [Schwartner Márton statisztikus, a *Statistik des Königreichs Ungarn* összeállítója – S. Sz.] is fölemlíti, hogy az üzlemberek, ha meggazdagodnak, gyakran nagyon korán felhagynak a productiv munkával, szép csöndesen uzsoráskodnak.”²¹ A klasszikus járadékvadászat elítélése számunkra azért lehet érdekes, mert talán annak ellenében írhatta Vargha a korábbi felsorolásában az ösztönt; de sajnos nem konkretizált, így könnyen lehet, hogy ez inkább csak utólagos belemagyarázás, ha ennek fényében értelmezzük a szövegét. Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy az indokok között megjelent egy történetinek kevésbé nevezhető szempont is.

A nehézségeken túl látszott a fény is az alagút végén, mert Vargha három pozitívumot is talált, amelyek segíthették a felhalmozást és alátámaszthatták lassú, de mégis folyamatos jelenlétét. Az egyik a francia háborúk során felállított kontinentális zárlat, amely Magyarország számára sok előnnyel járt, bár túl rövid ideig tartott ahhoz, hogy hosszabb távon is maradandó hatása legyen. A kereskedelemre hasonlóan ösztönző hatással járt a vámrendszer átalakítása az 1820-as években. Végezetül a Magyar Kamara hitelfőpénztárának 1774-es megnyitását is ebbe a körbe sorolta be.²² A három fő eredményen kívül fontosnak tartotta megemlíteni, hogy az 1840-es években már pénzbőséget is tapasztalhattak a kortársak, amit Vargha a Pesti Hazai Első Takarékpénztár pénzkihelyezési nehézségei alapján vélt bizonyítotttnak.²³

17 Magyarország pénzügytörténete, 2–5.

18 Uo. 5.

19 Uo. 6–15.

20 Uo. 12. Az 1802-es panaszra lásd Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Bp., 1896. 42.

21 Uo. 40.

22 Legalábbis hosszabb távon, mert a kezdeti években még máshogy alakult a pénztár szerepe. Lásd Herzog József: *A m. kir. hitelfőpénztár megszervezése és működése Mária Terézia korában*. I–II. Századok 59 (1925) I. 160–177., II. 264–278.

23 Vargha: *A magyar hitelügy*, 121. Az 1840-es évtized első éveiben tapasztalható befektetési nehézségeket a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank mérlegei alapján Pólya Jakab is megállapította. Pólya Jakab: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története*. Bp., 1892. 85.

Vargha narratívája szerint a felhalmozás leginkább hitelezési és pénzügyi problémát jelentett, hasonlóan a reformkorban megfogalmazott véleményekhez. Nem tért ki arra az ellentmondásra, amelyet Marx tapasztalt. Az elmaradás vagy lassulás szerinte abból fakadt, hogy a történelmi adottságok és események nem tették lehetővé a felhalmozás töretlen folytatódását, amely azonban a fékező erők ellenére némi eredményt mégis fel tudott mutatni.

Ha tőkefelhalmozásról esik szó, megkerülhetetlen Pach Zsigmond Pál, és nem csak azért, mert ő az egyetlen, aki a magyar történészek közül egy egész könyvet szentelt a témának. Az egyetemi katedrát a második világháború után elnyerő történész Mályusz Elemért és Hajnal Istvánt egyaránt hallgatott a bölcsészkaron, de leginkább Domanovszky Sándor óráit látogatta, és tanári szakdolgozatát is hozzá írta – magától értetődően gazdaságtörténetből, *Az Orczy birtokok ipari gazdálkodása a XVIII. század végén* címmel.²⁴ Előbb a Századokban két részben megjelent tanulmánya,²⁵ majd egy rövidebb monográfia,²⁶ végül szintézisként önálló kötete, *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*²⁷ megírása során már kifejezetten a polgári átmenethez vezető út foglalkoztatta: „A polgári forradalom ugyanis – többé-kevésbé [sic!] szabad – teret nyit a tőkés termelőviszonyok kibontakozása előtt, tehát csak akkor következhetik be, ha a kapitalizmus előfeltételei a megelőző korszakban valamennyire létrejöttek.”²⁸ Ezek az előfeltételek pedig nem mások, mint a tőkefelhalmozás alkotóelemei. Többes számban, mert Pach meglátása nagyon különbözött Varghától abban, hogy nem szűkítette le a folyamatot a pénzfelhalmozásra: legalább annyira fontosnak és elengedhetetlennek tartotta a kisajátítást, azaz a jobbgység megfosztását elsődleges termelőeszközétől, a földtől. Elemzésének gondolati támasza, elkötelezett marxistaként *A tőke* szerzője volt, de a korszak uralkodó ideológiája és hatalmi viszonyai miatt persze nem csak rá hivatkozott: Pach vonatkozó tanulmányának első részében a bevezető két oldal összesen tíz hivatkozása közül hat Marxra, kettő azonban már Leninre vonatkozik, könyvének legelső hivatkozása pedig Rákosi Mátyáshoz, míg az utolsók Révai Józsefhez utalnak (bár a kötet legutolsó hivatkozását végül nem Révai, hanem a tőkefelhalmozásnak a kapitalizmus alatti folytatódásáról szóló magyarázat kapta meg). Ezek után semmi meglepetést nem okozhat, hogy Pach számára nemcsak a pénzügyítés bizonyult meghatározónak a felhalmozás során, hanem legalább ekkora jelentőséget tulajdonított a bérmunkaerőnek és a kizsákmányolás folyamatának is, amely ennek létrejöttéhez kapcsolódott. Az egyre növekvő populációt, a felaprózódó paraszti birtokokat és ezekkel együtt a zselléresedést állította szembe a birtokosok számára megnyíló

24 Pach Zsigmond Pál tudományos pályájának indulását és kiteljesedését, illetve a tőkefelhalmozásról szóló munkáinak elemzését lásd Kövér György: Kanyarodás keletre, nyitás nyugatra. Pach Zsigmond Pál pályafutása. *Századok* 154 (2020) 1255–1291.

25 Pach Zsigmond Pál: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. I–II. *Századok* 82 (1948) I. 19–59., 83 (1949) II. 106–145.

26 Pach Zsigmond Pál: *Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korszakai Magyarországon 1848 előtt*. Bp., 1950. (A Történettudomány Kérdései 4.)

27 Pach Zsigmond Pál: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*. Bp., 1952.

28 Pach: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához, I. 19.

piaci lehetőségekkel, a majorságok bővítésével, és ezek a változások nála mind egy irányba mutattak, a tőkefelhalmozás felé.

A kizsákmányolás beemelése a felhalmozásról szóló magyar történelmi diskurzusba nem Pach érdeme. Többek között Molnár Erik a *Társadalmi Szemle* lapjain már 1932-ben megtette ezt, amikor a korabeli szakirodalom alapján ismertette a francia parasztság történetét,²⁹ S. Sándor Pál rövid könyvében pedig az angol és francia példák bemutatása után már a magyar jobbágyság helyzetének változását is felskiccelte, igaz, alig néhány oldalon.³⁰ De Pach volt az, aki egyben szemlélte és tárgyalta azt a felhalmozás más elemeivel együtt.

A pénzfelhalmozást, gazdagodást, megtakarítást vizsgálva Pach véleménye egybevág Vargha Gyula indoklásaival, sőt az indoktrináció miatt a narratívája is erőteljesebb: elismerte ugyan, hogy bár voltak ígéretes kezdeményezések, potenciális lehetőségek, de a bécsi udvar Magyarországot gyarmatként kezelő politikája nem tette lehetővé ezek kibontakozását. Majd csak a reformkorban változott meg a széljárás, például a háborús konjunktúra elősegítette a felhalmozást. Közben azonban a feudális viszonyok továbbra is gátolták a kibontakozást, mert a nagybirtok ugyan már piacra termelt, a jobbági rendszer viszont ezt nem tudta követni, a kisajátítás előrehaladásának ellenére sem. Ezen válság gyökere a gyarmati helyzet volt, amit Pach annyira magától értetődőnek tartott, hogy ezt a tézist szinte minden probléma és nehézség magyarázatára *jolly joker*ként használta.³¹

A hitelválságot, hitelhiányt Pach is fontos gátló tényezőnek tartotta, akárcsak Vargha. Bécs bankjegypolitikája, azaz az infláció és devalvációk, valamint az államadósság törlesztése kiszívta a pénzt az országból. Az ennek elhárítására történő kísérletek azonban szerinte nem az új időkkel kompatibilis új rendszer létrehozására törekedtek, hanem ehelyett a régi rendszerhez illeszkedő megoldásokkal próbálkoztak: „[A] gyarmati korlátok miatt elmaradt tőkefelhalmozást próbálják a hitelügy megszervezésével helyettesíteni.”³² A földhitelintézet felállítását Bécs ugyan nem engedélyezte, de a „megszervezés” során születtek meg a takarékpénztárak „jótékonyági intézmények palástjában”³³ – a szűrés Fáy Andráséknak szólt, mert Pach meglátása szerint nem altruizmus mozgatta az alapítókat, hanem pusztán a pénzszerzés. „[A] hitelügyi törekvések csekély eredményének *alapvető, tulajdonképpeni oka az, hogy a hitelhiány problémáját akarták megoldani – anélkül, hogy a tőkehiány döntő akadályát, a pénztőke eredeti felhalmozásának gyarmati korlátait érintették volna.* A kapitalista hitelrendszer kialakulása pedig nem *előfeltétele*, hanem *következménye* a tőkefelhalmozás előrehaladásának, illetőleg a kapitalista gazdálkodás előrehaladásának.”³⁴

Pach a témához kapcsolta az örökválságot is, az eddigiekben megismert megközelítésben. Úgy vélte, a földesurak a jobbágyság felszabadításában a tőkehiány enyhítésének

29 Molnár Erik: A paraszt az eredeti tőkefelhalmozás korszakában. I–II. *Társadalmi Szemle* 2 (1932) I. 6–11., II. 69–72.

30 S. Sándor Pál: *A parasztság az eredeti tőkefelhalmozás korszakában*. Bp., 1949. (Tanulj Jobban! Történelem 2.)

31 Pach: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*, 232.

32 Uo. 233.

33 Uo. 236.

34 Uo. 241. [Kiemelések az eredetiben.]

egyik eszközét szándékoztak megtalálni, és annak ellenére készek lettek volna megalkudni a felszabadítással, hogy a hiányzó tőke előteremtésének ezen útja veszélyeztette korábbi gazdasági pozícióikat.

Pach Zsigmond Pál konklúziója, hogy a kisajátítás „1848-ra nagymértékben előrehaladt”, míg a pénztőkék felhalmozása „nagy mértékben lefékeződött”.³⁵ A két folyamat nem is egy időben, hanem egymáshoz képest – Nyugat-Európához, a fő mintának tekintett Angliához képest pedig különösen – jelentős megkésettiséggel zajlott le. Alapvetően mind a kisajátítást, mind a tőkegyűjtést csak egy-egy oldalról nézte; az előbbit a hatalom és az erőszak oldaláról, az utóbbit az általa döntőnek ítélt külső akadályok felől. Az már jóval kevesebb hangsúlyt kapott elemzésében, hogy mi minden történt akár a jobbágyok és bérmunkások, akár a tőkefelhalmozók oldalán. A bécsi udvar gyarmatosító politikája mint megkérdőjelezhetetlen igazság szinte előre meghatározta az eredményeket, miközben Marx Angliáról írt elemzésének kaptafájára húzta rá a magyar állapotok elemzését. A monográfiáról írott rövid ismertetőjében Ember Győző fel is vetette, hogy fennállt annak a veszélye, hogy Pach Marx példáit citálva túlságosan Anglia-központú szöveget ír, ám mint megállapítja, ezt a csapdát végül sikeresen elkerülte. Azt viszont már Ember sem tudta szó nélkül hagyni, hogy egy ilyen nagy jelentőségű vizsgálathoz, illetve ilyen horderejű következtetések levonásához miért elégedett meg a szerző olyan kevés példa felsorakoztatásával. A recenzens szerint jóval több adatra, ezekhez pedig jóval több kutatásra lett volna szükség.³⁶ Ennél bővebben nem nyilatkozott, de utólag felmérhető, hogy Ember szerint ehhez a vizsgálathoz akkoriban egyáltalán nem állt rendelkezésre elegendő forrásfeldolgozás és alap kutatás, így valójában nem is lehet érdemi eredményre jutni. Talán nem véletlen az angol példázatokra való oldalvágás sem. Hogy ez mennyire nem csak Ember véleménye volt, azt nyomatékosította Makkai László is, aki pár évvel később ugyan ezen ok miatt szúrt oda Pachnak. Hol másutt, mint egy forráskiadás előszavában?³⁷

A Pach-kötet, illetve az arról alkotott vélemények megjelenése után a tőkefelhalmozás témája egy darabig nem volt aktuális. 1973-ban Balázs László publikált egy tanulmányt, de Pach munkája és az arra érkező kritikák után időben és térben egyaránt belátható keretek között, a realitások talaján maradván kizárólag a 19. század első felében, Fejér vármegye határain belül tapasztalható tőkefelhalmozásról írt.³⁸ A kapitalizmus kezdetét Lederer Emma és Eckhart Ferenc nyomán – és hozzátehetjük, Vargha és Pach nyomán is – inkább az 1840-es években, konkrétan az 1840-ben a gyárak alapításáról, a váltótörvényről, a kereskedőkről, a csődjeljárásról és a zsidó lakosok jogainak kiterjesztéséről kodifikált „törvénycsomagban” jelölte ki.³⁹ A kereskedelmi tőke szerepének vizsgálata hangsúlyos Balázs munkájában is, de választott léptéke miatt jobban meg tudta ragadni magukat

35 Pach: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*, 249. [Kiemelések az eredetiben.]

36 Ember Győző ismertetője Pach Zsigmond Pál *Az eredeti tőkefelhalmozás* könyvéről. *Századok* 86 (1952) 810–812.

37 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631–1648*. S. a. r., bev. tan. Makkai László. Bp., 1954.

38 Értelmezése szerint 1848 adta meg a „döntő lökést” a törvények után, míg 1849 és a vereség a lendület megtörését jelentette. Balázs László: *Az ipari és kereskedelmi tőkefelhalmozás a XIX. század első évtizedeiben Fejér megyében*. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv. 7. Székesfehérvár, 1973*. 91–118.

39 Uo. 91.

a kereskedőket, akiket ő a görögök, rácok, örmények és zsidók között talált meg. Különösen az utóbbiakra figyelt, mert ők lettek a „tőkés gazdálkodás folyamatos kialakítói”. A tőkefelhalmozást helyszínek szerint csoportosította (városok, mezővárosok és uradalmak), de források alapján is felosztotta: pénztőke („bankgazdálkodás” és „uzsoratőke”), mezőgazdasági tőke, kereskedelmi tőke és ipari tőke. Alaposabban megvizsgált házalói és kereskedői pedig hamuzsírral, gyapjúval és árendákkal gyűjtötték a tőkét. Az előzőek alapján figyelemre méltó, hogy a szövegből a gyarmatosítás gúzsba kötő láncai kimaradtak. Mintha Fejér megyében a húsz évvel korábban az egyik leglényegesebb gátoló tényezőnek vélt faktor nem is éreztette volna hatását, de még Vargha Gyula valamivel visszafogottabb érvelése, Bécs kizsákmányoló politikájának felemlgetése sem kapott helyet. Erre részben magyarázat lehet az elődöktől eltérő vizsgálati lépték, de így is feltűnő a korábbiakhoz képest, hogy még a vámpolitika sem került megemlítésre.

A kapitalizmus kibontakozásához vezető eredeti tőkefelhalmozás Balázs szerint már valamikor a 18. században megindult, sőt a 16. századi kezdeményekre is felhívta a figyelmet. Ezen kezdeményekre azonban nemcsak a hódoltság hatott lassítóan, hanem az is, hogy akkoriban presztízse kizárólag a földbirtoknak volt, ezért a kereskedelemről meggazdagodók, amint arra lehetőségük nyílt, a befektetéseiket igyekeztek birtokokba fordítani. Mintha a Vargha Gyula által „öszön”-nek nevezett tulajdonság tért volna vissza ennél a pontnál, csak Balázs László, ellentétben Varghával, elsősorban az uradalmi forrásokra támaszkodva, részletesen ki is fejtette, mire is gondolt:

„Az uradalmak számára a manufaktúrák felállítása nem volt fontos. Egynek tekintették ezt a sok mezőgazdasági kísérlet között, amelyekkel a században minden uradalom kísérletezett, sikere vagy kudarca nem érintette mélyebben a gazdasági életet. Pedig az ipari fejlődés motorja a gazdasági kényszer.”⁴⁰

„A zsidóság társadalmilag szintén elnyomva, megtűrten, de gazdaságilag előnyösebb helyzetben élt, mint a magyar jobbágyság. Sok nehézségek közepette lesz kapitalista szellemiségű, vállalkozó kereskedő, s ipari üzem tulajdonosa. Alkalmas rá, mert nyelveket tud – a német nyelvet az iskolában anyanyelvként tanulják a héber mellett, – ezért sokszor magasabban áll műveltség dolgában, simulékonyabb is a magyarnál, akit – a függetlenségi harcok miatt – nyakasnak ismernek. Gazdaságilag előnyösebb helyzetben van a városok polgárságánál a XVIII. századtól kezdve. A polgárságot a céhek szabályai sok dologban megkötötték, és így egymás fölé nem emelkedhettek. A zsidóság feszülő ambíciójával, kereskedelmi összeköttetéseivel, – mint áruval ellátó nagykereskedő, mint vevőkörrel rendelkező kiskereskedő – kisebb-nagyobb tőkével elindul hódító útjára, amikor a kapuk feltárulnak előtte.”⁴¹

„Kapitalista szellemű”, „simulékonyabb”, „feszülő ambíciójú”: az idézetből kiemelt sajátosságok Max Weber hatására utalnak, és a tanulmány irodalomjegyzékében valóban

40 Balázs: Az ipari és kereskedelmi tőkefelhalmozás, 95.

41 Uo. 110.

ott szerepel a német tudós *Wirtschaftsgeschichte* című munkája, no meg Werner Sombart *Der moderne Kapitalismus* is. Hiányzik viszont Marx és a kisajátítás, valamint a gyarmatosítás „svájci bicskája”. Mindezek Weber szerepeltetésével együtt arra utalnak, hogy Pach tőkefelhalmozásról alkotott képe két évtized alatt némiképp átrajzolódott, és nem csak a hangsúlyokat tekintve.

Szekfű Gyula tanítványa, Mérei Gyula hosszú utat tett meg, amíg a dualizmusbeli pártprogramok politikatörténetétől – amelyeket az 1930-as évek első felében kutatott – eljutott odáig, hogy az 1970-es évek végén ő írhatta meg a „tízkettesbe” A tőkefelhalmozás lehetőségei és a kereskedelmi tőke című alfejezetet.⁴² Mérei az 1940-es évek végén fordult a társadalom- és gazdaságtörténet felé, és a dualizmus korszakát is ekkoriban cserélte fel az 1790–1848 közötti időszakra, amelyet ő megszakítás nélküli reformkornak tartott.⁴³ A későbbiekben visszatalált ugyan a politikatörténethez is, de tudományos érdeklődésének századközepi irányváltására minden bizonnyal hatottak a Bécsben abszolválta gazdaságtörténeti tanulmányok, akárcsak az a több mint tíz év, amelyet 1938–1948 között a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamaránál töltött. Témaváltása mindenesetre annyira jól sikerült, hogy a *Magyarország történetének V. kötetét* már ő szerkeszthette, ő írta meg a *Magyarország gazdasága (1790–1848)* című fejezet jelentős részét, és azon belül a már említett alfejezetet teljes egészében ő jegyezte.

Pachhoz képest visszább lépett, de nem is Vargha vagy Balázs megoldásaival kísérletezett; mindegyik elődjénél jóval óvatosabban nyúlt a felhalmozás kérdéséhez. Megkerülni ő sem akarta, és talán a korszak domináns ideológiája miatt nem is nagyon lehetett – bár az elvárások egészen mások voltak akkor már, mint 1950 körül –, de egyértelműen állást foglalni sem szeretett volna. Ő is összeállíthatott volna egy lajstromot a hátráltató eseményekről és tényezőkről, ez azonban, miután azt már többen is megtették, önmagában nem lett volna újdonság. Ezért egy listát készített azzal a céllal, hogy a jövőben remélhetőleg megvalósuló vizsgálódásokat orientálja. Összesen nyolc kutatandó témakört vetett fel a mezőgazdaságtól a földbirtokokon át a kereskedelemig, mindegyiket részletesen taglalva ugyan, de mégis inkább kedvcsinálóként: abban a reményben, hogy ezen területek majdani érdemi feltárása közelebb viheti a történetírást a tőkefelhalmozás pontosabb feltárásához.

Először is a földbirtokosok szerepének alaposabb vizsgálatára hívta fel a figyelmet. Olyan altémákat jelölt meg, mint a birtokjavítás és -fejlesztés, a fajtaváltások, ipari üzemek létesítése, illetve földvásárlás és zálog, valamint a kölcsönök célja és felhasználása alapján a produktív és improduktív beruházások elkülönítése. Úgy gondolta, hogy a mezőgazdaságban biztosan volt némi felhalmozás, és a fentiek alapján ez ki is lenne mutatható, bár ez „csupán logikai úton nyerhető feltételezés” a vonatkozó kutatások hiányában.⁴⁴

42 Mérei Gyula: A tőkefelhalmozás lehetőségei és a kereskedelmi tőke. In: *Magyarország története*. I–VIII/1–2. Főszerk. Pach Zsigmond Pál et al. Bp., 1976–1989. V/1. 309–315.

43 Hogy ez mennyire nem egyértelmű, ahhoz lásd Miskolczi Ambrus: Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848. Folytonosság vagy megszakítotttság? (Avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”) *Aetas* 20 (2005) 1–2. sz. 160–212.

44 Mérei: A tőkefelhalmozás, 309.

A második, az örökváltság témája, már Pachnál is feltűnt. Ha volt felhalmozás, akkor annak praktikus felhasználása lehetett (volna) akár a jobbágyok, akár a falvak vagy mezővárosok számára a megváltás kifizetése. Szentes, Sárospatak és Békéscsaba példája alapján jutott arra a következtetésre, hogy ezen a téren is bizonyára végbemehetett valamilyen mértékű felhalmozás.⁴⁵

Szemben az eddigiekkel, Mérei harmadik témájáról, a kereskedelmi tőkéről lényegesen több forrást lehet megszólaltatni, bár a végeredmény ezek esetében sem egyértelmű: „[A] kereskedelmi tőkefelhalmozás arányai sem határozhatók meg pontosan, nemhogy számszerű összege.”⁴⁶ A kereskedelemről származó tőkefelhalmozást ugyanakkor különböző „öszöntzők” segíthették. Például a hadiszállítás, amely különösen háborús időkben a felduzzasztott hadseregek mérete miatt nagy tőkebefektetést igénylő üzletág volt, de a befektetés mégiscsak szép gyarapodást hozhatott.

Hasonló „öszöntző” lehetett a már mások által is felemlített kontinentális zárlat és az annak hatására felértékelődő magyar közvetítő szerep a gyarmati és keleti áruk távolsági kereskedelmében. Ide, tehát a pozitívumok közé sorolta Mérei az inflációs időkben vagy a pénzügyi válságok idején az ércpénzzel lebonyolított finansiális manővereket is, például Sina Simon 1840 körüli árfolyamnyereségeit. „Öszöntző” lehetett az állampapírokkal folytatott tőzsdei játék vagy magasabb árakra várakozva a különböző termények eladásának visszatartása, illetve az akár városi, akár földesúri regáléjogok bérlete. Vezetetett felhalmozáshoz az is, hogy „Az 1820-as évek óta a hitel- és kölcsönügyletek miatt sok kereskedő vonta ki tőkét a kereskedelemről, s gyakran fogyasztási célokat szolgáló, de minden esetben személyi hitelek nyújtására fordította, az átlagosnál magasabb kamatlábbal vagy váltószámítolási ügyletekben forgatta tőkét”.⁴⁷

Az új, másoknál nem látott témák közé tartozik a külföldi cégek vagy kereskedők magyarországi megbízottjainak, illetve a felvásárlásokat bonyolító, ügynöki feladatokat végzők jutaléka, amely Mérei szerint 2-3% is lehetett, ez pedig már elvezethetett némi tőkemegtakarításhoz. A távolsági kereskedelem hozadéka lecsapódott a közvetítőknél is, ezért közülük kerülhettek ki „az új típusú, a nagy tömegű távolsági forgalomra szánt áruval kereskedő polgári elemek”.⁴⁸ Kiemelte Győrt, ahol 1828-ban 175 kereskedőt számoltak össze, 1846-ban már 272-t. Igaz, közülük a legtöbben többnyire nem csak egy ágazatban üzemeltettek, inkább sokféle termékkel próbálkoztak, ami Mérei szerint a szerényebb tőke-

45 Mérei: A tőkefelhalmozás, 310. Más eredményre jutott az örökváltsággal kapcsolatban Varga János két évtizeddel később: a helytartótanácsához felkerült szerződésekben nyolc évet és 111 esetet áttanulmányozva arra jutott, hogy a megváltási eredmények siralmasak, részben azért, mert nincs elég megtakarítása a településeknek, részben mert nincs elég likvid tőke az országban, azaz hitelhez sem juthattak, hogy abból váltsák meg magukat. Varga János: Az engedőleges örökváltság mérlege. In: *Gazdaságtörténet - Könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Bp., 2001. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 1) 457-466. [Eredeti megjelenése: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. Történettudomány*. 10/B (1985) 21-28.]

46 Mérei: A tőkefelhalmozás, 310.

47 Uo. 311.

48 Uo. 312.

erőt bizonyítja.⁴⁹ Annak ellenére is, hogy a terménykereskedelem szerinte átlagosan 40%-os hozamot biztosított, ami mesés profitráta volt a törvény által szabályozott, maximum 6%-os kamatot fialó pénzkölcsönzéshez képest.⁵⁰ Pesten a különböző szakmák gyakorlásának elnyeréséhez lefizetendő pénzek alapján a kereskedők összes tőkéjét 6 millió forintra becsülte,⁵¹ míg összvagyonukat az 1812-es országos *subsidium* nyomán 18 millióra taksálta – szemben a korabeli császárváros 250 milliójával.

A kevésbé központi területeken, mint Erdély és Horvátország, szintén talált arra utaló jeleket, hogy a tőkefelhalmozás „mindenütt szerény mértékben, de folyamatban volt”.⁵² A bécsi, pesti és brassói kereskedők tőkeereje közötti nagy különbségek azonban nemcsak a birodalomban lévő másodlagos szerepre vagy valamifajta megkésettiségre vezethetők vissza, hanem a feudális kiváltságok rendszerére is. Leginkább ez fogta vissza a fejlesztéseket – vélte Mérei. Mindez együtt a pénztőkével rendelkezőket inkább ingatlanvásárlásra, illetve „magas kamatozású személyi kölcsönzletek megkötésére csábította”.⁵³

Nem szerepel nála sem a kisajátítás vagy kizsákmányolás: a felhalmozás kérdése jobbra a gyűjtögetésről szól, a vagyon felhalmozásának lehetőségeiről. Ahogyan nem kerül szóba a gyarmati kérdés sem – helyette külön fejezetben esett szó a birodalom gazdaságpolitikájáról, jóval részletesebben és árnyaltabban bemutatva a korábbiaknál, sőt Mérei Gyula még a Magyarországot érintő vámszabályozásokat 1824 után enyhítő változtatásokra is rámutatott.

A problémacsokor összeállításán túl sejtéseket és hipotéziseket Mérei is megfogalmazott. Vargha és Pach véleményéhez képest nála inkább a másik irányba billen a mérleg nyelve:

„A Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben 1790 és 1848 között végbement tőkefelhalmozás – az ilyen irányú kutatások elmaradottsága miatt – számszerűen még arányaiban sem mérhető. Csupán áttételesen és egyedi példák segítségével lehet arra következtetni, hogy volt bizonyos mértékű tőkefelhalmozás. Így azután legföljebb az e téren megtett út iránya, állomásai, a tőkefelhalmozás egyes bizonyítható forrásai jelezhetőek.”⁵⁴

49 Ennek lehet magyarázata az, hogy igyekeztek szétteríteni a csupán egyetlen üzleti tevékenységből fakadó kockázatot, de Fernand Braudel szerint a 19. századig „még nincs olyan terület, ami elég fejlett lenne ahhoz, hogy teljes mértékben lekösse a nagykereskedőt”, így tőkéjét és vállalkozói ambícióit kénytelen több ágazatban kipróbálni. Ezen szempont alapján a földbirtoklás csábítása nemcsak presztízs, illetve beilleszkedési kísérlet, hanem gazdasági szükségszerűség is lehet. Fernand Braudel: *A kapitalizmus dinamikája*. Bp., 2008. (Mérleg) 69–70.

50 Mérei: *A tőkefelhalmozás*, 313.

51 Uo. 314. A nagykereskedői jog elnyeréséhez kellett a legnagyobb összeget, 30 000 forintot befizetni, ami megerősíti, hogy a terménykereskedelem valóban látványosan jövedelmezhetett. A szatócsoknak például elegendő volt 2000 forintot fizetniük a saját jogukért.

52 Uo. 316.

53 Uo.

54 Uo. 309.

A problémafelsoroló megoldás egy összefoglaló kiadványban sajátosnak, vagy legalábbis szokatlannak tekinthető, ám kétségkívül nagyon kreatív. Sőt, a kérdés összetettségét, illetve az említett kutatási hiányokat tekintve, különösen a korábbi kísérletek fényében akár józan belátásnak is lehet nevezni.

Mérei listája nem ösztönzött újabb kutatásokat. 1980 után az 1848 előtti korszak tőkefelhalmozásának kérdése már nem inspirálta a kutatókat, más témák kerültek fókuszba a gazdaságtörténet-írásán belül. A következőkben mégis felvetek néhány szempontot két kisebb témával kapcsolatban, amelyek reményeim szerint kiegészítik az eddigi felvetéseket.

A tőkefelhalmozással foglalkozó szerzők legtöbbször az egyik, rendre visszatérő részműve a hitelezés volt. Vargha Gyula az 1840-es éveket tárgyalva a parlagon heverő tőkékről írt a banki tőkekihelyezés problémáit látván, Pach Zsigmond Pál a régi hitelrendszer megújításának visszasságairól értekezett, Mérei Gyula pedig úgy találta, hogy a pénzkölcsönzés a 6%-os kamatok miatt megérte, mert bár a hozama nem vetekedhet a terménykereskedők hasznával, de a kereskedelmi tevékenységek kockázata a kölcsönkihelyezésnél jóval magasabb lehetett.⁵⁵ Az biztos, hogy a protoindusztriális korszak hitelezése egészen más keretek között zajlott, mint a bankokon keresztül lebonyolított. A rendi világ szegmentáltsága és sokszínűsége, a „kis körök” ebben a rendszerben is visszatükröződtek.⁵⁶

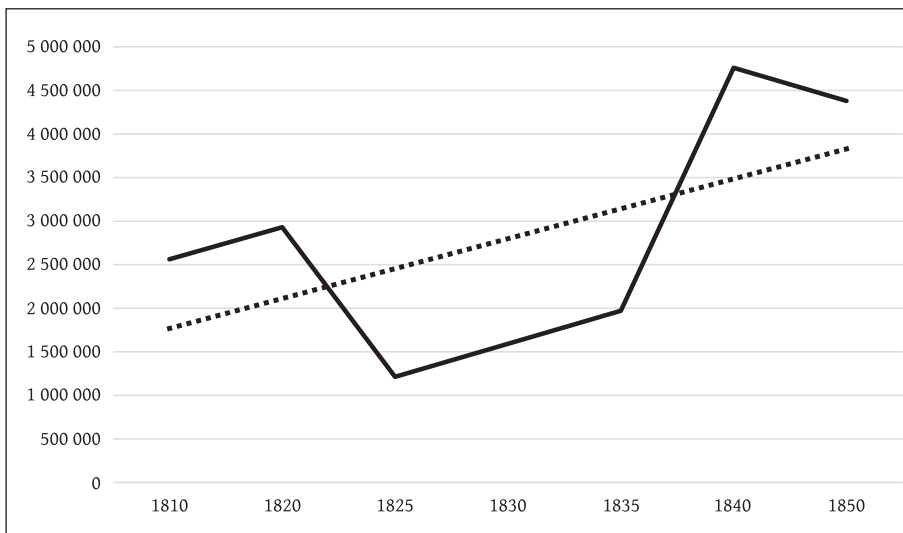
Ezen a fragmentáltságon igyekezett változtatni, legalábbis az átláthatóság és következmények tekintetében a vármegyei és városi betáblázások 18. században meghonosított intézménye. Idővel, a 19. század első felére az adósságok jogbiztosító bejegyzetése egyre elterjedtebb gyakorlattá vált. A 1. és 2. ábrán Pest városa és Pest-Pilis-Solt megye összesített, konvenció forintban megadott betáblázott kölcsöneinek értéke látható a század első feléből.

Ha minden egyes év nem is szerepel a grafikonokon, de az emelkedő trendvonalak alapján a vizsgált évtizedekben a betáblázott összegek értéke növekvő tendenciát mutat. A növekedés azonban egyáltalán nem töretlen. Az 1820-as évek közepén Pesten jelentősen visszaesett a növekedés, míg Pest megyében stagnált, és pár éves késéssel, az évtized végére mutatkozott meg a nagyobb méretű csökkenés. Az 1840-es évek elejére mindkét hely jelentős, a krízis előtti jóval meghaladó méretű összesített hitelállományt produkált, hogy aztán 1848–1850-re újabb esés következzen be.

A grafikonok alapján a kölcsönzések Mérei által észlelt népszerűsége akár igazolhatónak is tűnik. A hitelrendszer Pachnál szereplő átalakítása pedig még látványosabban megmutatkozik 1840-et követően, miután abban az évben végre törvénybe iktatták a régóta várt váltótörvényt. A bejegyzett kölcsönök összegének meglődulása lehet annak a bizonyítéka, hogy új pénzek áramlottak be a hitelezés körforgásába, vagy még inkább az

55 Ennél a pontnál újfent érdemes felhívni a figyelmet Varga János örökváltságról szóló tanulmányának korábban idézett konklúziójára.

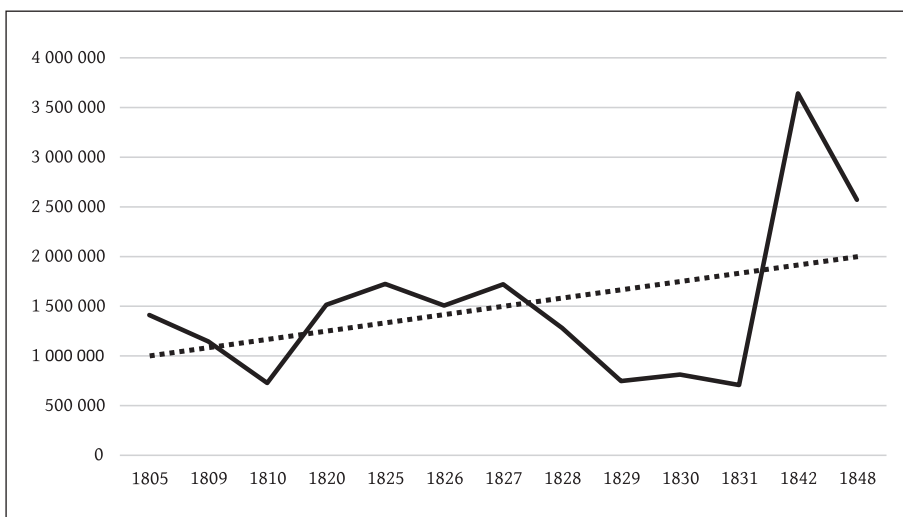
56 Más megfogalmazásban: „jól ismert, hogy milyen rugalmas, lokális, térbelileg és szociálisan fragmentált hitelrendszerek léteztek már a reformkort megelőzően”. Kővér György: Folytonosság és megszakítottság a magyar banktörténetben. In: uő: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Bp., 2012. (Várostarténeti Tanulmányok 12) 20. A téma legújabb áttekintéséhez lásd Szijártó M. István: *Hitelviszonyok Magyarországon a kései rendiség idején, 1700–1848. Történelmi Szemle* 64 (2022) 641–744.

1. ábra. Pest város betáblázásainak összege éves bontásban, konvenciósi forintban, 1810–1850.

Forrás: Bácskai Vera: Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében.

Aetas 25 (2010) 2. sz. 19–44.

2. ábra. Pest-Pilis-Solt vármegye betáblázásainak összege éves bontásban, konvenciósi forintban,

1805–1848. Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára. IV.3.a.4.

Betáblázási mutatók 1805–1855. [Összeáll. Somorjai Szabolcs.]

amúgy is jelen lévő tőke forgása gyorsulhatott fel, esetleg a korábban is forgó összegek „kifehéredtek”, vagyis esetünkben az adminisztráció látókörébe kerültek, mert a felek az új törvény következményeként vitás ügyeiket az illetékes váltótörvényszékek előtt belátó időn belül rendezhették.

A két helyről származó adatsorok alapján az előzőekben megfogalmazott fenntartásokkal megkockáztatható az a kijelentés, hogy a 19. század első felében észrevehetően, az 1840-es évekre pedig számottevően több pénz keringett a gazdaság hitelezési szektorában. Ezen pénzek jelenléte pedig megerősíti azt a koncepciót, hogy a felhalmozás mértéke Jánossy akkumulációs elképzelésének megfelelően akár növekedhetett is, és ezt támasztják alá a pozsonyi kutatások is.⁵⁷ Fogadjuk el tehát, hogy rendelkezésre áll a tőke, vagy legalábbis több mutató alapján arra lehet következtetni, hogy nem teljesen pénztelen az ország, ami amúgy is elég hihetetlen lenne. Ezek után azonban logikusan következik az a kérdés, hogy vajon mekkora összegre lenne szükség ahhoz, hogy az megnyissa a kapitalizmus kapuit? Vagy, egy másik irányból közelítve a kérdéshez: miért nem használják fel ezeket a pénzeket, miért nem lesz belőlük tőke? A korábban idézett történeszek több választ adtak erre a kérdésre. Szóba került a rendi törvények visszahúzó hatása (Mérei), a támogató törvények, mint például a váltótörvény és az általános bizalom (hitel) hiánya (Vargha), a gyarmati környezet (Pach). A felhalmozás önmagában nem elegendő, megfelelő intézményi háttér is kell hozzá. A megtakarított pénzeket valamilyen módon el is kell juttatni azokhoz, akik tőkévé változtatták, azaz be is fektették a tőkét. Ehhez viszont allokációra van szükség, tehát az intézményrendszernek készen kell állnia a pénzek összegyűjtésére és megfelelő biztosítékok mellett újbóli kihelyezésére. Ezt a feladatot a bankrendszer látja el – ha van. A betáblázott összegek viszont nem egy pénzügyi mérlegében szerepeltek, hanem egy jogbiztosító lajstromban. Ezekből lehetett tájékozódni, az adós fizetéseképtelensége esetén biztosíthatnak némi előnyt, de kumulálni és nagyobb összegekben kihelyezni őket nem lehetett, ennek a rendszernek ugyanis nem ez volt a feladata. Ha voltak is felhalmozott tőkék, azok csak nagy tranzakciós költséggel juthattak el a befektetésig, ami már eleve megdrágított minden ilyen próbálkozást. A felhalmozáshoz tehát koncentráció is szükséges. Nem elég, hogy országosan vagy akár regionálisan legyen elegendő megtakarítás, az is szükséges, hogy az allokáció is megfelelő legyen, képes legyen becsatornázni a tőkét a beruházásokba (és ehhez az is szükséges, hogy legyenek beruházási lehetőségek) – hiszen a harisnyában tárolt pénz önmagában még nem tőke. Ahogy arra több mint öt évtizeddel ezelőtt David Landes is felhívta a figyelmet: „[A] tőke mozgása, áramlása (*flow of capital*) az, ami számít, nem pedig a tőkeállomány nagysága (*stock of capital*). Ennyit hát az eredeti felhalmozás kérdéséről.”⁵⁸

57 A közelmúltból megerősíti ezt Gaucsik István más területeken folytatott kutatása is. Gaucsik István: Pénzügyi szolgáltatók és a hitelezés formái Pozsonyban a 18. század végén és a 19. század elején. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*. 2019. *Uradalom – vállalat*. Főszerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp., 2019. 175–191.

58 David Landes: *Az elszabadult Prométheusz. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig*. [Ford. Köbli József – Valentiny Pál – Berend Zsuzsa.] Bp., 1986. (Társadalomtudományi Könyvtár) 116–117. [Kiemelések az eredetiben.]

Mi azonban ne vessük el az eredeti felhalmozás kérdését, inkább nézzünk meg egy másik problémakört. Egy rendszernek nemcsak az intézmények, hanem az emberek is tevőleges és alakító elemei. Ahol az ismertetett történeti munkákban szóba került az „öszön” vagy a „mentalitás”, ott arról volt szó, hogy a kapitalista vállalkozói „szellemet”, amely a vállalkozókban munkálkodik, a legtöbb kutató érzekelte, csak definiálása ütközött nehézségekbe. Weber úgy próbálta ezt a definíciós problémát megoldani, hogy a vállalkozói mentalitást összekapcsolta egy felekezeti attitűddel, de még nála sem vált kizárólagossá ez a magyarázat.

Egy másik megközelítés megint csak a közgazdaságtan területéről érkezett. Korábban esett szó Joseph Schumpeter osztrák közgazdásznak a tőkefelhalmozást is megcélzó bírálatáról, a statikus körforgások helyett valamilyen dinamikus megközelítés kereséséről. Meg is találta. Elképzelése szerint három összetevő kell a kapitalizmus beindításához. Először is az innovációk vagy új kombinációk létrehozása, korábban nem létező üzleti formák és megoldások megteremtése, másodjára eme innovációk megvalósításához szükséges hitel elérhetősége és annak felhasználása, felhasználhatósága, végül pedig az, aki mindezt dinamizálja, a vállalkozó. Utóbbi rendelkezik mindazon, például pszichológiai adottságokkal, amelyek szükségesek a hagyományos rutinból való kilépéshez, a megszokott keretek átlépéséhez, és aki mindezt a sikeres üzlet reményében végzi. Szükséges hozzá a megfelelő kontextus is, amelynek hiányát a gátló tényezőkkel magyarázta Schumpeter. Ilyen lehet a gazdasági és üzleti környezet bizonytalansága, a vállalkozó saját vonakodása, vagyis a saját szubjektív okok, végül pedig a külvilág ellenállása a vállalkozó erőfeszítéseivel szemben.

A rendiség világában ez a fajta vállalkozói attitűd kevésbé szembeszökő, mindazonáltal Bácskai Vera egész könyvet szentelt az úttörőknek,⁵⁹ ahogy Kövér György is kiemelten foglalkozott az átmenet szereplőivel,⁶⁰ míg legújabban Halmos Károly és Tamás Máté kutatásait lehet említeni e téren.⁶¹ Ezek a vállalkozók már az átmeneti, a rendiségből a kapitalizmusba áttűnő világban kötötték meg üzleteiket, közben azonban igyekeztek a még érvényes rendszerben elfogadott normákhoz és intézményekhez is igazodni, beilleszkedni a rendi keretekbe – hiszen valójában még annak a feudális társadalomnak voltak a gyermekei.

Akadtak azonban más típusú vállalkozók is, akik épp ellenkezőleg, nem kívülről törekedtek befelé, hanem belülről, a rendiség oldaláról próbáltak vállalkozóként is fellépni. Szakály Orsolya Vay Miklósról írt monográfiájának már a címe is ezt a sajátos szerepet hangsúlyozta.⁶² Vay báró, aki angliai útjáról Adam Smith bőrkötéses *Vizsgálódásával* tért vissza, és annyira lelkesedett a műért, hogy le is akarta fordítani, több vállalkozásba is

59 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*. Bp., 1989. (Mikrotörténelem.)

60 Pl. Kövér György: *A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora” 1847–1873*. In: *A Pesti City öröksége*, 111–172.

61 Pl. Halmos Károly – Tamás Máté: *A hadsereg, a kereskedő és a szerződés: a hadseregelátás intézményi működése a 19. század eleji Habsburg Monarchiában*. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. 2022. Területi egyenlőtlenség – intézményi változás*. Főszerk. Kövér György et al. Bp., 2022. 273–316.; Tamás Máté: *Zsidó kereskedők és nyomok. Az üzlet mikrotörténete a 19. század eleji Habsburg Monarchiában*. Bp., 2023. [Doktori disszertáció.]

62 Szakály Orsolya: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*. Bp., 2003.

belevágott. Egy időben borkereskedelemmel próbálkozott, az 1780-as években egy fonószabadalom beadása után a birodalomban az elsők között közösen létesített Batthyány Kázmérral gépesített pamutvállalkozást, az 1800-as években pedig a salétromban látta meg a kiaknázható üzleti potenciált. Míg a pamutgyártás túl drágának bizonyult, és Batthyány halála után Vay be is zárta a gyárat, addig a salétromkitermelés – amelyhez, lévén katonai felhasználású nyersanyag, a báró a kapcsolatai révén Béctől szerzett külön engedélyt – jelentős hasznot hajtott, annak ellenére is, hogy a háború alatt nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő, a nyersanyag kevésnek, a konkurencia túl erősnek bizonyult, illetve a napóleoni háborúk konjunktúráját megtörő infláció és devalváció sem használta a firmának.⁶³

Vállalkozásai alapján Vay megfeleltethető a vállalkozó schumpeteri ideális karakterének, akinek nem csak a haszon lebegett a szeme előtt: Szakály felvetése szerint Vay és Batthyány azért sem iparkodott versenyképessé formálni a közös fabrikájukat, mert „elképzelhető, hogy a főnemesek egy idő után érdeklődésüket veszítették, más vállalkozásba fogtak. Anyagi kényszer – a polgári vállalkozók többségével ellentétben – nem nehezedett rájuk.”⁶⁴ Ha ez igaz, akkor a beruházás célja nemcsak a pénzszerzés, a vagyon gyarapítása volt, hanem a kihívás, a megújítás is.

Egy másik vállalkozó szellemű nemesember, Fejérváry Gábor (1780–1851) talán még sikeresebben menedzselte üzleti ügyeit. 1817-ben báró Brudern József oldalán betársult a vörösvágási opálbányák kincstári bérletébe és üzemeltetésébe, és hosszú évtizedeken át sikerült a kitermelést, csiszolást és értékesítést nyereségesen működtetnie még azt követően is, hogy az ötletgazda Brudern az 1820-as években kiszállt a vállalkozásból. Helyette csatlakozott Michael Lazar Biedermann, aki bécsi vésnöki és ékszerészi karrierjét idővel a gyapjúkereskedelemben szerzett érdekeltségekkel is kibővítette, így széles körű kereskedelmi tapasztalatait tudta kamatoztatni az opálüzletben is. Az összesen nagyjából harminc éven át tartó bányabérlet mellett Fejérváry egyedüli tulajdonosként vezette szőlőbirtokát, annak bortermelését és -kereskedését, tokaji birtokáról exportált Amszterdamba, Bécsbe, Berlinbe, Milánóba és Lengyelországba. A külföldi értékesítésben több ügynök is a keze alá dolgozott: a bor- és az opálterjesztésben egyaránt. Nekik nemcsak az exportban, hanem az importban is tevékeny szerepük volt. Fejérváry vállalkozásainak célja ugyanis egy antik görög és római műkincsgyűjtemény összeállításához szükséges pénzügyi háttér megteremtése volt. A műkincspiac felméréséhez és megismeréséhez szüksége volt a strómanok helyi kapcsolataira, a műtárgyvásárlásokhoz pedig szüksége volt arra a pénzre, amit vállalkozásai biztosítottak számára, és amely vállalkozások termékeit ügynökei útján értékesítette. Egy ilyen hálózat felállítása és működtetése után talán nem is annyira meglepő, hogy Fejérváry adójegyzékében az 1850-es években már az a szó szerepelt, hogy magánzó.⁶⁵

63 Szakály: *Egy vállalkozó főnemes*, 187–211. Ha hinni lehet Kiss Imre főinspektornak, Vay a devalvációból is megpróbált jól kijönni, mert a cég régebbi tartozásait az új értékmérőkre számolta át, és így próbálta az adósságait is devalváltni. Uo. 211.

64 Uo. 173.

65 Fejérváry vállalkozásaihoz lásd Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. An. Lit. 1553., uo. Fol. Germ. 1272. Rechnungsbuch 1844–1850., uo. Fol. Germ. 1273., uo. Fol. Germ. 1467. Rechnungsbuch 1827–1835., uo. Quart.

A két világ, a rendi kereteken kívülről érkező terménykereskedők és kereskedő-ban-
károk, illetve a nemesi vállalkozók jól megfértek egymás mellett. Ugyan sem Vay, sem
Fejérváry nem biztos, hogy megfeleltethető a weberi ethoszt valló kapitalistának, de úgy
tűnik, Schumpeter vállalkozói szellemének megtestesítői annál inkább lehettek. Kérdéses
persze, hogy mennyire járultak hozzá a felhalmozáshoz. De mennyire járultak hozzá azok
a kereskedők, akiknek vagyona elolvadt a francia háborúkat követő inflációban, vagy akik
idővel csődbe mentek?

Az eredeti tőkefelhalmozás, legalábbis a narratívája, az áttekintés alapján nemcsak egyes
számban értelmezhető: a magyar történészek több változattal is dolgoztak, amelyek bár
sokban hasonlítottak egymásra, a különbségek is markánsak. A tudomány logikájából
következik, hogy az árnyalatok, sőt a színek, amikkel megfestik a képet, rendre módosul-
nak. Ha a folyamatosságra helyezük a hangsúlyt, a lassú építkezésre, akkor abba akár
mindegyik variáció beleférhet: a felhalmozás, a kisajátítás, a normák és intézmények át-
alakulása és még a vállalkozói szellem is.

VÁLHATOTT-E PIACI TÉNYEZŐVÉ A KATONASÁG A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN MAGYARORSZÁGON?

SCHRAMEK LÁSZLÓ

.....
COULD THE MILITARY BECOME A MARKET FACTOR
IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY IN HUNGARY?

Large numbers of regularly paid imperial troops took over the defence of Hungary from the endavarian military after the expulsion of the Ottoman forces at the turn of the 17th and 18th centuries. This opened up the possibility for the Hungarian population to supply the military with food on market terms. This could not be achieved in the 18th century, despite the existence of demand and a commodity fund, since the food provided to the soldiers was deducted from the inhabitants' military tax liability at a set price, in accordance with the imperial decrees.

Keywords: war supply, commodity production, camping, feeding
.....

Magyarország a mohácsi csata után állandó katonai védelemre szorult, amelyet eleinte a végvári várórség biztosított, majd a 17. század közepétől a császári hadsereg a vitézlk rendet előbb kiegészítette, utóbb felváltotta. A végvári katonaság részben a hiányos zsoldfizetés, részben az őrhelyük közelében birtokolt földek miatt vagy nem akart, vagy nem tudott piacépes keresletet képezni.¹ Az állandó császári hadsereg egységeivel azonban más volt a helyzet. A zsoldot rendszeresebben kapták, a gyakori átvezénylések miatt helyi kötődéssel, telekkel nem rendelkezettek, ezért termelőmunkát sem végeztek. Ennél fogva amit elfogyasztottak, azért valakinek – vagy maguknak a katonáknak, vagy a fenntartó államnak – fizetnie kellett.²

A hadsereg eleinte két önálló fegyvernemre tagolódtott, gyalogságra és lovasságra, amelyet Mária Terézia uralkodása idején egészített ki az önállósuló tábori tüzérség, II. József uralkodása alatt pedig a haditengerészet. A dunai flotta megalakulása már I. Lipót idejére

Schramek László, igazgató, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára.

- 1 Benczédi László: Végváriak életviszonyai a XVII. században. In: *Magyarországi végvárak a XVI-XVII. században. Tanulmányok*. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 1983. (Studia Agriensia 3) 108.; Vatai Gábor: „Csak az menjen katonának...” A vitézlk rend életkörülményei és motivációja a 17. század második felében. *Aetas* 26 (2011) 36., 38.
- 2 Czigány István: *Reform vagy kudarc*. Bp., 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4) 106.

tehető.³ Az állandó hadsereget Magyarországon viszonylag későn, az 1715. évi országgyűlésen cikkelyezték be, azaz az ekkortól számított az ország legitim véderejének.⁴ A császári hadsereg 1649. évi megalakulását követően azonban szinte azonnal megjelent a hazai végházakban, hogy azok védelmét ellássa a rosszul vagy egyáltalán nem fizetett végváriak mellett. E katonai egységek magyarországi jelenléte számos problémát vetett fel a török hódoltság utolsó évtizedeiben is, de az igazán súlyos konfliktusok az 1683-ban induló felszabadító háború alatt jelentkeztek. Az együttélés, együttműködés – diplomatikusan szólva – nem volt ideális, a lakosságnál elszállásolt egységek fosztogattak. Ezek a jelenségek nem elhanyagolható mértékben járultak hozzá az 1697. évi hegyaljai felkelés és az 1703–1711. évi Rákóczi-szabadságharc társadalmi bázisának kialakulásához.⁵

A felszabadító háború kezdetétől, majd újólag a szatmári békét követő évtizedekben a magyarországi népesség és a császári hadsereg együttélését, a katonáknak járó élelmszerek és más szolgáltatások nagyságát számos átfogó jellegű uralkodói rendelet (*regulamentum militare*) szabályozta, majd 1751-ben napvilágot látott az a pátens, amely a katonai ellátást biztosítók, illetve igénybe vevők jogait és kötelességeit meghatározta, és 1848-ig hatályban maradt.⁶

A társadalmi béke létrejött, a jogszabályok elkészültek, sőt alkalmazták is azokat, tehát fel kell tennünk a kérdést, hogy a Magyarországon állomásozó császári haderő érdemi felvásárló piacként viselkedett-e, viselkedhetett-e a 18. század első felében. A kérdés vizsgálatát indokolja, hogy a magyar területeken megtermelt mezőgazdasági termékek értékesítésének lehetőségei rendkívül szűkösek voltak. A gazdaságtörténeti szakirodalomból már tökéletesen ismerjük a korlátokat: egyrészt a fő kereskedelmi útvonalként hasznosítható Duna nyugat-keleti folyásirányát, másrészt a jelentős népességgel bíró városok hiányát.⁷ Ahhoz, hogy a piac kialakuljon, fizetőképes keresletre, elérhető és megfelelő minőségű termékre, illetve amennyiben a termék és a kereslet nem egy földrajzi helyszínen jelentkezik, akkor szállítási kapacitásra van szükség. Nem bizonyos azonban, hogy a hadsereg felvevőpiacként való működésére vonatkozó válaszokat megkapjuk, mert eddig erről kevés dokumentum került a kutatók látóterébe. Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy a 18. század első felében mekkora haderő állomásozott Magyarországon, ennek ellátása mekkora nagyságú terményt igényelt, végül azt, hogy ez miként jutott el a katonákhoz.

3 *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. I–XXI. Hrsg. Kriegsgechichtlichen Abtheilung des K. und K. Kriegs-Archives. Wien, 1876–1892. I. 213–228., 253–258.; Újhelyi Péter: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780)*. Bp., 1914. 290.

4 1715. évi 8. tc.

5 Pálffy Géza: Felszabadítás vagy megszállás? Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején (1683–1699). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 401.; R. Várkonyi Ágnes: Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágység a XVII. és XVIII. század fordulóján. *Századok* 99 (1965) 691.

6 Timon Béla: *Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio katonai vonatkozású munkálatai. A cs. kir. hadsereg elhelyezése és ellátása Magyarországon*. Bp., é. n. [1935.] 8.; Schramek László: *Az állandó hadsereg eltartásának kérdései a 18. század első felében Pest megye példáján keresztül*. Bp., 2011. 32–82.

7 Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp., 1922. 21., 176–177.

A kereslet: a katonaság

Magyarország előbb a Habsburg-ház férfi-, majd a leányági örökös királyságának elismerésével közjogi értelemben a Habsburg Monarchia elválaszthatatlan részévé vált. Ennek balkáni határait az 1699-ben megkötött karlócai, az 1718-ban aláírt pozsareváci és az 1739-ben szentesített belgrádi béke jelölte ki. Az államalakulaton belüli széles körű autonómiát Magyarország számára a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke biztosította hosszú távon. Az 1780 körüli adatok szerint a magyar korona országai a Habsburg összterület csaknem 52%-át és a népesség 38%-át adták. Emellett meg kell említenünk a tényt, hogy a Habsburg Monarchia déli határain egy nagy erővel rendelkező, revansra vágyó szomszéd az Oszmán Birodalom képében még mindig jelen volt. Az 1737 és 1739 közötti háború egyértelműen bebizonyította, hogy az oszmán haderő továbbra is ütőképes, méltó ellenfele a Habsburgnak,⁸ sőt a 18. század végén, 1787 és 1791 között vívott török háború sem szolgáltatott bizonyítékot az oszmánok hanyatlására. E tényezők elegendő katonai indokot jelentettek arra, hogy a császári hadvezetés a 18. század első felének békeéveiben is jelentős létszámú haderőt állomásoztasson Magyarország területén. Amint az alábbi, Zachar József kutatásain alapuló 1. diagramról is leolvasható, az összbirodalom 100 000–170 000 fős hadseregéből itt elhelyezett csapatok létszáma elérhette olykor akár a 70 000–90 000 főt is, bár a legtöbbször 40 000 és 50 000 között ingadozott.⁹

A század második feléből sajnos egylőre kevesebb megbízható adatot, kimutatást ismerünk. Ezek szerint 1764-ben a Habsburg Monarchia 1034 gyalogos századából 132, a 288 lovas századból pedig 202 állomásozott az ország területén. Az előbbi fegyvernem esetében csaknem 13%-os, az utóbbi esetben 70%-os részarányt tapasztalhatunk.¹⁰ A 18. század első évtizedeiben – a török háborúk éveinek kivételével – a Dunai Monarchia haderejének 16–57%-a tartózkodott Magyarországon, amint az a 2. diagramról leolvasható. Minthogy a szórványosan rendelkezésünkre álló adatok a hazánkban állomásozó egységek arányának jelentős hullámzását jelzik, nehezen tudunk bármiféle tendenciát találni az adatokban. Az Oszmán Birodalom közelsége jelentette katonai fenyegetést kiegészítette a belső rend fenntartására irányuló igény. Legalábbis Giovanni Priuli, a Venecei Köztársaság követe 1722-ben, a nőági örökösödés elfogadása után is úgy vélte, hogy azért kell Magyarországon mintegy 20 000 gyalogost és 16 000 lovasat állomásoztatni, hogy az ország békéjét, alávettségét biztosítsák.¹¹

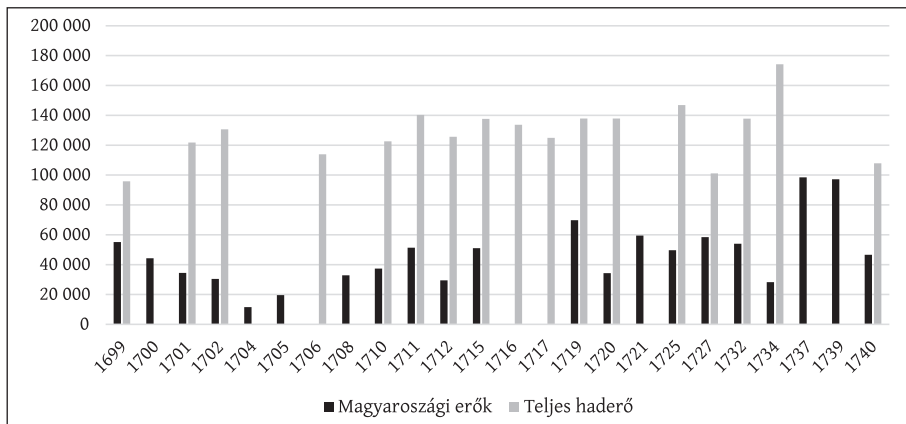
A katonai indokokat egészítette ki a gazdasági racionalitás, ugyanis a katonaság állomásoztatása Magyarországon lényegesen olcsóbb volt, mint a Monarchia egyéb tartományokban, mégpedig elsősorban a meglévő természeti erőforrások és a jogszabályi előírások miatt. Már az 1723. évi katonatartási szabályzat írásba foglalta, hogy a nyári félév során (május 1. és október 31. között) a katonák lovainak járó fűvet vagy szénát ingyene-

8 A. Wess Mitchell: *A Habsburg Birodalom nagystratégiája*. [Ford. Ledó Anna.] Bp., 2020. 83., 150–163.

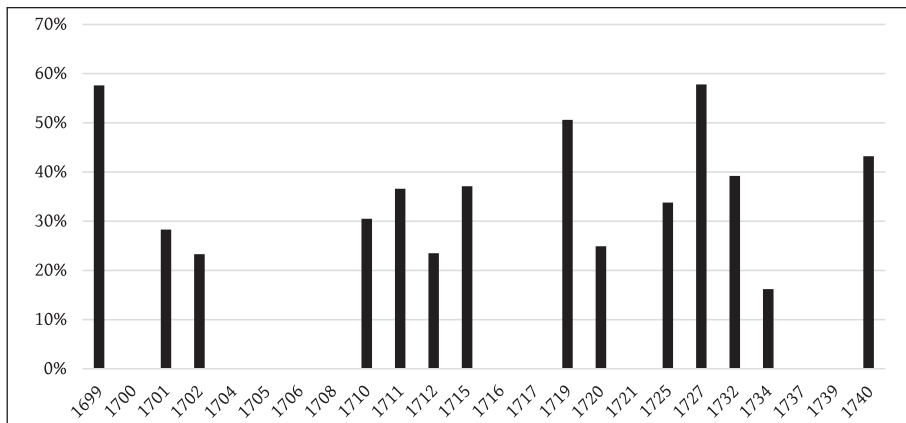
9 Zachar József: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság, 1683–1792*. Bp., 2004. 161–180.

10 Uo. 204.

11 Alfred Arneht: *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Österreich im achtzehnten Jahrhundert*. Wien, 1863. 44–45. A lovasság teljes létszámát ekkor 31 507, a gyalogságét 90 600 főre becsülte. Uo. 46.

1. diagram. A Habsburg Monarchia állandó hadseregének és a Magyarországon állomásozó erőinek nagysága (1699–1740)

2. diagram. A Magyarországon állomásozó erők százalékban kifejezett aránya a Habsburg Monarchia állandó hadseregén belül

sen kell biztosítani.¹² Az 1751. évi katonai szabályzat is csak minimális térítést biztosított a lakosok javára, ha a katonalovak takarmányozásához hozzájárultak. A június 16-a és július 15-e közötti időszakban kizárólag fű járt a lovaknak, a nyári félév fennmaradó időszakában pedig napi három font zab és nyolc font széna, amelyet 2 krajcár, azaz havi 1 forint adójóváírással számoltak el.¹³ Ezzel szemben a Lajtán túli területeken 1748-tól érvényben lévő szabályzat szerint minden porciót a kincstár biztosított a katonaság és lovai részére, tehát a zabot és a szénát is.¹⁴ Így az itteni ellátás – a magyarországgal ellentét-

12 Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltára (= OL) N 47. X. 8414. Regulamenta militaria. 103^r.

13 *Új Hadi Regulamentum*. Pozsony, 1753. D2^r.

14 *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaiser Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind...* I–IX. Wien, 1786–1789. I. 58.

ben – piaci vagy csaknem piaci alapokon nyugodott. A Monarchia különböző területei közötti finanszírozási különbségeknek a kortárs magyar nemesség is tudatában volt, annak az 1764–1765. évi országgyűlésen hangot is adott.¹⁵

A Magyarországon állomásozó katonaság létszáma tehát többnyire 30 000–70 000 fő között váltakozott. Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy egy 40 000 főből álló elszállásolt haderő ellátása milyen nyersanyagigénnyel járt. Ez a létszám egy közepes méretű megye 18. század eleji népességének felel meg, de ez az embertömeg – ahogy fentebb utaltam rá – értékteremtő munkát nem végzett, tehát mindenben ellátásra szorult, élelemmel, fegyverrel és egyenruhával egyaránt el kellett látni. E tényezők közül most az élelemre koncentrálunk. A katonai szabályzatok szerint egy katona naponta két font kenyérré és egy font húsrá volt jogosult.¹⁶ A fent említett létszámú fegyveres erő évente 8176 tonna marhahúst és 16 352 tonna kenyeret igényelt összesen, nem számítva a tisztéknek járó többletporciókat.

Elsőként vizsgáljuk meg azt, mennyi gabona vagy liszt megtermelésére volt szükség a kenyér előállításához. Ehhez a számítást a korszakból származó elszórt utalások segítségével, a kenyér súlyából kiindulva visszafelé kell elkezdenünk. A 18. század során a gabonaszemek tömegének 30–90%-át tette ki a belőlük őrlött liszt. A korszak francia hadseregében 80%-os őrlési aránnyal számoltak, ma pedig 75%-kal kalkulálhatunk. Egyéb megbízható adatok hiányában mi kénytelenek leszünk ez utóbbi arányszámmal dolgozni. A kenyérgéztésnél a liszt melletti legfontosabb alapanyag a víz volt, amelyet a francia hadseregben 20%-ban keverték a tésztához, amely a sütés során hozzávetőleg 5–6%-ot veszített a súlyából.¹⁷ Mi is ez utóbbi, 6%-os adattal dolgozunk a továbbiakban. A 18. században a gabonát nem súlyra, hanem űrmérték szerint adták és vették, ezért még ismerünk kell a leggyakoribb kenyérgabona, a búza egységnyi űrmértéke mennyit nyomott. Vizsgált időszakunkban egy pozsonyi mérő (62,08 l), gabona súlyát 45,56 kg-ra lehet becsülni.¹⁸ Egy katona napi ételmezéséhez az iménti számok szerint hozzávetőleg 99 dgk liszt kiőrlésére, tehát 1,32 kg búza megtermelésére volt szükség. Ezek szerint a 40 000 Magyarországon állomásozó katona kenyérének elkészítéséhez már 14 454 tonna lisztre, tehát 19 272 tonna búzára volt szükség. Most nem vizsgáljuk a feldolgozás, azaz az őrlési és sütési kapacitások problémáit.

Azzal ugyanakkor tisztában kell lenni, hogy a gabona rendkívül nagy áringadozásnak kitett termék volt a 18. század folyamán. Bőséges termésű esztendőekben az árak nyomottak maradtak, szűk években azonban megsokszorozódtak, ráadásul egy esztendőn belül is jelentős ármozgásokat tapasztalhatunk. Az alábbiakban a kecskeméti, mezővárosi értékesítési adatok alapján vizsgáljuk a búza árának váltakozását. A közzétett adatsorokból

15 Marczali Henrik: *Magyarország története a XVIII. században*. Bp., é. n. 292.

16 Schramek: *Az állandó hadsereg*, 38–48.

17 Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Bp., 1963. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új Sorozat 29) 91., 97.

18 Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp., 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltártan és Történeti Forrástudományok 7) 343. 1 kg búza 0,73 litert, vagy megfordítva 1 liter búza súlya 1,36 kg-ot tett ki. 1 kg lisztből 1,128 kg kenyér készült.

1. táblázat. A 40 000 katona ellátására szükséges hús- és gabonamennyiség

	Egykorú mértékrendszerben	Modern mértékrendszerben
Porció hús/nap	1 font	0,56 kg
Évi hússzükséglet	146.000 bécsi mázsa	8176 tonna
Porció kenyér/nap	2 font	1,12 kg
Évi kenyérszükséglet	292.000 bécsi mázsa	16.352 tonna
Évi lisztszükséglet	ca. 25.811 bécsi mázsa	ca. 14.454 tonna
Évi búzaszükséglet	ca. 425.258 pozsonyi mérő	ca. 19.272 tonna

az éves átlagárakat tartalmazókat használtuk, mivel a legalacsonyabb és legmagasabb árak időbeli rendjéről nem rendelkezünk ismeretekkel.

A diagram adatait rendkívül óvatosan kell kezelnünk, mivel a rendelkezésünkre álló ártörténeti kimutatás nem mindenütt jelzi, hogy pozsonyi mérőben közli az adatot, illetve az 1769. év esetében pozsonyi kilát említ, amiről feltételeztük, hogy a pozsonyi mérő szinonimájaként használták. Mindezek figyelembevételével az alábbi megállapításokat tehetjük:

- 1) A 40 000 katona ellátását szolgáló búza ára legalább 400 000, legfeljebb 1 000 000 forintot tett ki évente.
- 2) Jelentős áringadozásokat tapasztalhatunk, ami a hosszú távú befektetések tervezését ellehetetlenítette.

A hússal kapcsolatban hasonló becslésekre vagyunk kénytelenek támaszkodni. E termék árát illetően Sopronból állnak rendelkezésünkre hosszú távú adatsorok.

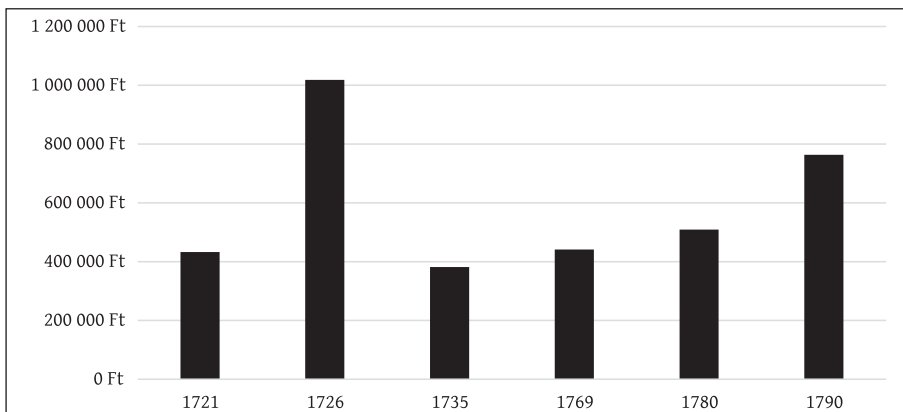
- (1) A hadsereg hússal történő ellátása mint piac nagysága a 18. század első felében 500 000 és 2 000 000 forint között váltakozott.
- (2) A fentebbi számítás nyilvánvalóan torz, mivel Sopron piaci viszonyai az ország nyugati szélén fekvő szabad királyi város demográfiai helyzete, Alsó-Ausztriához és Bécshez való közelsége miatt nem általánosíthatók az ország egészére. Sopronban a piaci ár mindig magasabb volt a *regulamentumok*ban meghatározott napi két krajcár elszámolási értéknél.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a katonaság hússal és kenyérral történő ellátása egy évi 900 000–3 000 000 forint nagyságú piacot jelenthetett, vagy jelenthetett volna, ha azt a jogszabályi keretek lehetővé tették volna.

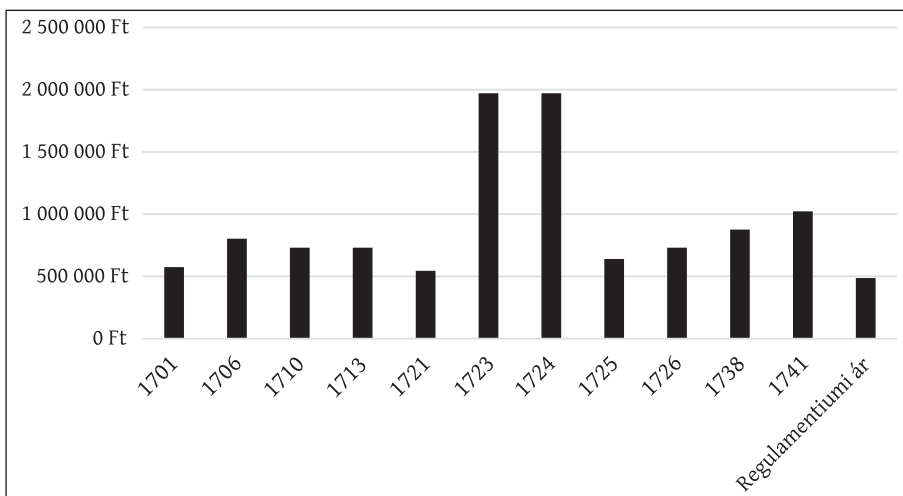
Az árualap és a szabályozási környezet

A piac működéséhez szükséges második fontos tényező a megfelelő árualap. Sajnos azt kell megállapítanunk, hogy egyáltalán nem rendelkezünk megbízható adatokkal nemhogy a 18. század első, de még az utolsó harmadának mezőgazdasági terméseredményeiről sem.¹⁹

¹⁹ Eckhart: *A bécsi udvar*, 20.

3. diagram. 40 000 katona gabonaellátásának költsége kecskeméti árakon számolva²⁰

4. diagram. 40.000 katona húsellátásának költsége a 18. század első felében soproni árakon²¹

20 Iványosi-Szabó Tibor: Az árak alakulása Kecskeméten 1662–1790. In: *Bács-Kiskun megye múltjából. 7. Gazdaságtörténeti és demográfiai feldolgozások*. Szerk. uő. Kecskemét, 1985. 198–200. Egy (pozsonyi) mérő búza átlagos ára Kecskeméten 1721-ben: 102, 1726-ban: 240, 1735-ben: 90, 1769-ben: 104, 1780-ban: 120, 1790-ben: 180 dénár.

21 Dányi Dezső – Zimányi Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Bp., 1989. 160.

Sőt a 19. század elején is csupán becslések állnak rendelkezésünkre a területen. Schwartner Márton 1808-ban a Magyar Királyság gabonatermését mintegy 60 millió mérőre becsülte, amelynek túlnyomó többségét, mintegy 50 millió mérőt a belső fogyasztás emésztett fel – talán az elszállásolt katonai egységek igényét is ideszámította, de külön tételként vette figyelembe az állatok takarmányozására, a sörfőzésre és egyéb gabonartalék-képzésre szánt mennyiségeket. A tényleges export azonban még a fennmaradó terméshez képest is csekélynek tűnik, csupán évi 2 millió mérő.²² A 18. század első harmadában ennél valószínűleg lényegesen kisebb gabonatermással számolhatunk, mivel az ország népessége, ebből fakadóan a kenyérgabona iránti igénye csekélyebb volt. Statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre, mivel összesített kimutatásokat Mária Terézia először 1766-ban kért a vármegyéktől. A helyzetünket nehezíti, hogy a törvényhatóságok jelentős része eleinte nem készítette el a kimutatásokat, ezért azok országos összesítést nem tesznek lehetővé.²³ A 19. század első felében Magyarország népessége folyamatosan gyarapodott, amellyel együtt járt a szántóterületek növekedése is. Ezt a kortársak 35–40%-ra becsülték.²⁴ A tendencia, azaz a népesség és a mezőgazdasági művelés alá fogott terület változása talán a megelőző időszakban is párhuzamosan alakult. Ugyanakkor a katonaság kenyérellátása valószínűleg biztosított volt, ha az – mint fentebb láttuk – mindössze szűk félmillió pozsonyi mérő gabonát vett igénybe. De ez sem elhanyagolható mennyiség, ha a kétmillióra becsült exporthoz hasonlítjuk: annak mintegy negyede. Tehát a Magyarországon állomásozó csapatok részére szükséges termények szállítása megfelelő üzleti lehetőséggel szolgálhatott volna a 18. századi vállalkozók számára, azonban nem lehet eltekinteni néhány olyan körülménytől, amely a remélt piac működését torzította, akár el is lehetetlenítette.

Ezek között elsőként kell megemlítenünk azt a tényt, hogy a bécsi udvari hivatalok legalábbis a téli félévben az élelemellátást a hadiadó terhére kívánták biztosítani. A civil lakosságnál elszállásolt katonák részére az adózók adták a napi két font kenyeret, 1723 előtt a napi egy font húst. E termékek elszámolási díja napi 2 krajcárt, illetve havi 1 forintot tett ki.²⁵ Ez a tény a piaci felvásárlási igényt megfelezi, és megkönnyíti az esetleges beszállítók dolgát, mivel a téli félévben a katonaság jelentős része az ország megyéiben szétszórtan tartózkodott téli szálláson, tehát koncentrált kereslet, nagy szállítási igény legfeljebb az állandó helyőrséggel rendelkező erődöknél jelentkezett.

Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a természetbeni húsellátás a téli szállás helyen tartózkodó katonák számára csak 1723-ig járt, azt követően az elszállásoltak maguk voltak kénytelenek azt beszerezni. Ez az uradalmi mézárszékek téli forgalmát növelő tényező volt.

A nyári félévvel más a helyzet, amely hadjárati idénynek számított. Ekkor a csapatok vagy a hadszíntéren tartózkodtak, vagy hat-nyolc ezredenként táborokban való gyakorlatozással töltötték az időt.²⁶ A nagy létszámú csapattestek ellátását mindkét esetben vagy

22 Martin [Márton] Schwartner: *Statistik des Königreich Ungern*. I–III. Ofen [Buda], 1809–1811. 279–280.

23 Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Bp., 1973. (Számok és Történelem 1) 84.

24 Glósz József: *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*. Bp., 2014. 20.

25 Timon: *Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio*, 19.

26 *Feldzüge des Prinzen Eugen*, I. 415.

raktárakból oldották meg, vagy a megyék kaptak parancsot gabona, tűzifa, zab és széna szállítására. Példaként vizsgáljuk meg az 1750. évi váci táborozás esetét. A Duna partján fekvő város határába öt lovasezredet vezényeltek szeptember és október hónapra. Élelmezését hét vármegyének (Esztergom, Hont, Nógrád, Pest-Pilis-Solt, Heves, Bács és Zólyom) kellett biztosítania a területükön fekvő szabad királyi városokkal együtt. Pest vármegye a 2. táblázatban olvasható termények szállítására kapott utasítást.

2. táblázat. Az 1750. évi váci katonai táborozás Pest megyét érintő elszámolása²⁷

Termény megnevezése	Előírt szállítási mennyiség (Pest városával közösen)	Teljesített mennyiség (Pest városa nélkül)	A teljesítés hadi elszámolási értéke	Beszerzési ár
Búza vagy kétszeres	633,5 mérő	579,5 mérő	347 Ft 42 kr.	347 Ft 70 dénár
Zab	4000 mérő	3660 mérő	1952 Ft	1561 Ft 66 dénár
Széna	5000 mázsa	4575 mázsa	1906 Ft 15 kr.	1614 Ft 42 dénár
Fa	146 öl (tisztéknek) 104 öl (közkatonaiknak és tiszthelyetteseknek őrmesterig)	133 öl 95 öl	0 Ft 95 Ft	249 Ft
Szalma	35.00 köteg	0 Ft	0 Ft	63 Ft 33 dénár
Összesen			4300 Ft 57 kr.	3836 Ft 11 dénár

A szállítandó termények között kizárólag növényi eredetűeket találunk (kenyérgabona, széna, zab, szalma és tűzifa). A katonák részére a húst más módon biztosították. Erről egyelőre nincs adatunk, ebben az esetben felvetődik a vásárlás lehetősége. A gabona őrlése és a kenyér sütése is talán piaci alapon történt. A vármegye a leszállításra váró terményeket vásárlással szerezte be, de a pontos forrásokat nem tudjuk maradéktalanul meghatározni. A széna egy része a hartai (földesura a Ráday család), másik az acsai (földesura a Prónay család), egy harmadik a dukai (földesura a Rudnyánszky család), a negyedik a váci püspöki uradalomból érkezett. A szénaszállításban többnyire adójóváírásban részesülő adózó települések vettek részt. A zab jelentős része az aszódi (földesura a Podmaniczky család) és acsai uradalomból érkezett.²⁸ A táboroztatás során tehát a megye módosabb birtokos rétege számára nyílt lehetőség terménye elhelyezésére. A törvényhatóság a táborozást végül 464 forint 45 krajcár haszonnal zárta le. Az említett nyereség alatt azt kell érteni, hogy a vármegyei házi pénztár a termények beszerzéséért az említett összeggel kevesebbet fizetett, mint amennyit a kerületi hadipénztár az adóév végén hadiadó-teljesítésként elfogadott. Az további kutatás tárgyát képezheti, hogy a váci táborozás szervezése egyszeri esetet vagy egy hagyományos eljárásrend egy példáját jelenti-e.

27 Schramek: *Az állandó hadsereg*, 144. (a szállítási kötelezettség); MNL Pest Vármegyei Levéltára (= PVL) Adószedői Pest-Pilis-Solt vármegye adószedőjének iratai. Adószedői számadások. (= IV. 23.b/1.) 1749/50. 2°., 9°., 9°.

28 Uo. 9°., 19°. 107°., 108°.

Magyarországon jelentős létszámú lovas egység szolgált, piaci szempontból azonban a lovak takarmányozása nem jelentett kitörési lehetőséget, mivel a téli félévben a lóporciókat a hadiadó-tartozásból levonták. Ez azt jelenti, hogy az adózók tulajdonképpen terményükkel (széna és zab) fizették ki adótartozásuk egy hányadát. Békeévekben a nyári hónapok takarmánya 1751 előtt ingyenes volt, mivel az állatokat a legelőkön tartották, ahogy arról fentebb már szó volt. Háború idején a sereg nyilván a beszállítókra szorult.

A hadsereg ellátása kapcsán a központi kormánysszervek és a magyar nemesség számos kérdésben megfogalmazta elvárásait a másik féllel szemben, amelyek a piaci lehetőségeket is befolyásolták. A nemesség egyik igénye a várakban kapitányi felügyelet alatt működő kocsmák és mészárszékek bezárására irányult. Az 1711 és 1723 közötti rendi gyűléseken és diétákon sikerült elérni céljukat.²⁹ A nemesség e követelésével egyrészt regálé bevételeit védte, másrészt a számára jelentős készpénzbevétel eredményező vendéglátás lehetőségeit igyekezett gyarapítani. A magyar rendeknél a központi intézmények szélesebb látókörrel rendelkeztek. Elsődleges céljuk a Habsburg Monarchia érdekérvényesítő képességének és haderejének növelése, másodlagos céljuk a katonaság kényelmesebb ellátása volt. A hadsereg létszámának folyamatos gyarapodása a 18. század folyamán – gazdasági kifejezéssel élve – a piacot, a vásárlóerőt növelte. A hadsereg egyik célja az ellátásbiztonság volt, ezért a nagyobb folyamok (Duna, Tisza, Dráva) mentén erődített raktárakat létesített, amelyek magtáraiból a csapatokat elláthatták. A raktárak feltöltéséhez jelentős beszállítói hálózatra volt szükség. Ezek lehettek különböző kereskedőtársaságok, esetleg egyéni vállalkozók.³⁰ Hazai szereplők csatlakozása a rendszerhez vontatottan haladhatott, mivel a 17. és 18. század fordulóján a hatalmas alföldi területeken a népesség rendkívül csekély volt, amely csak annyit termelt, amelyre az önfenntartáshoz feltétlenül szükség volt. Kosáry Domokos egy tanulmányában a Pest megyei termésatlalagok ingadozását, visszaesését nem az időjárás viszontagságaira vezette vissza, hanem arra, hogy az ott elszállított katonák számának csökkenése a gabona vetésterületének zsugorodását indokolta.³¹

A nagyobb árutermelő majorsági gazdálkodás kialakulása a török uralom alól felszabadult területeken a 18. század második harmadában kezdődött el.³² Az ország nyugati megyéiben, ahol a majorságok már korábban megszilárdultak, más lehetett a helyzet, az arisztokrácia ott már beszállhatott a gabonakereskedelembé, amennyiben azt az éppen aktuális vámszabályok lehetővé tették.³³ Külön említést érdemelnek az első hitbizomá-

29 Schramek: *Az állandó hadsereg*, 91., 93., 100.

30 *Feldzüge des Prinzen Eugen*, I. 283–285., 586.

31 Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban. In: *Pest Megye Múltjából*. 1. Szerk. Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László. Bp., 1965. 36–37.

32 Benda Gyula: A földesúri és paraszti földhasználat (szántó, rét). In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 2006. 230.

33 Szántó Imre: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagy arányú kisajátításának kezdetei. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon*. Szerk. Spira György. Bp., 1952. 228., 232–234.; Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp., 1979. (Agrártörténeti Tanulmányok 6) 38., 100. skk.

nyok, amelyek megakadályozták a birtokok aprózódását, így lehetővé tették nagy árualap létrejöttét.

A másik – mellékesen – üzletpártoló kormányzati intézkedés a katonaság tömbösített téli elszállásolásának a fokozatos megteremtése volt. Ezekről már a török kiűzése utáni berendezkedési tervek is szóltak.³⁴ III. Károly a gyakorlati megvalósításukra az első kísérletet 1731-ben tette meg. Ekkor elrendelte, hogy legalább egy század katonaságot kell összevonni egy-egy téli szállásra. Mivel a kvártélyházak megépítése a vármegyei pénztárakat terhelte volna, ezért a vármegyei tisztikarok az ország minden pontjáról tiltakozó leveleket küldtek a Helytartótanácsnak.³⁵ Mária Terézia 1755-ben hasonló rendeletet adott ki.³⁶ Ugyanakkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a vármegyei nemesség lassan megbarátkozott a központosított katonaelszállásolás gondolatával. Pest megyében is számos kezdetleges katonai szállás épült, sőt a jelenség országos lehetett, ha a zalaegerszegi kvártélyházra gondolunk.³⁷ Tudomásunk van arról, hogy az 1770-es évek második felében csak Pest megyében a nemesi törvényhatóság három helyen, Cegléden, Óbudán és Szentendrén épített nagy méretű kaszárnyákat, amelyek a helyi építőipar számára teremtettek éveken át stabil megrendelést.³⁸

Végezetül meg kell említenünk azt az állami szándékot, hogy a hadellátás biztosítása érdekében a katonasággal folytatott kereskedelem bátorítását célzó rendeletek láttak napvilágot a 18. századi második török háborút követően.³⁹

A fentebb ismertetett intézkedések hatása természetesen nem egyik pillanatról a másikra jelentkezett, hanem fokozatosan. A piaci és a *regulamentumi* árak közötti különbség növekedése, a katonai létszám fokozatos emelkedése, a mindinkább megvalósuló összevont táboroztatás, valamint a magánosok beszállítói szerepét bátorító rendelkezések, az árutermelő majorságok országos elterjedése együttesen eredményezték azt, hogy II. József török háborújának éveire kialakult a hazai magánosok és a hadseregek közötti beszállítói kapcsolatrendszer, amely a forradalmi és napóleoni háborúk éveiben vonzó üzleti lehetőséget jelentett a nemesség számára.

Amennyiben az írásunk elején feltett kérdésre keressük a választ, azaz hogy a Magyarországon állomásozó császári haderő piaci szereplőként a gazdasági fejlődést segítő tényezőként viselkedett-e, akkor egyszerű választ nem fogalmazhatunk meg. A Magyarországon állomásozó katonák létszáma, élelmezési igényei magukban hordozták a piaci

34 Kas Géza: *Várrombolás hazánkban a török kiűzése után (1699–1702)*. Piliscsaba, 2010. [Doktori értekezés] 73.; Szabó Dezső: *Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában. I–II. Hadtörténelmi Közlemények 11 (1910) II. 350.* [Pálffy János 1711. évi tervezete]; *A magyar nemzet története. I–X.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1895–1898. VIII. ([Marczali Henrik:] Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig) 34. [Csáky Imre bíboros 1712. évi javaslata]; Schramek: *Az állandó hadsereg*, 21–23. [A Systematica Commissio 1722. évi és az országgyűlés 1723. évi javaslatai.]

35 MNL OL C 32. Acta militaria. Lad. A. Fasc. 8. 4. cs. 25^r–75^v. (Érintett megyék: Heves, Fejér, Nógrád, Baranya, Szepes, Gömör, Turóc, Csongrád, Szabolcs, Győr, Ung, Sopron, Pozsony, Nyitra.)

36 MNL OL C 32. Idealia. No. 1. 44^r–45^r.

37 Schramek: *Az állandó hadsereg*, 137.

38 MNL PVL IV.23.b/1. 1776/77. 4. cs. 1–31. fol., 5. cs. 1–45. fol., 6. cs. 1–20. fol., 1777/78. 8. cs. 1–37. fol.

39 Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. 1712–1740. VII. 1738–1740.* Bp., 1996. 5055. regesztá.

viszonyok közötti ellátás lehetőségét. Az uralkodói rendeletek gyakorlatilag a részleges terményadózást öntötték jogszabályba, legalábbis a kenyér esetében. A 18. század első évtizedeiben a csapatok a téli fél éveket kaszárnyák hiányában a falvakban és városokban a gazdák és polgárok házaiban töltötték el. A szétszórt elszállásolás a katonaság piaci szerepe ellen ható tényező volt. Ezzel szemben olyan jelenségeket is megfigyelhetünk, amelyek a 18. század második felében és különösen a 19. század elején már megváltoztatják a hadsereg által nyújtott lehetőségeket. A katonaság nyári táborozásai, illetve a hadjáratok alatti ellátási igénye lehetőséget biztosított a terményfeleslegek elhelyezésére, ez azonban már egy másik vizsgálat tárgykörébe tartozik.

A MAGYAR RENDEK ÉS A KORMÁNYZAT
GAZDASÁGI ELKÉPZELÉSEI AZ 1764–1765. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS
TÁRGYALÁSAI ÉS AZ 1791–BEN KIKÜLDÖTT
KERESKEDELEMÜGYI BIZOTTSÁG PÉLDÁJÁN

NAGY JÁNOS

THE ECONOMIC IDEAS OF THE HUNGARIAN ORDERS
AND THE GOVERNMENT, AS EXEMPLIFIED BY THE PROCEEDINGS
OF THE DIET OF 1764–1765 AND THE COMMITTEE
ON COMMERCE SENT OUT IN 1791

The present paper draws attention to the similarities in the content of the debates on trade in the Diet of 1764–1765 and the work of the Committee on Trade sent by the Diet of 1790–1791 on the basis of Act 67 of 1791, by reviewing the issues of economic self-determination, the expansion of foreign trade, agriculture and industrial development. In the 1760s, several economic policy objectives and instruments were still associated with the Viennese government circles, and were incorporated into the political programmes of the Hungarian political elite of the next generation.

Keywords: regular committee work, diet of 1764–1765 and 1790–1791, economic self-determination, settlement policy, economic policy to support industry, customs decree of 1754, commercial treasury, court of exchange

A felvilágosodás és a liberalizmus politikai eszméi közötti folytonosság vagy megszakítotttság kérdése sok elemzésre és vitára sarkallta a magyar történészeket. Ehhez képest a század elejének főúri reformmozgalmának, az 1715 és 1722 között működő *systematica commissio* gazdasági témájú tervezeteinek későbbi sorsa kevésbé ismert a magyar történetírásban, pedig a javaslatok tartalma bizonyos elemeiben bűvópatak-szerűen tovább élt a későbbi diéták sérelmeiben, illetve a század végi bizottságokban,¹ és közülük sokat

Nagy János, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, I. Iratőrző főosztály. A tanulmány megírásához szükséges levéltári kutatásokat az NKFI 143017 számú projekt (A magyarországi rendiség politikai kultúrája [1526–1848]. II.) és a *Tempus Közalapítvány 2020. évi bécsi ösztöndíja* támogatta.

- 1 A 18. század eleji *systematica commissio* hagyományának 1790–1791. évi diétát követő megújulásáról ír az országgyűlési reform-előmunkálatok mint formai előkép kapcsán Dobszay Tamás: A bizottsági munkálatok politikai és törvényalkotási hatásai. In: *A magyar liberalizmus gyökerei és a rendszeres bizottsági munkálatok. Adalékok az operátumok történetéhez*. Szerk. Heil Kristóf Mihály. Bp., 2023. 29.

a felvilágosult abszolútizmus valósított meg.² Korábbi publikációmhoz³ képest némileg tágabb kontextust választva most egy összehasonlító jellegű elemzésre vállalkozom az 1764–1765. évi országgyűlés kereskedelemügyi témájú vitáiról és a következő, 1790–1791. évi diéta által az 1791. évi 67. törvénycikk alapján kiküldött (és 1793-ig működő) kereskedelemügyi bizottság munkálatairól.⁴ Habár nem elhanyagolható kérdésekről lenne szó, itt nem térek ki az aktuális politikai kontextus vizsgálatára, a Habsburg-gazdaságpolitikának időben változó hangsúlyeltolódásaira, a korabeli diskurzus nyomtatott sajtóhoz és szakirodalomhoz való kapcsolódásaira vagy a kérdésről folytatott historiográfiai vitákra.⁵ Írásomban a magyar rendek és a kormányzat mai értelemben vett gazdaságpolitikai és gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos, a két országgyűléssel összefüggésbe hozható megnyilvánulásait igyekszem számba venni, feltételezve, hogy a különbségek mellett tartalmi értelemben számos közös elem, egyfajta folytonosság fedezhető fel az egymással majd egy generációnyi időbeli távolságban levő két diétán felmerülő gazdaságpolitikai megoldások között.

A vizsgált első országgyűlés idején a rendi politikusokat is foglalkoztatták a kormányzat által tervezett reformok, így például a magyar agrártermékek kiviteli vámjainak csökkentése, a kereskedelmi útvonalak fejlesztése, a manufaktúraalapítások, még ha a rendi kiváltságok védelme uralta is a diétai viták napirendjét. Ekkor a rendek még átfogó gazdasági elképzelésekkel nem léptek fel, a kezdeményezést az 1790-es évekig átengedték a kormányzatnak.⁶ II. Lipót uralkodása alatt rövid időre, 1791–1792-ben létrejött a felálló bizottságok átfogó munkálataiban a főúri és nemesi reformerek, illetve az udvar politikai szövetsége, amely a javasolt változtatások segítségével a magyar intézmények beillesztését készítette volna elő – Kecskeméti Károly szavaival – egy „dualista” és „felvilágosult”

- 2 Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor*. Bp., 1988. (Magyar História. Életrajzok) 150–153.; Nagy János: Kereskedelemügyi sérelmek az 1751. évi országgyűlésen. *Fons* 21 (2014) 124–125.
- 3 Nagy János: A magyar rendek és a kormányzat kereskedelemügyi elképzelései az 1764–1765. évi országgyűlésen. *Századok* 156 (2022) 1199–1232.
- 4 A bizottság hatásköre a törvényjavaslat szerint a harmincadvám, a kereskedelem, a közlekedés, a kézmű- és gyáripar, a selyemtermelés és lótenyésztés szabályozására és fejlesztésére, az országos pénztár felállítására terjedt ki. Erre lásd *Az 1790-dik esztendőben Budán tartott Ország Gyűlésének alkalmosságával írásba bé-nyújtott 's köz tanátskozás alá vett dolgok és munkák, mellyek azon ország gyűlésének naponként-való jegyzéseihez tartoznak*. Bécs, 1791. 594.; Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*. Buda, 1841. [2. kiad.] 268.
- 5 Utóbbira a teljesség igénye nélkül lásd Horváth: *Az ipar és kereskedés*, 267–271.; Horváth Mihály: *Az 1764-ki országgyűlés története*. In: *Horváth Mihály kisebb történelmi munkái*. I–III. Pest, 1868. I. 401–402.; Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp., 1922.; Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Bp., 1957. 190–193.; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–VIII. Bp., 1928. VI. (A tizenharmadik század); Mályusz Elemér: *Bevezetés*. In: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790–1795*. Bp., 1926. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) 117–124.; Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I–III. Bp., 1951–1958. II. (1711–1825) 385–393.; Kosáry Domokos: *Pest-Buda és a Kereskedelmi Bizottság 1791-ben*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 11. Szerk. A „Budapest története” szerk. bizottsága. Bp., 1956. 127–152.; Benda Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom (1792–1795)*. In: *Magyarország története*. I–VIII. Főszerk. Pach Zsigmond Pál et al. Bp., 1976–1989. V/1. (1790–1848) 168–169.; Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Bp., 2019. (A Magyar Országgyűlések Története) 240–241.
- 6 A nemesség hosszú távú érdekelttségét hangsúlyozza a gazdasági reformokban Glósz József: *A rendiség alkonya*. *Válogatott tanulmányok*. Szekszárd, 2014. 34.

rendszerbe.⁷ Elképzelem szerint a kereskedelemügyi bizottság tagjai, többen a felvilágosult rendiség képviselői – így Forgách Miklós nyitrai főispán, Skerlecz Miklós Zágráb vármegyei főispán, korábbi helytartótanácsos, Podmaniczky József helytartótanácsos, Almásy Pál korábbi fiumei alkormányzó, majd pesti kerületi főispán, Szapáry János fiumei kormányzó – nemcsak a kortárs közgazdasági irodalomból és saját, hivatalnokként korábban szerzett tapasztalataikból merítettek,⁸ hanem a régebbi diéták tárgyalásaihoz és végzéseikhez is visszanyúlhattak.

Jelen tanulmányban csak néhány szempontot emelek ki: így a gazdasági önrendelkezés kérdését, a külkereskedelem bővítésének, a mezőgazdaságnak, a telepítéseknek és az iparfejlesztésnek a problémáját.⁹ Forrásaimat az 1764–1765. évi diéta esetén a rendek hagyományos sérelmi listái mellett egyes vármegyék követutasításai, a tárgyalásokról tudósító országgyűlési naplók, a kormányzat dokumentumai közül a bécsi Hofkammer-archívban található Kommerz-Ungarn sorozat ügyiratai, különösen a Kereskedelmi Tanács előterjesztései adták. Az 1790–1791. évi országgyűlés által kiküldött kereskedelemügyi bizottságnak a Regnicolaris Levéltárban levő iratanyagán belül elsősorban a reformkori vitákra nagy hatást gyakorló, 1826-ban kinyomtatott, döntően Skerlecz Miklós által összeállított törvénytervezeteire támaszkodtam.¹⁰ A vármegyék állásfoglalásairól 16 vármegyének a bizottsághoz intézett beadványa, az 1790–1791. évi országgyűlés sérelmi listájának kereskedelemügyi vonatkozású pontjairól pedig a bizottság által készített kivonatok adnak képet, melyeket a korábbi kutatás részletesen nem vizsgált.¹¹

A városok, különösen Pest-Buda az 18. század harmadik harmadában fellendülő kereskedelme és manufaktúráipara miatt, ha nem is meghatározó, de nagy szerepet kaptak a kereskedelmi bizottsági vélemények megfogalmazásakor. Minthogy ez eltorzítaná az összképet, ezekre nem terjesztettem ki vizsgálatomat.¹²

7 Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus*. Bp., 2008. (Eszmetörténeti Könyvtár 10) 190.

8 Erre összefoglalóan lásd H. Balázs Éva: *Európai gazdaságpolitika – magyar válasz*. In: H. Balázs Éva: *Életek és korok. Válogatott írások*. [Szerk. Krász Lilla.] Bp., 2005. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 37) 269–270., H. Balázs Éva: *A francia–magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. A fiziokrata tanok útja Magyarországon*. In: uo. 138.; Horváth László: *A közgazdasági irodalom kezdetei*. In: *Magyar közgazdasági gondolkodás. (A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Szerk. Bekker Zsuzsa. Bp., 2002. (Gazdaságelméleti Olvasmányok) 47–48., Bekker Zsuzsa: *Almásy Pál*. In: uo. 119.

9 A közlekedés fejlesztésének ügye szorosan a tárgyhoz tartozna, ám területi okokból jelen tanulmányban ezzel nem foglalkozhattam. A kereskedelemügyi bizottság 1793. évi jelentésének az ezen alapuló reformkori országos bizottság munkálatainak közlekedéssel kapcsolatos javaslatait veti össze és elemzi Kapitány Adrienn: *Közlekedéssel kapcsolatos javaslatok az 1828–1830. évi országos bizottság kereskedelmi munkálataiban. Történelmi Szemle 58 (2016) 615–641.*

10 A bizottság anyagaiból *Projectum legum* című, törvénytervezeteket tartalmazó részt Berényi Pál adta ki magyar fordításban – az eredeti kéziratok alapján – Skerlecz Miklós iratai között. A továbbiakban e kiadvány alapján fogok ezekre a törvénytervezetekre hivatkozni. *Skerlecz Miklós báró művei*. Kiad. Berényi Pál. Bp., 1914. (Magyar Közgazdasági Könyvtár.)

11 *Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltára (= OL) Regnicolaris Levéltár*. N 104. Lad. KKK. Deputatio regnicolaris in commercialibus (= N 104.) Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinionum; uo. Fasc. 5. No. 30. Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibitae, et ad agenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia.

12 Ezekre itt nem térhetek ki az összevetésnél, de Kosáry Domokos tanulmányában a városokkal, különösen Pest-Buda hangadó szerepével részletesebben foglalkozik Kosáry: *Pest-Buda* és Kosáry Domokos. *Polgárok*

A gazdasági önrendelkezés ügye

Mindkét országgyűlésen a rendek, illetve a kereskedelemügyi bizottság Magyarország gazdasági önrendelkezése mellett tették le a garast, vagyis az uralkodói felségjognak számító kereskedelemügy fejlesztését és a harmincadvám-szabályzat kiadását is saját hatáskörbe tartozónak vélték.¹³ A rendek az 1764–1765. évi diétán az 1546. évi 54. és 1553. évi 18. törvénycikkre hivatkozva fejtették ki, hogy az ország területén a harmincadvámok szabályozása az országgyűlés ügykörébe tartozik, és országos jövedelemnek (*proventus regni*) nevezték a harmincadokat.¹⁴ Tiszta Pál abaúji követ előterjesztésére illesztették be 1764. augusztus 22-én a sérelmek közé azt a javaslatot, hogy a vámok szabályozásáról a helytartótanács – kamarai tanácsosok bevonásával – készítsen egy tervezetet és nyújtsa be az országgyűlésnek tárgyalásra.¹⁵ Ez az álláspont az 1723. évi 116. törvényre volt visszavezethető, amely a magyarországi vámügy reformjának elkészítését erre a kormányzókra bízta azzal a kitételrel, hogy munkája eredményét megvitásra terjessze elő az országgyűlésnek.¹⁶ Ennek szellemében az 1764–1765. évi diéta a Helytartótanácsot kérte fel egy átfogó tervezet és jelentés elkészítésére, amelyet a még üléselő országgyűlésnek kellett volna referálnia, ám erre részben a tárgyalások elhúzódása, részben az uralkodó tanácsosainak véleménye miatt nem került sor. Szerintük ez ugyanis sértette volna az uralkodói prerogatívát.¹⁷ Mária Terézia a rendeknek adott válaszában a vámcsökkentés elrendelésének ígéretével nyugtatta őket, ám hangsúlyozta, hogy a szabályozás „az eddigi norma szerint” történjen, vagyis kizárta az országgyűlés bevonását a kérdés rendezésébe.¹⁸

A II. József halálát követő országgyűlés viszont már az előző rendi gyűlés precedensére támaszkodhatott. Az 1791 és 1793 között működő bizottság által javasolt törvénycikkek között szerepelt, hogy a vámszabályzatot az országgyűlés a Helytartótanács és a Magyar Kamara közbejöttével dolgozza ki. A magyarországi vámügy kezelésének a Helytartótanács hatáskörébe való visszahelyezése is szerepelt a törvényjavaslatban.¹⁹ A vámügyet II. József a gazdasági központosítás jegyében a bécsi Bank- és Vámigazgatóság ügyköréhez csatolta, ám II. Lipót trónra lépése után ezt az intézkedést visszavonta.²⁰ A kereskedelemügyi bizottság törvényjavaslata szerint a Helytartótanácsnak alárendelt, a bé-

és politika 1790-ben. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. Szerk. Kalmár János. Bp., 1997. 292–293.

13 A vámok szabályozásának követelését az 1764–1765. évi diétán a tiszai és a dunántúli kerület vármegyéinek sérelmei közt megtaláljuk, a Dunán inneni megyék sérelmeiből azonban hiányzik. Vö. MNL OL Regnicolaris Levéltár. N 55. Lad. O. Diaeta anni 1764–65. Fasc. B. 1. cs. No. 23. 36. pont, No. 24. 37. pont.

14 Országgyűlési Könyvtár (= OGYK) 700.457. Diarium et acta Diaetae anni 1764/5. 314.

15 Ezt rajta kívül Takács Ferenc pozsonyi, Marczibányi Lőrinc csanádi és Rosty Ferenc vasi követ sürgette az 1764. augusztus 22-i ülésen. Ugyanez előkerült a 43. pontban is: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (= MTA KIK) Kézirattár. Mikrofilmtár. Jogt. Orsz. 2r 44. Diarium diaetae anni 1764 et 1765. (= A 17/IV.) fol. 73.

16 1723. évi 116. tc.

17 MTA KIK A 17/IV. fol. 198.

18 OGYK 700.456. Incltyi Regni Hungariae Partiumque eidem annexarum Anno 1764/5. Posonii celebratorum Comitiorum Acta Publica cum Diario. 522.

19 *Skerlec*, 290–291. [XXII. tc.]; Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 190.

20 Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 177.

csi hatóságoktól viszont független szakhivatalhoz, a Harmincadügyi Igazgatósághoz (*Directio Rei Tricesimalis*) kerültek volna át a vámügyek. Ehhez kapcsolódó kíváncsi volt, hogy a magyarországi harmincadok bevételeit is az osztráktól elkülönítve szedjék be és kezeljék, azok ne közös pénztárba folyjanak be, ahogy korábban.²¹

A megfogalmazott törvényjavaslat háttérében a vármegyék kereskedelemügyi követelése álltak, amelyek összekapcsolódtak a köznemesi mozgalomnak a kormányzervek feletti rendi ellenőrzésre való törekvéssel. A számos vármegyei instrukcióba beépült Ócsai Balogh Péter-féle tervezetben a Helytartótanácsnak és elnökének hatáskörét a diéta által választott tagokból álló, úgynevezett szenátus vette volna át. Ez a felségjogok egy részét is gyakorolta volna, így a gazdasági igazgatásban is szerepet kapott volna.²² Somogy vármegye követeléseiben – a Helytartótanács reformja után ennek helyébe lépő, az előbb említett szenátusnak megfelelő, rendi alapon felépülő kormány szervnek – az országos bizottságnak – a feladatkörébe utalta volna a szomszédos tartományokkal való kereskedelmi tárgyalások lefolytatását, a vámrendszernek a korábbi diéták által is törvénybe foglalt reformjának végrehajtását és a szükséges kiviteli tilalmak kimondását.²³ Az előző országgyűlésen is előkerülő igényt a vámrendszernek a Helytartótanács által kidolgozandó reformjára az 1723. évi 116. törvénycikkre hivatkozva most több vármegye is felvette sérelmei közé, így Bács, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest-Pilis-Solt és Trencsén.²⁴ A szakirodalom szerint Széchényi Ferenc gróf ötlete volt, hogy a szükséges intézkedéseket a bizottságok törvénycikk formájában dolgozzák ki, majd később pedig ezeket terjesszék az összehívandó diéta elé.²⁵ Emellett a vármegyei közéletben más úton, de megjelent a reformtervek bizottságok útján való tárgyalásának gondolata is.²⁶ Magukat az országgyűlési követeltatásokat nem ismerjük részletesen, de sokatmondóan utal a kérdés központivá válására, hogy az egyik „vezérvármegye”, Pest-Pilis-Solt vármegye felvette instrukciójába, hogy a rendek a reform kidolgozására egy kereskedelemügyi bizottságot küldjenek ki, amely jelentését a következő országgyűlésen adja majd elő.²⁷

- 21 A bizottság 1791. január 29-én kelt végjelentésében megtaláljuk a pontos nevét, de a tervezett törvénycikk (20. tc.) csak a hatáskörét írja körbe, a konkrét névre nem tesz javaslatot. MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 1. No. 1.; *Skerlec*, 356–357.
- 22 Pajkossy Gábor: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Bp., 2003. (Osiris Tankönyvek) 46.
- 23 A vármegye sérelmi listájának 38. pontjában. Melhárd Gyula: *Somogyvármegye a rendi országgyűléseken*. I. 1661–1812. Veszprém, 1906. 74–75.
- 24 Az agrártermékek kiviteli vámjainak csökkentését követelő 1741. évi 27. törvénycikkkel együtt lásd MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 5. No. 30. *Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad agenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia*.
- 25 Dobszay: *A rendi országgyűlés*, 240.; Pajkossy: *Magyarország története*, 35.; Miskolczi Ambrus: *Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig*. Bp., 2019. 26–32. Széchényi Ferenc 1790 márciusában készített memorandumában – *Pártatlan gondolatok az 1790-es országgyűlésről* – fogalmazta meg ezt a gondolatot.
- 26 Pajkossy: *Magyarország története*, 47–48. Ócsai Balogh Péter 1790 tavaszán elkészült és a vármegyei követeltatásokba a szabadkőműves páholyok útján beépített programjában már javasolta, hogy a diéta küldjön ki minden rendből választott tagokból álló bizottságokat, amelyek az előterjesztett reformokról kidolgozott írásos operátumokat a következő országgyűlésnek referálják majd.
- 27 *Pest-Pilis-Solt vármegye követeltatásai a 18. században*. Összeáll. Kiss Anita – Nagy János – Kapitány Adrienn. Bp., 2015. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 38) 110., 135.

Nem sokkal később már a vármegyék a kereskedelemügyi bizottsághoz intézett beadványaikban az ország vámügyi önállóságát, vagyis a vámszabályzat módosításának és a harmincadhelyek kijelölésének jogát követelték. Ezen túl alapelveként tűzték ki, hogy az Ausztriával való gazdasági viszonyt a kölcsönösség és az egyenlőség alapján rendezzék.²⁸ Abaúj, Bács és Somogy vármegye az országgyűlés saját hatáskörébe tartozónak tartotta a vámszabályzat megalkotásának és módosításának, a harmincadhelyek kijelölésének előjogát.²⁹ Sopron vármegye a kiküldendő kereskedelemügyi bizottságnak delegálta volna a feladatot utólagos diétai jóváhagyással, Szepes vármegye pedig a rendek és a kamarai hatóságok delegáltjaiból álló bizottságnak engedte volna át e munkát.³⁰ A vármegyék követelésein túl ezt az álláspontot nyilván befolyásolhatta a szöveg szerkesztőjének, Skerlec Miklósnak a felfogása, aki a Magyar Királyság kereskedelmi alárendelését az osztrák örökös tartományok érdekeinek gazdaságilag károsnak tartotta, a gyarmati jellegű függéshez hasonlította azzal a különbséggel, hogy ez a viszony itt két elméletileg alkotmányos értelemben önálló ország vagy országcsoport között állt fenn.³¹ A kereskedelempolitikára befolyással bíró különálló magyar harmincadigazgatás követelése a vámkérdés szakértőjének, Podmaniczky Józsefnek a bizottság iratanyagában fennmaradt, és e tárgyban készült önálló előterjesztésében is felbukkant. E szerint minden vámtarifa-változtatásról az illetékes osztrák és magyar hatóságok közötti egyeztetések alapján kellett volna dönteni.³²

A diéta sérelmi listájába egyes vármegyék olyan követeléseit is felvették, amelyek bizonyos irányelveket fogalmaztak meg a vámszabályzat kialakításáról, még ha ezek gazdasági értelemben nem is mindig tűntek a magyar fél számára előnyösnek. Magyarország a külfölddel való kereskedelmében a hazai és idegen árukra azonos vámtételeket kell alkalmazni – ezt az elvet Baranya, Győr, Nyitra és Veszprém vármegye képviselte.³³ A bizottsághoz benyújtott vélemények között akadtak olyan vármegyék, például Baranya és Sáros, amelyek a II. József alatt megemelt és egyoldalúan az osztrák kereskedőknek kedvező átviteli vámok, az úgynevezett *transitovámok* teljes eltörlését követelte.³⁴ A rendi követeléseket a II. Józsefnek a magyarországi áruforgalmat negatívan sújtó, 1788-ban életbe léptetett vámrendeleteire adott válaszként értelmezhetjük. A monarchián kívülről az országba irányuló, főként az alsó-ausztriai iparosoknak kedvező, a Habsburg Monarchián kívüli bizonyos árukra érvényes behozatali tilalmak rendszere, illetve a mindenfajta osztrák áru magyarországi exportjára vonatkozó vámmentesség,

28 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinonum.

29 Uo. 6. pont, Fasc. 4. No. 10., 12.

30 Uo. Fasc. 4. No. 7. 3.

31 Ez a 24. tc. indoklásában szerepel. Skerlec, 365–367. Erre még: Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Bp., 1988. (Magyar História) 81–83.; Kosáry Domokos: Les antécédents de la Révolution Industrielle en Hongrie. Hypothèses et réalités. In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1975) 367–368.

32 A tervezet a Magyar Kamara és a Helytartótanács hatáskörébe adná a magyarországi vámigazgatást, függetlenül a monarchia többi részétől, illetve az agrárkiviteli tilalmak kimondását a diéta hatáskörébe utalná. Podmaniczky József: *Principia vectigalis tricesimalis*. In: *Elaborata Excelsae Deputationis in Commercialibus Articulo 67. Anni 1791. ordinatae*. Pozsony, 1826. 18.; Kosáry: Bevezetés, 386–387.

33 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 5. No. 30. *Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad agenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia*.

34 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 11. 4.

míg fordított irányban termékenként eltérő vámtételek mind a hazai termelőket, mind a kereskedőket hátrányosan érintették.³⁵ A vármegyék közül csak kettő (Abaúj és Somogy) ragaszkodott a nemesség saját használatra behozott árucikkek után járó, az 1754. évi vámrendeletben is megőrzött nemesi vámmentességhez.³⁶ A vármegyei nemesség tömegei azonban továbbra is fontosnak tarthatták a kérdést, mert az 1790–1791. évi országgyűlés összegyűjtött *gravámen*jei közé még hat vármegye (Bars, Liptó, Moson, Pozsony, Sopron és Trencsén) vette fel a nemesi vámmentesség sérelmét.³⁷ Talán ebben az ügyben a bizottság felvilágosult reformközgazdaszai megosztottak voltak, mivel ezzel a kérdéssel a bizottság törvényjavaslataiban nem foglalkozott. Ehhez képest az 1764–1765. évi diéta gazdasági vonatkozású sérelmeinek a legtöbb pontja még a nemesi vámmentesség megsértését tárgyalta.³⁸

Kereskedelemügy

Magyarország gazdaságának fejlődését a korszakban nagyban meghatározták az 1754–1755. évi vámrendeletek, amelyek az ország iparfejlődésére és a tőkeképződésre hátrányosan hatottak. A kormányzat az egyes tartományokat – így Magyarországot is – nem egyenlően, hanem adottságaik és lehetőségeik figyelembevételével az összmonarchia gazdasági munkamegosztásába beillesztve és annak alárendelve fejlesztette.³⁹ A vezető gazdasági szakértők úgy vélték, hogy míg a magyar mezőgazdasági termékek és bányakincsek kivitelét az örökös tartományokba az uralkodónak támogatnia, alacsony vámtételekkel könnyítenie érdemes, addig a birodalmon kívülre nagy vámtételekkel el kell vágnia ezen áruk külkereskedelmét. Úgy gondolták, hogy eközben a magyarországi rovására a Lajtán túli ipart fejleszteni kell, és Magyarországot a nyugati birodalomfél gazdaságának felvőpiacává kell tenni.⁴⁰ Ez a gyakorlatban nem érvényesült mindig ennyire tisztán: a háborúk, járványok, a rendek ellenállása gyakran módosíthatott a bevett gazdaságpolitikán.⁴¹

Így történt ez az 1764–1765. évi diéta idején is. Mind a kormányzat, mind a rendek számára (az utóbbiak esetében a nemesi vámmentesség mellett) az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai kérdés – az export növelése érdekében – a magyar agrártermékeket terhelő kiviteli vámok csökkentése volt. Az udvar számára a kincstári bevételek növelésén túl taktikai szempontból volt fontos az országgyűlési alkufolyamat során a rendeket megnyerni reformjaihoz és a hadiadó emeléséhez azzal, hogy gazdaságfejlesztési programot

35 Mérei Gyula: Magyarország gazdasága (1790–1848). In: *Magyarország története*, V/1. 229.; Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 61–63.

36 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinonum, Fasc. 4. No. 10.

37 Uo. Fasc. 5. No. 30. Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad agenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia.

38 Nagy: *A magyar rendek és a kormányzat*, 1213–1214.

39 István Soós: *Das Königreich Ungarn in der Donaumonarchie (1699–1790)*. In: *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*. 2. *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800*. Hrsg. Oliver Jens Schmidt. Berlin–Boston, 2021. 766.

40 Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Bp., 1990. (Magyarok Európában 3) 75–77.

41 Nagy: *Kereskedelemügyi sérelmek*, 100.

hirdetett meg.⁴² Mária Terézia az országgyűlés megnyitását követően 1764. június 27-i kéziratában különösen fontosnak tartotta a szarvasmarha Csehország felé, illetve Buccari kikötőjén keresztül történő exportjának megindítását. Ugyanígy a magyar bornak Lengyelországba, majd a Visztulán keresztül az északi országokba való kivitele mellett az Adria felé irányuló exportjára is felhívta a figyelmet.⁴³ Mivel a „magyar népnek a kereskedelemről kevés ismerete van”, ezért ennek hasznáról és szükségességéről felvilágosítással kell szolgálni a rendeknek. A részletes tervezet kidolgozásával az uralkodó Degelmann tanácsost bízta meg,⁴⁴ és felhatalmazta, hogy az ügyben a magyar kancellárral, Esterházy Ferenczel tárgyaljon, aki leginkább tudja, hogy miképpen lehet a „magyar nemzetre jó benyomást tenni”.⁴⁵

Degelmann kereskedelmi tanácsos 1764. július 8-ra datált tervezete a gazdaságfejlesztés egyik legfontosabb eszközeként a kivitel növelésével foglalkozott. Ezt elképzelései szerint leginkább a marhára és a gabonára kivetett, az osztrák tartományok felé irányuló export vámjának csökkentésével lehet elérni, de ragaszkodott az 1754. évi vámtarifához. A kincstárnak biztosítania kellene a magyar rendeket arról, hogy az osztrák örökös tartományokon át külföldre szállított magyar áruk után nem szednek nagyobb vámot, mint más, külföldre szánt árucikkek után. A magyar agrárkivitel Belső-Ausztrián át a Tenger-mellék felé irányuló – 1762-ben öt évre elrendelt – vámmentességének meghosszabbítását és a török alattvalók által folytatott, az ország számára káros kereskedelem felszámolását is meg kellene ígérni a rendek részére az adóemelés fejében – javasolta taktikusan Degelmann. A vállalkozásokban való részvételtől idegenkedő magyar nemességet a fenti intézkedésekkel ösztönözni lehetne a kereskedelmi társaságokba való belépésre, ugyanis Degelmann szerint a magyar nemesek számára terményeik kereskedelme valójában abból áll, hogy „otthon várják az idegen felvásárlót”, aki többnyire rác vagy zsidó. A magyarok számára lehetővé kell tenni boruk vámmentes kivitelét Lengyel- és Oroszország felé az erre specializálódott kereskedelmi társaságon keresztül.⁴⁶

42 Imre Wellmann: Über Maria Theresias Landwirtschaftspolitik in Ungarn. In: *Válogatás Wellmann Imre agrár-, és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Szerk. Csiki Tamás – Rémiás Tibor. Miskolc, 1999. 474–475.

43 Az adriai-tengeri útvonal a magyar agrárkivitel lehetséges fő útvonalaként nagy hangsúlyt kapott III. Károly és Mária Terézia kereskedelmi terveiben, így a közlekedésfejlesztési elképzelések is ide koncentráálódtak. Az 1764–1765. évi diéta előtt (1762-ben) a Száva és a Kulpa folyók szabályozásának és hajózhatóvá tételének előkészítése, illetve a Károlyvárosból Fiume és Buccari felé tartó Károly-út rekonstrukciója valósult meg. Az 1728-ban épült út felújítása az 1760-as évek elején kezdődött és az 1771-ig tartó időszakban fejeződött be. Az útépitésre lásd Eva Faber: *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1800*. Trondheim–Graz, 1996. 8.; Fest Aladár: A magyar tengerpart közlekedési viszonyai. In: *Magyarország vármegyéi és városai*. Szerk. Borovszky Samu et al. Bp., 1896–1914. [II.] (Fiume és a magyar–horvát tengerpart) 293. A folyószabályozásokra lásd Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája, 182–183.*; Ivana Horbec: The Improvement of River Navigation in 18th Century Croatia. Ideas, Counteractions and Effects. In: *Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe. 2. The 18th Century as Period of Innovation*. Ed. Harald Heppner – Sabine Jesner. Graz, 2019. 57.

44 Johann Bernhard Edler von Degelmann életére lásd Peter G. M. Dickson: *Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780*. I–II. Oxford, 1987. I. (Society and Government) 355.

45 Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA) Kamerale Ungarn Akten (= KU) Kt. 1514/1. Fasc. 30. Nr. 297.

46 Uo.

DeGelmanné mellett ismert az ugyancsak az uralkodónó megbízásából,⁴⁷ az országgyűlés összehívására készült, az ország számára javasolt politikai-gazdasági reformokat tárgyaló tervezete Festetics Pálnak, a bécsi Udvari Kamara tanácsosának tollából származó *Opinio regni Hungariae*. Ennek kereskedelmi tárgyú fejezete ugyancsak ajánlotta az örökös tartományokba irányuló kivitel vámjainak mérséklését, és felvetette az agrártermékekkel való kereskedés szabadságának gondolatát.⁴⁸ Államközi szerződésekkel szerette volna az észak felé irányuló vízi útvonalakat megnyitni. Úgy vélte, hogy míg Szepes vármegyéből – a magas járulékos költségek ellenére – a kivitel a Poprádon, majd a Viztulan keresztül a tengerig, Danzig kikötőjéhez lenne eljuttatható, addig Északnyugat-Magyarországról a Vággal való összeköttetés megteremtésével Jablunkától az Odera hajózhatóvá tétele révén ismét a Baltikumba lenne szállítható a terményfelesleg, a Duna–Moldva–Elbasatorna segítségével pedig Hamburg kikötőjéig lennének eljuttathatók a magyar áruk. Az államközi megegyezések elmaradása esetén a Monarchián belül az Adriai-tenger felé irányuló folyami szállítás nyújtaná a legjobb kiviteli lehetőséget, amelyet a nagy folyóknak – Száva, Morava, Mura, Dráva, Duna és Tisza – a kincstár költségén történő szabályozásával és csatornával való összekötésével lehetne meggyorsítani.⁴⁹

A magyarországi gazdaságfejlesztést támogató rendeletek kiadása és ezek végrehajtása a diéta előkészítésével és 1764 júniusában kezdődő üléseivel párhuzamosan megkezdődött, így rendelkeztek a magyar gabona adriai-tengeri kivitelének további vámmentes biztosításáról.⁵⁰ A kedvezményekkel segített, de a gabona termőterületétől távol fekvő és nagy szállítási költséggel járó tengeri kivittel szemben a magyar rendeket jobban foglalkoztatta az ausztriai gabonaexport ügye. Sérelmezték, hogy a korábbi rendiilletékek és királyi vámok Alsó- és Felső-Ausztriában a búza esetén hatszorosukra, a rozs esetén háromszorosukra, az árpa és a zab esetén kétszeresükre emelkedtek. Ezen túl a rendek a stájerországi vámokat is különösen magasnak ítélték.⁵¹ A magyar marha kivitele érdekében mind a dunántúli vármegyék, mind a horvát rendek egyaránt követelték Buccari kikötőjének megnyitását a hagyományos felvevőpiacnak számító Velence irányába,⁵² ám az udvar számára a fő prioritást Bécs és Alsó-Ausztria húsellátásának biztosítása jelentette, ezért ezt a követelést a Kereskedelmi Tanács javaslatára Mária Terézia elutasította.⁵³ Annak ellenére, hogy a kormányzat ezt az exportirányt még támogatta is, és a harmin-

47 Az uralkodó 1764. február 20-án utasította Festeticset a következő diétán előforduló „kamarai, politikai és katonai” tárgyakban értekezés elkészítésére. Lásd ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Kabinettsarchiv (= KA) Staatsrat Protokolle. 353/1764. 211. p.

48 A szöveget kiadta és a tervezet keletkezési körülményeit vizsgálta Csizmadia Andor: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Bp., 1979. (Nemzeti Könyvtár) 106–110.; Uő: Egy kétszáz éves alkotmány- és reformtervezetről. *Állam és Igazgatás* 15 (1965) 836–844.

49 MNL OL P 245. III. Festetics Pál (1722–1782) iratai. II. Országgyűlési iratok. *Opinio regnum Hungariae*. fól. 104–111.

50 ÖStA FHKA KU Kt. 1176. Fasc. 18. Subdiv. 1. No. 54. 1764. március 22.

51 ÖStA FHKA Bankale. Altes Bankale Akten. Fasc. 471. 1764. szeptember 22. A Cseh–Osztrák Udvari Kancellária átiratának melléklete a Miniszterialís Bankbizottságnak.

52 MNL OL N 55 Diaeta anni 1764–65. Lad. O. Fasc. B. 1. cs. No. 23.; Dalmácia–Szlavónia–Horvátország sérelmi listájára lásd OGYK 700.456. 367.

53 ÖStA FHKA KU Kt. 1514/2. Fasc. 30. 1764. szeptember 28. Cseh–Osztrák Udvari Kancelláriához intézett átirat.

cadvámot 1751 után ténylegesen csökkentette, az ausztriai magyar marhakivitel még így is számos kolonc terhelte a rendi illetékek, a magánvámok miatt. Ezen túl az osztrák kereskedőknek adott vámkedvezmények következtében magyar társaik versenyhátrányba is kerültek.⁵⁴

A magyar borok kapcsán a fő problémát a Poroszországgal folytatott vámháború miatt a sziléziai piac visszaszorulása jelentette,⁵⁵ illetve a Lajtán túli tartományok rendi illetékei és fogyasztási adói ellehetetlenítették a Habsburg Monarchián kívüli területekre irányuló szállításokat, és az osztrák borok magyarországi térhódítása is gondokat okozott.⁵⁶ A rendek a tiszai vármegyék kérésére a Porta görög, örmény, rác vagy zsidó alattvalóit a Lengyelország irányába, nagy mennyiségben eladásra kínált tokaji bor hamisítása miatt az 1741. évi 19. törvénycikk értelmében szerették volna eltüntetni a kereskedéstől azok kivételével, akik városi polgárjogot szereztek vagy nemesi birtokokon tartózkodtak.⁵⁷ Az uralkodónő a magyar borokra kivetett vámok és illetékek általános mérsékléséről végül a pénzügyi hatóság és a Kereskedelmi Tanács 1764. november 17-i tanácskozása alapján döntött.⁵⁸ A rendelkezések többek között megkönnyítették volna a soproni és pozsonyi bor kedvezményes átvitelét Bécsen keresztül Morva- és Csehországba, felmentést adtak volna az Alsó- és Felső-Ausztriában szedett útdíj (*Passgebühr*) fizetése alól, ugyanitt csökkentették volna az osztrák tartományokba kivitt bor harmincadvámját és az ausztriai rendi illetékek összegét, valamint intézkedéseket ígértek a bajorországi és salzburgi export támogatása ügyében is.⁵⁹

Az időleges engedmények ellenére 1765 elejére bebizonyosodott, hogy a kormányzatnak nem sikerült megnyernie a rendek támogatását a nemesi felkelés reformját, a magyar nemesi testőrség nemesi adófizetés révén történő fenntartását és az urbáriumok szabályozását érintő ügyekben. Az uralkodó emiatt felülvizsgálta Magyarországnak nyújtandó gazdasági kedvezményeket. A királynő az országgyűlés hatására tett kedvezményeinek egy részét is visszavonta, bár nem az összeset. Csak azokat hagyta érvényben, amelyek a monarchia többi tartományának érdekeit is szolgálták.⁶⁰ 1765. március 23-i kéziratában kijelentette: „a magyar terményeknek és áruknak semmiféle könnyítést nem

54 Utóbbira lásd Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp., 1979. (Agrártörténeti Tanulmányok 6) 84.

55 1763-ra az egy akó magyar borra kivetett porosz vám értéke a hétéves háború előtti 15 rajnai forintról 22-re emelkedett. Erre lásd ÖStA FHKA KU Kt. 1525. Fasc. 35. No. 1253. 1763. augusztus 23.

56 ÖStA FHKA KU Kt. 1525. Fasc. 35. No. 1831. fol. 168–173. A Finanzstelle és a Kereskedelmi Tanács 1764. november 17-i tárgyalási jegyzőkönyve. Az osztrák borok térfoglalására lásd Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 210.

57 MNL OL N 55 Diaeta anni 1764–65. Lad. O. Fasc. B. 1. cs. No. 24. 14. pont.

58 ÖStA FHKA KU Kt. 1525. Fasc. 35. No. 1831. fol. 168–173. A Finanzstelle és a Kereskedelmi Tanács 1764. november 17-ei tárgyalási jegyzőkönyve; ÖStA HHStA KA Staatsrat Protokolle. 3088/1764. fol. 1745.

59 Részletesen ismerteti az eredményeket Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 303.

60 Mária Terézia továbbra is fenntartotta a magyar zab belső-ausztriai és a gyapjú cseh-morvaországi kivitelének támogatását. Míg az előbbi a krajnai tartományban található lipicai császári ménés és az Adriai-tenger irányába menő külkereskedelemben használt fuvarozás takarmányszükségei miatt tartották szükségesnek, az utóbbit a cseh-morva textilipar egyre növekvő nyersanyagigénye indokolta. A belső-ausztriai zabkivitelre lásd ÖStA FHKA KU Kt. 1178. Fasc. 18. 1765. év. No. 40. Kereskedelmi Tanács 1765. szeptember 19-i ülésének jegyzőkönyve; ÖStA FHKA KU Kt. 1514/2. Fasc. 30. 1765. év. No. 11. 1765. június 11.

szabad megadni, hanem mindent úgy kell hagyni, amint az országgyűlés előtt volt”.⁶¹ A királynő Borié államtanácsosnak a magyar gabonakivitel támogató, az Államtanácshoz benyújtott, 1765. május 15-én tárgyalt előterjesztését is elutasította.⁶²

Az agrárkivitel könnyítésével kapcsolatos prioritások a magyar politikai elit részéről megmaradtak, de némileg módosultak 1791-re. A rendszeres bizottság tagjai Magyarországot elsősorban mezőgazdasági országnak tekintették, a kivitelben ennek az ágazatnak továbbra is fontos szerepet szántak, de felismerték, hogy erre építhető fel az ipari növények termelésével az ország ipara is. A Mária Terézia alatt a textilipar alapanyagaként természetni kezdett len és kender magjának külföldről való behozatala megkönnyítéséről is szerkesztett a bizottság egy törvényjavaslatot.⁶³ Emellett újdonságként hatott, hogy az 1770-es évektől az országban is ható fiziokratizmus szellemében a rendszeres bizottság a kereskedelem területén fellépett volna a monopóliumok ellen, támogatta volna a szabadkereskedelem szféráját, és vámpolitikai intézkedéseket javasolt, hogy Magyarország ipari kapacitásait az osztrák örökös tartományokkal szemben megvédje.⁶⁴

A kereskedelmi bizottság a szabadkereskedelem elvére hivatkozva fellépett általában véve a magyar dohányt, búzát sújtó kiviteli tilalmak ellen, amelyek elrendelését a Helytartótanács véleményének meghallgatásától tette volna függővé.⁶⁵ A bizottság a dohánytermelés előmozdítása érdekében indítványozta a dohánykereskedelem monopóliumát birtokló bécsi székhelyű dohányjövődék (németesen *Appalt* vagy olaszosan *Appaldo*) előjogainak megszüntetését, és az időközben fontos magyarországi kiviteli cikké váló dohány szabad kivitelét minden irányba.⁶⁶ A bizottság javasolta az ébredező magyar manufaktúráiraipar számára szükséges, de Ausztriában is keresett magyar nyersanyagok vámtételeinek az eddiginél magasabb kiviteli vámmal sújtását, illetve a hazai ipar számára szükséges külföldi alapanyagokra alacsony behozatali vám meghatározását.⁶⁷ A magyarországi ipar védelmében alapelveként mondta volna ki, hogy az osztrák örökös tartományok iparcikkeire ugyanakkora vámot vessenek ki, mint amekkorát az osztrák vámhatárnál ugyanarra a fajta magyar termékre állapítanak meg.⁶⁸ A diéták 1764–1765-ben is felbukkanó egyik sérelmét is orvosolta volna a kereskedelemügyi bizottság azzal, hogy követelte: a hatóság-

61 ÖStA FHKA KU Kt. 1177. Fasc. 18. 1765. év. No. 4. fol. 127. 1765. április 11.; Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 261.

62 ÖStA HHStA KU Staatsrat Protokolle. 1315/1765. 721.

63 *Skerlecz*, 337–338. [10. cikkely.]

64 A fiziokratizmus hatására lásd H. Balázs: *A francia–magyar kapcsolatok*, 120–139.

65 *Skerlecz*, 292–293. [27. cikkely.]

66 Uo. 285–286. [12. cikkely.] II. József az osztrák örökös tartományokban 1784-ben a dohány termesztését, feldolgozását és eladását állami monopóliummá nyilvánította, a parasztok a megtermelt nyersdohányt csak a dohányjövődéknek adhatták el. Magyarországon az állami dohánymonopóliumot jogilag csak 1850-ben vezették be, ám a dohányjövődék gyakorlatban mégis piaci monopóliumhelyzetet élvezett. Így például a dohányjövődék a tényleges versenytársak hiányában önkényesen szabhatta meg a felvásárlási árakat és külön engedélyével, illetve egy tekintélyes összeg befizetése ellenében lehetett csak dohányt exportálni az országból. A dohányjövődék történetére lásd Potoczki Zoltán: *A dohányjövődék rövid története Magyarországon. Pro publico bono. Magyar Közigazgatás* 2 (2016) 184–195.; Kohut Sára: *A dohánymonopólium előzmény-története Magyarországon*. Debrecen, 2015. [Doktori disszertáció] 40., 65–66.

67 *Skerlecz*, 292–293.; Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 191.; MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 1. No. 1.

68 *Skerlecz*, 292. [25. cikkely.]

gok ne akadályozzák meg azon vámkülföldi áruk Magyarországra hozatalát, amelyeket közvetlenül külföldről kedvezőbb feltételekkel lehetne behozni, mint az osztrák örökös tartományokból.⁶⁹

Az 1764–1765. évi országgyűlés alatt Festetics Pál nemzetközi szerződések megkötését javasolta a magyar agrárkivitel gondjainak megoldása érdekében.⁷⁰ Hozzá hasonlóan negyed évszázad múltán több ebben érdekelt vármegye is felvetette kereskedelmi szerződések ötletét az illetékes bizottságnak. Abaúj vármegye – Szepes vármegyéhez hasonlóan – elsősorban a magyar bor értékesítése érdekében követelte ilyen szerződés megkötését Lengyel- és Poroszországgal.⁷¹ Sáros vármegye ugyancsak az északi országokkal korábban folytatott barterkereskedelem visszaállítását kérte: az orosz és lengyel kereskedők működésének megengedését elképzelhetőnek tartotta, annak érdekében, hogy a magyar borért cserébe egzotikusnak mondott árukat (kávé, cukor) hozzanak be.⁷²

Az osztrák bornak a korábbi országgyűlés által is érzékelt magyarországi térnyerését azzal igyekezett mérsékelni a törvénytervezet, hogy ennek csak a szárazföldi importját engedte volna meg, a nagyobb volumenű folyami behozatalát viszont megtiltotta volna.⁷³ A tokaji bor hamisításának meggátlására a legjelentősebb termőterületű Zemplén vármegye a vagyonosabb szőlőbirtokosok, illetve a hegyaljai községek meghallgatásával a Helytartótanácsot bírta volna meg egy törvényjavaslatnak következő diétára való előkészítésével.⁷⁴ A korábbi diétához képest újdonságként hatott, hogy az egyes termékekre az uralkodó által adott egyedárúságot, vagyis monopóliumot megszüntetendőnek ítélte, továbbá a házalást – erkölcsi bizonyítvány kiadása ellenében – mind a városokban, mind a magánföldesúri uradalmak területén megengedte volna.⁷⁵ A kereskedelemügyi bizottság felszámolta volna a földesurak jobbágyaikkal szembeni elővételi jogát, ami kétségtelenül csorbította volna a nemesi előjogokat.⁷⁶ Mária Terézia korához képest változást jelzett – a II. József-kori türelmi politika továbbviteleként, akár a szabad királyi városok magisztrátusaival és kereskedőtestületeivel szemben is –, hogy a zsidóság szabad költözését, szakmaválasztását és céhfelvételét törvényben garantálták volna. Ennek előzménye volt ugyanis, hogy II. József 1787-ben az úgynevezett házalási pátens kiadásával utat nyitott a zsidóságnak a szabad királyi városokban is a szabad házaló jellegű kereskedelemre.⁷⁷

69 *Skerlecz*, 291. [24. cikkely.]

70 Csizmadia: *Bürokrácia*, 106–110.

71 MNL OL N 104. Lad. KKK Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinonum. Szepes vármegyére lásd uo. Fasc. 4. No. 3.

72 MNL OL N 104. Lad. KKK Fasc. 4. No. 4. Ennek érdekében Sáros az orosz kereskedők számára Eperjesen egy vásárcsarnok létesítését is elképzelhetőnek tartotta.

73 Uo.

74 *Skerlecz*, 335–336. [8. cikkely.]

75 Uo. 306–309. [37. cikkely.]

76 Uo. 309.

77 II. Józsefnek ez a rendelkezése érezhetően megosztotta a rendi politikai elitet. A versenyhelyzetbe került szabad királyi városok polgárságának véleményét Pest város kereskedőtestülete tolmácsolta leghívebben, aki a II. József-féle engedmények eltörlését követelte, míg a bizottság tagja, Almásy Pál velük szemben a szabad kereskedelem elve mellett állt ki egy röpiratában. Erre lásd Kosáry: *Pest-Buda*, 138., 140.

Az üzletkötés és szállítás során keletkezett jogviták rendezésére kereskedelmi és váltótörvényszékek felállítását javasolta a kereskedelemügyi bizottság,⁷⁸ ám ez az ötlet sem volt újdonság: már Mária Terézia is tett kezdeményezést az intézmény hazai meghonosítására az 1764–1765. évi diéta alatt.⁷⁹ Ugyan a kereskedelmi és váltójogi kódex tervezetét az ugyancsak az 1791. évi 67. törvénycikk alapján kiküldött jogügyi bizottság készítette el 1795-re,⁸⁰ de az ezzel kapcsolatos beadványok a kereskedelemügyi bizottsághoz érkeztek be.⁸¹ Ez alapján tudható, hogy a vármegyéket is foglalkoztatta ez a kérdés: Sáros és Veszprém ehhez a bizottsághoz küldött beadványukban kereskedelmi jogi törvénykönyv összeállítására tettek javaslatot.⁸² Ismert Pest vármegye 1790-ben megfogalmazott, kiadott követutasítása, amely az országban létesítendő váltótörvényszékek felállításának ügyének országgyűlési bizottság előtti tárgyalását írta elő.⁸³

Ha megnézzük a vármegyék véleményét az említett kérdéskörökkel kapcsolatban, akkor időnként a kereskedelemügyi bizottságéval ellentétes álláspontokat is felfedezhetünk. Több vármegye sürgette a bizottsághoz intézett feliratában a borhamisítók elleni fellépést, elsősorban az abban kárt szenvedő felső-magyarországi vármegyék (Sáros, Zemplén),⁸⁴ néhányan pedig az Ausztria felé irányuló magyar borkivitel sújtó vámkok és a Lajtán túli fogyasztási adók könnyítését vagy eltörlését (Abaúj, Sopron, Veszprém).⁸⁵ A zsidóság szabad kereskedésének a kereskedelemügyi bizottság által pártolt ötlete nem feltétlenül találkozott a nemesi többség tetszésével: Abaúj és Zemplén vármegye az itteni földesurak számára versenytársat jelentő zsidóságának még a borral való kereskedést is meg akarta tiltani.⁸⁶

Betelepítések és a mezőgazdaság javítása

Ha a konkrét gazdaságfejlesztési javaslatokat tekintjük, azt látjuk, hogy Skerlecz Miklós és társai visszanyúltak Mária Teréziának és tanácsosainak az 1764–1765. évi diétán megfogalmazott gondolataihoz. Degelmann kereskedelmi tanácsos 1764. július 8-i tervezete Magyarország gazdasági teherbíró képességének növelésének egyik eszközeként tekintett az adózó népesség számának növelésére. Javasolta, hogy a betelepítéseket a mezőgazda-

78 Skerlecz, 418. [32. cikkely.]

79 ÖStA FHKA KU Kt. 1514/1. Fasc. 30. Nr. 297. Schönbrunn, 1763. augusztus 3. Mária Terézia a Kereskedelmi Tanács elnökéhez. [Közl.: Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 307.]

80 Ennek előzménye volt a Kúria által elkészített két, 1781. és 1787. évi váltójogi törvénykönyv-tervezet. Képes György: *A Codex Cambio-Mercantil* 1795. évi tervezete. Korai kísérlet a magyar kereskedelmi jog kodifikálása. In: *A magyar liberalizmus gyökerei*, 81–82.

81 Uo. 93–95.

82 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 4. 9. A jogügyi bizottság iratanyagában e tárgyban megtalálhatók még Bács, Szepes és Turóc vármegyék észrevételei és Képes: *A Codex Cambio-Mercantil*, 95.

83 *Pest-Pilis-Solt vármegye követutasításai*, 109.

84 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 4. 5.

85 Abaúj: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinonum. 6. pont. Sopron és Veszprém: uo. Fasc. 4. No. 7. 9.

86 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinonum. 6. pont, Fasc. 4. No. 5.

ság termelékenységének javítása, új növények meghonosítása kísérje, erre a vármegyék adjanak ki külön szabályzatot,⁸⁷ továbbá készüljön a diétán erdőrendtartás az erdők racionális hasznosítására és az erdőirtások korlátozására.⁸⁸ Az ország benépesítésére az országgyűlés külön rendszabályt (*systema*) dolgozzon ki, a külföldi telepesek számára pedig be-telepítési pénztárt hozzanak létre. Előterjesztése szerint az országgyűlésen megszavazott hadiadó (*contributio*) egytized része, illetve az uradalmak és a klérus önkéntes adományai (*donum gratuitum*), továbbá a vármegyék házipénztárának feleslege folyna be erre a célra.⁸⁹ A rendek és az uralkodó közötti kötélhúzás következtében ezek megvalósítására ilyen formában ekkor nem került sor.

Ezek a követelések aztán II. József társuralkodói, majd egyeduralkodói korszakának gyakorlatában és az 1791-ben kiküldött országgyűlési kereskedelemügyi bizottság programjában is újra felbukkantak. 1791–1793-ra az osztrák kameralisták eszköztárához tartozó telepítési politikát a felvilágosult rendiség képviselői is elfogadták, sőt a hatéves adókedvezményt a belföldi telepesekre is kiterjesztették volna.⁹⁰ Az első országos erdőrendtartás nem az országgyűlés közreműködésével, hanem rendeleti úton született meg 1769-ben.⁹¹ Az 1791-ben kiküldött bizottság törvényjavaslata ezt egészítette ki: a fában szegény alföldi területeken szorgalmazta az elsősorban tűzifának szánt fűzfák ültetését és az epreskertek telepítését.⁹² Az ausztriai selyemgyárak nyersanyagszükségleteihez szükséges selyemgubó előállításához eperfák telepítése már az 1760-as években megindult a Magyar Királyságban,⁹³ és ezt az 1764–1765. évi diéta során is szorgalmazták Mária Terézia tanácsadói.⁹⁴ Ennek ellenére a selyemhernyó-tenyésztés nem vált mindenhol sikertörténeté a következő közel három évtizedben sem: a vármegyei vagy városi házipénztárak számára inkább csak kiadást jelentett a felsőbb hatóságok által szorgalmazott epreskertek telepítése, gondozása. A nem mindenhol megfelelő klimatikus viszonyok mellett a lakosság bizalmatlansága is hozzájárult ahhoz, hogy e kezdeményezések többnyire nem hoztak anyagi hasznot.⁹⁵ Az 1790–1791. évi diétára beterjesztett sérelmek és a kereskedelemügyi bizottsághoz később benyújtott vármegyei és városi előterjesztések megoszlottak

87 Az egyes vármegyékben sorra alakultak 1766 után az újításokat terjesztő mezőgazdasági társaságok, amelyek szabályzatának elkészítésére Mária Terézia 1765-ben adott utasítást a Kereskedelmi Tanácsnak. Erre lásd Wellmann: *A magyar mezőgazdaság*, 179.; Uő: Arisztokraták Mária Terézia mezőgazdasági társaságaiban. In: *Műveltség és társadalmi szerepek Magyarországon és Európában*. Szerk. Bárány Attila – Orosz István – Winkler Bálint. Debrecen, 2014. (Speculum Historiæ Debreceniense 18) 434.

88 Wellmann: *A magyar mezőgazdaság*, 172–173.

89 ÖStA FHKA KU Kt. 1514/1. Fasc. 30. Nr. 297.

90 *Skerlecz*, 279. A vármegyék közül Szepes a bizottsághoz benyújtott véleményében is a túlnépesedett vármegyéből a lakatlanabb országrészekbe való belső telepítéseket szorgalmazta. MNL OL N 104. Lad KKK. Fasc. 4. No. 3.

91 Magyar Eszter: Erdőgazdálkodás Mária Terézia korában. In: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 2000. 60–61.

92 *Skerlecz*, 284. [9. cikkely.]

93 ÖStA FHKA KAU Kt. 432. Fasc. 7. subdiv. 3. No. 27. Mária Terézia gróf Johann von Herbersteinnek, a bécsi Udvari Kamara elnökének. Bécs, 1763. május 9. A magyarországi kezdeményezésre lásd Wellmann: *A magyar mezőgazdaság*, 174.

94 ÖStA FHKA KU Kt. 1514/1. Fasc. 30. Nr. 297.

95 Illéssy János: A selyemtenyésztés állapota Magyarországon 1771-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 4 (1897) 321. Pest város példáján keresztül lásd Nagy János: Pest város epreskertjei nyomában. *Budapesti*

abban, hogy mennyire hasznos a selyemtermelés az adott törvényhatóság számára. Amíg egy részük egyenesen károsnak ítélte a sok kiadás miatt az epreskertek támogatását, és ezek megszüntetését kezdeményezte (Sopron és Szeged városa, Veszprém vármegye),⁹⁶ addig mások (Baranya, Sopron, Pozsega vármegye) a selyemtermelés kiterjesztését követelték különböző indokokkal,⁹⁷ Győr vármegye pedig csak a termelési ág házipénztárból való segélyezését állította volna le.⁹⁸

Az állattenyésztés fejlesztése kapcsán Mária Terézia maga az országgyűlés megnyitását követően 1764. június 27-i kéziratában különösen két ágazat, a hadsereg szempontjából is fontos ló, és az ipari nyersanyagként tekintett gyapjú előállítását miatt hasznos (különösen merinó) juh tenyésztését emelte ki prioritásként.⁹⁹ Két évtizeddel később – az elért eredmények ellenére – a kereskedelemügyi bizottság továbbra is fontosnak tartotta, hogy törvényt szerkesszen arról, hogy a magas termetű lovak tenyésztését az arra alkalmas adottságú vármegyékben a Helytartótanács részletesen szabályozza.¹⁰⁰ Ami a spanyol eredetű merinó juhot illeti, gyapja minőségének javításával, osztályozásával foglalkozott ugyan az országgyűlési bizottság, de törvénycikket nem szerkesztett erről, ám több vármegye bizottságához beérkezett kérvényében a nemesség gazdasági érdekeltségét tükrözve szerepelt mind a juh-, mind a lótenyésztés támogatásának óhaja (Baranya, Győr, Sáros, Sopron).¹⁰¹

Iparfejlesztés

Egid von Borie államtanácsos előterjesztése képezte az alapját Mária Terézia 1763. június 28-án, közvetlenül a magyar diéta összehívása előtt kelt kéziratának, amelyben a hazai nyersanyagokon alapuló, többnyire félkész textilárúk gyártására szakosodott magyarországi manufaktúrák felállítását indítványozta. Az iparfejlesztés kapcsán az 1764–1765. évi országgyűlésen az uralkodó és tanácsosai a cseh–osztrák manufaktúraipar számára versenytársat nem jelentő, részben a katonaság, részben a belföldi közönség szükségleteinek kielégítésére szolgáló közönséges cikkek gyártását pártolták, főként a bedolgozó *Verlag*-rendszerben készítendő termékek (kender-, len-, gyapjú- és gyapotárúk, vagyis vitorlavászon, pamutgyárak számára gyapotszövetek, kötött harisnya, főkötő, katonai

Levéltári Mozaikok (2022) 1. [58.] sz. <https://leveltarimozaikok.bparchiv.hu/2022/02/07/leveltari-mozai-kok-58/>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. május 21.)

96 Sopron és Szeged város panasza: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 5. No. 30. Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad agenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia. Veszprém vármegye előterjesztése: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. 1. cs. No. 9.

97 Baranya vármegye: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. 1. cs. No. 11. Sopron: uo. No. 7. Pozsega: uo. No. 15.

98 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 8.

99 Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 258–259.

100 *Skerlec*, 344–345. [14. cikkely.]

101 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 11. 4., 7–8.

zubbonyok, lótarakók) előállítását.¹⁰² Az ipar nyersanyagigényének kielégítése céljából – a már említett selymen kívül – szintén támogatandónak tartották mind Mária Terézia tanácsadói, mind később a kereskedelmi bizottság tagjai az ipari növények (dohány, kender, len, illetve festőnövények) termelését, amelyek megismeréséhez nyomtatott körlevelek, ismeretterjesztő munkák kiadását és az iskolai tanítók ilyen irányú továbbképzését szorgalmazták.¹⁰³

Mindkét vizsgált időszakban jellemző marad az állam szabályozó szerepe az ipari termelés minőségére, mennyiségére, nyilvántartására. Míg Mária Terézia számos alkalommal élt a merkantilista gazdaságpolitika eszközével, monopóliumot és kincstári anyagi támogatást adva egy-egy cikk gyártására egy-egy vállalkozónak, addig a század végének rendi politikusai országgyűlési törvényekben igyekeztek volna szabályozni a magánkézben lévő manufaktúrák termelését. A számukra történő folyamatos megbízások szerzését a Helytartótanácsra bízták volna, amelytől a következő diétára kértek volna előterjesztést.¹⁰⁴ Új találmányokat, technológiákat meghonosító külföldieknek tízéves adómentességet adott volna a bizottság, míg az ugyanezen a téren érdemeket szerzett hazai iparosok pénzjutalomban részesültek volna. Az 1791 és 1793 között működő kereskedelmi bizottság tagjai fiziokrata szellemben – ellentétben Mária Terézia korával – elutasították a kizárólagos monopóliumot egy-egy ipari termék előállítására.¹⁰⁵

A gazdasági élet egy meghatározó és alaposan feltárt szegmensét, a textilipart vizsgálva azt láthatjuk, hogy Mária Terézia privilégiumai nyomán 1763 és 1770 között számos főúri és köznemesi alapítású manufaktúra jött létre főként az ország nyugati és északnyugati részén, de ezek nem voltak hosszú életűek, és a földesurakat sem kapcsolták be nagy számban ebbe a kezdeményezésbe.¹⁰⁶ A kereskedelmi bizottság harminc év múltán is arról igyekezett meggyőzni a nemességet, hogy az ipari és kereskedelmi tevékenységbe, gyáralapításokba való bekapcsolódás nem ellentétes a nemesi státusszal, a nemesembert nem alacsonyítja le.¹⁰⁷ A sikeres nagykereskedők és nagyiparosok társadalmi presztízsét azzal igyekeztek volna emelni, hogy támogatták számukra – még honosítás hiányában is – a városi polgárjog ingyenes adományozását, sőt nemességet is kaphattak volna két város vagy vármegye ajánlására.¹⁰⁸

Az iparfejlesztéshez való rendi hozzáállás a beadott sérelmek és a 16 fennmaradt vármegyei vélemény alapján ellentmondásosnak tűnik: egyrészt a korábbi országgyűlés ilyen

102 ÖStA FHKA KU Kt. 1526. Fasc. 36. No. 189. 1763. június 28. Mária Terézia Franz Andlern-Witte grófhhoz; Győző Ember: *Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768. I–II. Acta Historica* 6 (1959) II. 345.

103 Ifj. Barta János: „Országainak közös anyja”. *Gazdaság és társadalom Mária Terézia politikájában.* In: *Mária Terézia emlékkönyv.* Szerk. Bódvai András. Bp., 2023. 33–35.; *Skerlecz*, 282. [4. cikkely.]

104 *Skerlecz*, 289. [18. cikkely.]

105 Uo. 53., 282.

106 Endrei Walter: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században.* Bp., 1969. 232–233.

107 *Skerlecz*, 309. [38. cikkely.] Ez az ódzkodás inkább arra volt visszavezethető, hogy a földesurak sokkal szívesebben fektettek a gyorsabban, biztosabban megtérülő, kevesebb személyes szaktudást igénylő mezőgazdaságba, illetve hitelkihelyezésekkel gyarapították vagyonukat. Erre lásd Kalmár János: *A felvilágosult abszolutista gazdaságpolitika és a magyar visszhang.* *BBC History* 12 (2022) 12. sz. 9.

108 *Skerlecz*, 309. [38. cikkely.]

tárgyban keletkezett szórványos követeléseikhez képest megnő a manufaktúrák és gyárak iránti érdeklődés,¹⁰⁹ másrészt látszik egyfajta távolságtartás is abban az értelemben, hogy a vármegyei elit pusztán kameralista jellegű kormányzati intézkedésekben reménykedett a gyáralapítások elősegítése érdekében. Az 1790–1791. évi diéta alatt egyedül Vas és Komárom vármegye panaszai és kívánalmai között találjuk meg, hogy „mindenféle terméket gyártó manufaktúrák állíttassanak fel”, mellettük Nógrád vármegye kifejezetten a textilárakra specializált üzemek támogatását kérte.¹¹⁰ Zala vármegye protekcionista gazdasági programja egyszerűen a külföldi gyáripari termékek behozatalának megtiltásában merült ki: az ilyen áruk importját a megnövelt hatáskörű országgyűlés engedélyéhez kötötte, illetve a hazai ipari termeléshez szükséges nyersanyagok kivitelét sem engedélyezte volna.¹¹¹ A kereskedelemügyi bizottság iratainak tanúsága szerint a vármegyék közül több volt (például Abaúj, Árva, Bács, Veszprém, Varasd), amelyik továbbra is állami-kincstári alapításokat, pénzügyi segélyeket, illetve kölcsönöket remélt a manufaktúra-alapításokhoz.¹¹² Sopron vármegye a manufaktúrák kapcsán azt jelentette, hogy hiányzik a tőkével rendelkező polgári származású vállalkozó réteg, az üzemalapításokhoz a mágánusokat és módos nemeseket kellene megnyerni, a vállalkozókat pedig kívülről lehetne a vármegyébe csalogatni.¹¹³ Győr vármegye nem is kívánt részesedni az ipartelepítésekből. Birtokosai a mezőgazdaságot elegendő megélhetési forrásnak tekinthették, mert azt ajánlották a bizottságnak, hogy manufaktúrákat csak a hegyvidékeken és az erdélyi részeken hozzanak létre.¹¹⁴ Ha a nem túl számos konkrét manufaktúraalapítási javaslatra tekintünk, akkor azt látjuk, hogy ezek – igazodva a helyi adottságokhoz – az adott vármegyében és térségében meglévő nyersanyagok feldolgozását célozták. A középkori textilipari hagyományokban gazdag Sáros vármegye egy posztómanufaktúra létrehozására irányuló ötletet terjesztette elő, melynek alapításához a vármegyében termelt gyapjú és festőnövények jelentették volna a nyersanyagot.¹¹⁵ Szepes vármegye – feltehetően a térségben található jelentős mennyiségű nemesfém felhasználva – az arany- és ezüstfonalat készítő manufaktúrák felállítását sürgette.¹¹⁶ Bács vármegye – folytatva a Mária Terézia uralkodása idején indult kezdeményezést – az itteni kamarai birtokokon látott volna szívesen főként gyapjút, bőrt és lent feldolgozó textilipari üzemeket.¹¹⁷ A szlavóniai Kőrös vármegye a kör-

109 Nagy: A magyar rendek és a kormányzat, 1226–1228.

110 Nógrád vármegye textilipari „érdekeltségét” jelzi, hogy területén, Gácson nagyjából 1765 óta posztómanufaktúra működött, sőt a hazai manufaktúrák felállításának óhaja már az 1764. évi nógrádi követutasításban is megjelent. *Instructio*. Losonc, 1764. június 1. MNL Nógrád Vármegyei Levéltára. IV.1.a. Nógrád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 52. kötet (1763–1766). 146–170. 17. pont; Nagy: A magyar rendek és a kormányzat, 1227.

111 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 5. No. 30. *Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad agenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia.*

112 Abaúj, Árva, Varasd: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. *Extractus opinionum*. 1., 6., 13. pont. Bács, Veszprém: uo. Fasc. 4. No. 12. 9.

113 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 7.

114 Uo. No. 8.

115 Uo. No. 4.

116 Uo. No. 3.

117 Uo. No. 12. Az 1760-as évekbeli ipari kezdeményezésekre lásd Pleidell Ambrus: A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában. Első közlemény. *Századok* 63 (1929) 384–420.

nyéken kivételesen jól elterjedt és jövedelmező selyemtermést hasznosító selyemgombolyítónak Ludbregben való felállítását kívánta.¹¹⁸

Mindkét vizsgált időmetszetben keletkezett források sokat foglalkoznak a javasolt kereskedelmi és ipari fejlesztések anyagi és adminisztratív alapjainak megteremtésével. Degelmann 1764. július 8-i tervezete a vármegyei házipénztárakból vagy városi alapítványok jövedelmeiből, továbbá a mindenkori diétán felajánlott hadiadó tizedrészből osztrák mintára létrehozandó kereskedelmi pénztár felállítását javasolta a királynőnek. E szerint a pénztár segítségével az egyes vármegyék és városok is költhetnének manufaktúraalapítások támogatására, amelyről a kebelükben életre hívott 6–12 fős kereskedelmi bizottságok számoltak volna el: ezek az ott birtokos nemesekből, illetve városi tanácsok tagjaiból, esetleg kamarai alkalmazottakból verbuválódtak volna.¹¹⁹

A kereskedelmi pénztár ideáját 1791–1793-ban a kereskedelmi bizottság is felújította, és ezt a kasszát a rendek ellenőrzése alá helyezte volna. Az ipar felvirágoztatása érdekében a Helytartótanács által kiadott rendeletek végrehajtása a vármegyék feladata lett volna, amelyet e célra választott tisztviselői, a gazdasági felügyelők (*curator oeconomiae publicae*) révén láthatott volna el.¹²⁰ A pénztár ellenőrzésével az országgyűlés által kinevezett főellenőrt bízták volna meg, aki ugyancsak a rendeknek lett volna köteles elszámolni a bevételekről és kiadásokról. Számos jövedelmet rendelt volna a pénztár használatára, így például azokat a bevételeket, amelyekhez a kincstár a só árának felemelése során jutott mint a nagyobb tőkeösszeg után járó pluszkamatokhoz, a lefoglalt csempészárúk értékesítéséből származó összegeket, a luxuscikkekre kivetett extra vámokat, a szerencsejáték és a hazai harmincadhivatalok bevételeit stb.¹²¹ A tőkehiányt ellensúlyozandó nemcsak a manufaktúraalapítások támogatását, az ipari növények meghonosításának költségeit, hanem a közlekedési infrastruktúra fejlesztését is ebből finanszírozták volna. Az anyagi háttér megteremtésének kérdésében a vármegyék megosztottak voltak: a legtöbbben külön kereskedelmi pénztárral nem számoltak, csak az 1791. évi 21. törvénycikk által életre hívott, de csak elméletben létező *fundus publicus*, vagyis rendi közalap e célra való fordításáról értekeztek.¹²² Szepes vármegye az ország lottóbevételeit rendelte volna erre a célra, Abaúj továbbra is csak önkéntes adományokat tudott volna elképzelni, Varasd vármegye pedig egy 30 ezer forintosra tervezett pénzalap kamatos kölcsönre való kiadásával gyarapította volna a pénztárat.¹²³

118 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinonum. 14. pont.

119 ÖStA FHKA KU Kt. 1514/1. Fasc. 30. Nr. 297.

120 Skerlec, 281. [4. cikkely.] A létrehozandó tisztségre és bécsi kritikájára lásd Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 192.

121 Skerlec, 311. [40. cikkely.]

122 A *fundus publicus* felállítását – egy 1723-ban meghozott végrehajthatlan korábbi határozatra hivatkozva – az említett törvénycikk rendelte el. A részletes tartalmi szabályozás elkészítését a következő diétára hagyta, de a közalap később sem jött létre. Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely, 2010. [2., jav. kiad.] 262., Dobszay: *A rendi országgyűlés*, 387–388. A kereskedelmi bizottság maga is elkészítette a *fundus publicus*-ra vonatkozó törvénycikk-javaslatát. Lásd Skerlec, 310–311. [39. cikkely.]

123 Szepesre: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 3. Abaújra és Varasdra: uo. Fasc. 3. No. 2. Extractus opinonum. 6., 13. pontok.

Összegzés

A 18. század közepére kialakult Habsburg-gazdaságpolitikát a két országgyűlés politikai vitáiban született tervezetek érdemben alig befolyásolták, de azt mutatják, hogy a rendek gondolkodásában a pénzügyi és gazdasági kérdések kiléptek a rendi kiváltságvédelem árnyékából. A vármegyei rendek némileg bizalmatlanul, a jozefinista reformpolitika folytatóiként, előjogaikat fenyegető „trójai falovak”-ként tekintettek az országgyűlési bizottságokra, az itt ülő felvilágosult nemesi reformerek ténykedésére.¹²⁴ Ennek ellenére mint az árutermelésbe bekapcsolódó és abban érdekeltté váló földesurak maguk is megfogalmaztak olyan javaslatokat, amelyek Magyarország gazdasági szuverenitásának fikciójának megtartása mellett a gazdasági modernizáció irányába hatottak. Ezen a téren új jelenség volt, hogy a vármegyék mellett a városok iparúzó és kereskedő rétege politikai szereplőként tűnt fel, és igyekezett megfogalmazni igényeit. Mindkét országgyűlésen azt látjuk, hogy az alkotmányos rendiség tendenciája jegyében az országgyűlés megkérdőjelezte az e téren élvezett uralkodói előjogokat, és igyekezett saját hatáskörébe vonni a vámok, az ipar és kereskedelem ügyének szabályozását. Míg 1764–1765-ben a rendek tevékenysége kimerült az uralkodóhoz orvoslásra benyújtott sérelmeik megszövegezésében és néhány diétai ülésen megfogalmazott felszólalásban, addig a rendszeres országgyűlési bizottság törvénytervezeteiben már eljutott odáig, hogy a törvényhozó testületként felfogott országgyűlésben a nemzet képviselőjét lássa, ennek szuverenitását a Habsburg-uralkodó ellenében is képviselje, és konkrét gazdaságfejlesztési programmal is fellépett. Az 1790-es években – a régi törvényekre való köteles hivatkozás mellett – a jövőre orientált szemlélet is megjelent a felvilágosult rendiség értékvilágában, amelyet az anyagi viszonyok javulásának a vágya által hajtott gazdaságfejlesztési tervek tükröztek.¹²⁵

Ha tartalmi szempontból nézzük a megfogalmazott igényeket és a vágyott intézkedéseket, akkor paradox módon arra a következtetésre juthatunk, hogy az 1791–1793. évi bizottság tagjai a legtöbb esetben nem a korábbi rendi ellenzék sérelmeihez és kívánalmaihoz nyúltak vissza, hanem az előző diéta kapcsán a kormányzat exponensei által megfogalmazott ipartámogató, merkantilista-kameralista eszköztárhoz. Az 1760-as években a bécsi kormánykörök által megfogalmazott gazdaságpolitikai célok és eszközök közül többet a következő nemzedékből a kereskedelemügyi bizottság tagjai, illetve a vármegyei elitek karoltak fel és emeltek be politikai programjukba. Idesorolható a mezőgazdaság új ágazatainak meghonosítása, egy intenzívebb telepítési politika, a magyar agrárkivitel számára meghódítandó piacok (az Adriai-tenger térsége, Kelet- és Észak-Európa) felé való nyitás, a magyar nemesség és a rendi polgárság vállalkozói aktivitásának növelése, a ke-

124 Pajkossy Gábor: Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére az 1790-es évek első felében. In: *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Szerk. Klaniczay Gábor – Poór János – Ring Éva. Bp., 1985. 163–174.

125 Az uralkodó és a rendek a *tractatus diaetalis*, az országgyűlési alkufolyamat során megnyilvánuló hagyományos hatalommegosztásával szemben 1790–1791-re a magát a felvilágosodás hatására törvényhozó hatalmi ágként felfogó országgyűlés – a királyi előjogok korlátozására törekedve – a szuverenitást magának igyekezett kisajátítani. Erre a folyamatra lásd Szijártó M. István: *A diéta. II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*. Bp., 2021. 247., 302–303.

reskedelmi pénztár, a *fundus publicus*, illetve a kereskedelmi és váltótörvényszék, továbbá a hazai nyersanyagokon alapuló feldolgozóipar létrehozása.

Az azonosság mellett megfigyelhetők azonban a különbségek is a vizsgált két korszak között. Hangsúlyos a gyarmati függést kárhóztató Skerlecz-féle szöveg szellemében az önálló magyar vámpolitika és az osztrák örökös tartományok érdekeitől, továbbá a császári hadsereg igényeitől függetlenedő magyar ipar támogatásának kérdése. A Skerlecz Miklós irányításával összeállított törvényjavaslatok a fiziokrata gondolkodóktól is átvettek számos új tartalmi elemet, így a kereskedelmi és iparszabadság kiszélesítésének gondolatát a monopóliumokkal szemben. A vármegyék részéről az 1764–1765. évi diétához képest egyre több az ipartámogatás mellett kiálló vármegye: ezek többnyire a tőkehiányt áthidalandó kormányzati anyagi támogatásokat kértek saját térségük nyersanyagának feldolgozásában reménykedve. A korabeli vámrendeletekben is biztosított nemesi harmincadvám-mentesség sérelme az 1764–1765. évi diétán még az egyik legtöbbször ismételt probléma volt: a kereskedelemügyi bizottság törvényjavaslataiban – számos vármegye ekkor is elhozakodott vele – már nem foglalkozik ezzel, valószínűleg ekkor már nem jelentett számukra kardinális kérdést. Bár a bécsi kormányzatot 1793-ban a benyújtott törvénycikk-tervezetek közül a Habsburg Monarchián belüli magyar gazdasági szuverenitásra törekvő magyar rendi törekvések aggasztották leginkább,¹²⁶ ám sem ezt, sem a többi országgyűlési bizottság munkálatait nem bocsátották országgyűlési vitára. Ehelyett évtizedekre a levéltár süllyesztőjébe kerültek az I. Ferenc trónra lépése utáni konzervatív kormányzati fordulat és a francia forradalom hazai hatása következtében.¹²⁷

126 Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 192.

127 Dobszay: *A bizottsági munkálatok politikai és törvényalkotási hatásai*, 17.

TANULMÁNYOK

NÉPESSÉGCSERE ÉS MIGRÁCIÓ BÁCS ÉS BODROG VÁRMEGYÉKBEN A 16. SZÁZADBAN

FÓTI MIKLÓS

.....
DEMOGRAPHIC CHANGES AND MIGRATIONS IN BÁCS AND BODROG
COUNTIES IN THE 16TH CENTURY

The thesis statement of this study is that before the Battle of Mohács (1526) the population of medieval Bácska (the southern part of the Danube–Tisza Interfluve) was Hungarian, while after the devastation of the Ottoman conquest it was predominantly South Slavic. The indigenous Hungarian population disappeared almost completely after 1526. The demographic conditions of the Middle Ages are demonstrated by the tithe list of 1522 and a charter of 1525, in which one and a half thousand serfs are listed by name. On the other hand, the population and settlement network of the Ottoman era can be studied through the *tahrir* and *cizye defteris*, which were created between 1546 and 1590. It has been proved that the recolonisation of Bácska did not take place until the 1550s, when *knezes* repopulated the abandoned settlements. The research will explore migration patterns and emphasize the vlach background of the new settlers. The revitalized villages were occasionally named after their *knezes* and *primikürs*. There was a parallel use of toponyms in Bácska: the former Hungarian toponyms were used by the Ottoman administration, while the locals often had their own Slavic names for the settlements, the latter became widespread only in the second half of the 17th century.

Keywords: population, demographic changes, migration, Ottoman conquest, 16th century
.....

Bevezetés és kutatástörténeti vázlat

A Délvidék a korabeli országnak egykor a leggazdagabb részei közé tartozott, e bázisra támaszkodva emelkedtek fel helyi főurak a királyi udvar főbb méltóságai közé.¹ A régió gazdagságát olyan exportképes termékeknek köszönhette, mint a szerémségi bortermelés.

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Turkológiai osztály. Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorcialis projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu–defter] feldolgozása. II.) támogatásával valósult meg.

- 1 Takács Miklós: *Partes inferiores. Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről*. Bp., 2021. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 22) 23.

Kevésbé ismert, de a Duna bácskai oldalán is virágzó szőlőültetvények sorakoztak,² és bizonyos térségekben rendkívül sűrű településháló alakult ki. Ennek a prosperitásnak egy külső tényező, a török hódítás vetett véget. Vizsgálati területünk a Duna–Tisza közének déli része, a szerémségi Duna-szakasz bal partján fekvő Bács vármegye, attól északra pedig Bodrog vármegye a Kalocsai-Sárköz pereméig.³ Bodrog vármegye létezése a török korban feledésbe merült, és a Délvidék általános neve – Csongrád déli részét is beleértve – Bácska, Bácskamegye, később Bácsország, Bácskaság lett. Ezzel párhuzamosan a szegedi szandzsákot is a 17. században gyakran Bácska szandzsáknak nevezték.⁴ Kutatásunk középpontjában az a mélyreható török kori etnikai átrendeződés áll, melynek eredményeképpen Bácska magyar népességét teljesen elvesztette, településhálózata pedig megroppant, mely folyamatokat a szakirodalom teljesen megalapozottan a török dúlások sorozatának, illetve a Mohács utáni szultáni hadjáratok következményének tekintett.⁵ A pusztulás ténye vitathatatlan, ám erősen leegyszerűsített.⁶ Ennek egyes fázisai feltáratlanok, területenként eltérő mértéket mutatnak, a településhálózat pusztulása ellentmondásos: elpusztultnak hitt települések sorát tartalmazzák a defterek, eredeti magyar neveiken, lakosságuk azonban teljesen lecserélődött rác–vlah népességre. Ezen tanulmány kiinduló tézise az, hogy a térség Mohács előtti népessége túlnyomóan magyar, a török kori pedig balkáni eredetű sláv többségűnek tekintendő. Egy ilyen közel teljes népességcsere mindig rendkívül összetett és elhúzódozó folyamat, amelynek egyes mozzanatait a kortárs forrásoknak tükrözniük kell. Késő középkori kútfők és a török kincstári adóösszeírások segítségével e népességi fordulat minél teljesebb feltárására és bemutatására teszünk kísérletet.

- 2 A 18. századi kamarai térképeken még ábrázolták az addigra már eltűnt török kori falvak egykori szőlőit (*vinea antiqua*), oldalukon olyan településnyomokkal, mint *klissza* vagy *locus possessiones*.
- 3 Kubinyi adatai szerint Bács vármegye 5721 km²-ével a nagyobb megyék közé tartozott, lakosságát 53–61 ezer fő közé becsülte, míg Bodrog területe és lakossága is lényegében Bács felé tette ki. E megyék területe többször változott egymás és Csongrád rovására, így pontos számítások nem tehetők. Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 157.
- 4 Fóti Miklós – Pánya István: Bács mezőváros középkori és kora újkori térszerkezete. *Belvedere Meridionale* 34 (2022) 4. sz. 83.
- 5 „Az ország legdélibb megyéinek pusztulása már jóval a mohácsi tragédia előtt megkezdődött. Az oszmán csapatok már az 1380–1390-es években behatoltak a dél-magyarországi területekre. [...] Ezt követően a Nándorfehérvár elfoglalására indított sikertelen szultáni hadjáratok alkalmával (1440 és 1456), majd az 1464-ben beköszöntő bő fél évszázadnyi határ menti háborúskodás idején a Temes megyétől Valkóig terjedő dél-magyarországi területeket fokozatosan, de szinte csaknem teljesen elpusztították. Azon települések pedig, amelyeknek 1526-ig mégis sikerült túlélniük az állandó betörések következményeit, a mohácsi csatát követő sorozatos nagy szultáni hadjáratok idején két évtized alatt végső megsemmisülésre ítéltettek. Az újabb kutatások szerint az ország déli megyéiben a 16. század közepére a településhálózat már-már elképesztő mértékben, mintegy 70–90 százalékos arányban pusztult el. Ezzel párhuzamosan a lakosság is mérhetetlen és már visszafordíthatatlan károkat szenvedett.” Pálffy Géza: A másfél évszázadnyi török uralom mérlege. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Bp., 2003. 78.
- 6 A Szekfű által festett kép erősen torzított és sok tekintetben cáfolják forrásaink: „A falvak elpusztultak, ember és háziállat elhagyta a tájékat, futva menekülve, vagy török rabságban. [...] 25–30 falu helyén egyetlen emberi település, közepes lakosságú város maradt. [...] Az ember távoztával megkezdődött a füvek uralma, [...] az Alföld egy nagy ugarrá vált.” Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–VIII. Bp., 1928. V. (A tizenhetedik század.) [Oldalszám nélkül.]

Történeti irodalmunk fokozott érdeklődéssel fordult a Délvidék tragédiájának megértése irányába. Engel Pál a pápai tizedjegyzékben (1332–1335) szereplő plébániák számának változását kísérté figyelemmel, amikor azt a szerémi és a pozsegi szandzsák négy összeírásával vetette egybe, és így a jelentősebb egyházas helységek pusztulását mutathatta ki.⁷ A 122 egyházas településből csupán 74 létezett a 16. század közepén, 48 pedig pusztta lett. Felhívta a figyelmet arra, hogy más országrészekben csak elvétve fordul elő, hogy egy egyházas falu a késő középkor folyamán teljesen elnéptelenedett. Ezenkívül néhány nagyobb uradalmat (ataki, maróti, garai, ivánkai, sarkadi, babagerendai, cernai) választott ki, melyek falvait név szerint felsorolták okleveleinkben, majd hasonlította össze a defterekkel, s ez alapján a pusztasodás mértékét ábrázolta. Az érintett uradalmakban a 16. század közepén a települések kevesebb mint harmadát találjuk meg, míg 70%-a pusztává vált. Tanulmányunknak nem célja hasonló statisztikai adatok kimutatása, hanem az etnikai változások mögött álló összetett és intenzív lefolyású folyamatok minél teljesebb vizsgálata.

Engel adatainak nyomán kutatta a délvidéki népesség lecserélődésének lépéseit Juhász Péter, s mutatta be Valkó és Szerém vármegyék „tragédiáját”.⁸ Az intenzív délvidéki etnikai változásokat hasonlította össze dunántúli (baranyai, tolnai, somogyi) ellenpéldákkal, ahol a délszláv betelepülés nem vezetett népességcseréhez. Hegyi Klára tanulmánya a dél-magyarországi szandzsákok, köztük az általunk vizsgált terület szabados katonaparaszti szervezeteit mutatta be, részvételüket a térség népességmozgásaiban, etnikai viszonyainak átalakulásában, ezért jelen dolgozat egyenes előzményének tekinthető.⁹ Ezekon kívül számos tanulmány vizsgálta a korabeli ország népességének hanyatlását, a mezővárosok, vásároshelyek pusztulását, nemesi udvarházak, monostorok, plébániák számának visszaesését, és ezek tükrében igyekeztek megvonni a török uralom mérlegét.¹⁰

Mit tud egy oszmanista hozzátenni a népesség fogyását kimutató kiváló tanulmányokhoz? Nem a pusztulás mértékét bemutató további statisztikai adatok vizsgálatára, hanem a defterek adatainak bemutatásával konkrét migrációs útvonalak és telepítéstörténetek felvázolására törekedtem, általánosítások helyett igyekeztem megtalálni a vándorlás irányát és motivációit, például egy primikür honnan hová vezette a népét a feldúlt táj újranépesítése során. Az oszmán adminisztráció azon intézkedéseit gyűjtöttem össze,

- 7 Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre. Valkó megye példája. *Századok* 134 (2000) 267–321.
- 8 Juhász Péter: Egy példa a népességcserére a Délvidék pusztulása a török háborúkban. *Létiünk* 1 (2020) 7–30.
- 9 Hegyi Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákaiban. *Századok* 135 (2001) 1255–1311.; Hegyi Klára: A temesvári vilájet népessége és katonaparasztjai. *Történelmi Szemle* 47 (2005) 297–314.
- 10 Ferenc Szakály: Die Bilanz der Türkenherrschaft in Ungarn. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1988) 63–77.; Rác István: *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen, 1995.; Fodor Pál: Magyarország Kelet és Nyugat között. A török hagyatéka. In: *Az oszmán-magyar kényszerű együttélés és hozadékai*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2013. 19–36.; Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: uő: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Bp., 2005. 13–52.; Vajda Tamás: Meghatározható-e a Dél-Alföld késő középkori lélekszáma? In: *Műhelyszemináriumi dolgozatok*. 1. Szerk. Kovács Szilvia – Révész Éva. Szeged, 2013. 145–180.; Veresegyházi Béla: Változások az Alföld településhálózatában a török hódoltság korában, a 16. század második felében. *Történeti Földrajzi Közlemények* 10 (2022) 1–2 sz. 42–67.

amelyek Bácska kolonizációját világítják meg, s így az abban részt vevő szereplőket és népességelemeket ismerhetjük meg.

Mohács előestéjén

Jól ismert, hogy a Délvidék pusztulása már Mohács előtt jelentős mértéket öltött. Nándorfehérvár török kézre kerülése (1521) után a török számára még egyszerűbbé vált a Magyar Királyság déli felének támadása.¹¹ Verancsics az 1521. év eseményei között jegyzi fel Báli boszniai bég pusztítását, aki a Száván Bródvárnál átkelve Szlavóniában és Szerémségben keltett riadalmat: „Az ország, Bács megye, Szerémség megfutamék, Az Rácságon is Szerénben oly nagy félelem esék, hogy egyik másikat érte nagy szorgossággal az Duna révén, csak hogy elszalathasson.”¹² Ekkor értesülünk először arról, hogy Báli pusztításai miatt nemcsak a Dráva–Száva közén és a Szerémségben, de Bács megyében is akkora félelem lett urrá, hogy megindult a népesség északi irányba való menekülése.¹³ Néhány évvel később, a mohácsi hadjárat előestéjén azonban Szerémi György úgy nyilatkozott szülőföldjéről, hogy „Szerémsziget még ép volt, Szalánkemén városban meg laktak, Károm város még tele volt”.¹⁴ Báli bég betörését követően tehát úgy tűnik, visszatérhetett a lakosság.

A boszniai bég pusztítása tipikusnak mondható, a török terjeszkedés stratégiájába illeszkedik. A meghódítandó területre irányuló hadjáratok „előkészítésében” fontos szerepet játszottak az akindzsi alakulatok. Egyes kutatók szerint a szisztematikus demográfiai pusztítás a Balkánon megelőzte a vidék tényleges meghódítását (az oszmán terjeszkedés „akindzsi fázis”-ának nevezve ezt az időtartamot).¹⁵ Előbb évtizedekig tartó pusztítással kifárasztották a határvidék népességét, felgyújtották otthonaikat és menekülésre kényszerítették őket. Ez a Balkánon 80–130 évig tartott, az egyes érintett területeken változó időtartammal.¹⁶ E fázis éppen a Magyar Királyság esetében a leghosszabb. Egy kevésbé ismert, Bácskát érintő török dúlás példáján keresztül mutathatjuk be az „akindzsi fázis” természetét. A cél egyértelműen nem a hódítás, hanem a demográfiai hanyatlás előidézése és a pusztta félelemkeltés volt. 1518-ban egy jelentékeny török hajó-

11 Ferenc Szakály: Nándorfehérvár, 1521. The Beginning of the End of the Medieval Hungarian Kingdom. In: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*. Ed. Géza Dávid – Pál Fodor. Bp., 1994. 47–76.

12 Verancsics Antal összes munkái. I–XII. Közli Szalay László. Pest–Bp., 1857–1875. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores 2–7, 9–10, 19–20, 25–26, 32) II. (Történelmi dolgozatok magyar nyelven 1504–1566) 16.

13 „Balibég Szerémséget, Valkoságot mind elígetí, Zemlint, Szalonkemént, Káromot, Péterváradját, Kamoncot, szántalan sok városokat elrabla, elígetí Eszíkig, azon felől is.” Uo. A Szerém és Valkó megyei népesség menekülési útja ekkor nyilván elsősorban a Duna–Tisza köze, részben pedig a Temesköz, illetve Szlavónia és Baranya irányába vezethetett.

14 Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Bp., 1979. (Olcsó Könyvtár) 117.

15 Oliver Jens Schmitt – Mariya Kiprovska: Ottoman Raiders (*Akincis*) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 65 (2022) 506., 508.

16 Uo. 507.

had Kabol mezővárosra tört, és azt teljeséggel elpusztította.¹⁷ Az oklevél arra is kitér, hogy ekkor nemcsak a mezőváros egyházát,¹⁸ hanem ferences kolostorát is felgyújtották. Ez egyébként az a rendház volt, melynek alapításáról a balkáni hiterjesztés érdekében V. Márton pápa 1422-ben rendelkezett.¹⁹ A pápa éppen a török elől menekülő boszniai minoritáknak engedte meg itt rendház alapítását. A betörés célja a virágzó mezőváros és fontos folyami révhely megbénítása, az alapvető infrastruktúra lerombolása volt: az egyházi épületet felperzselték, a helyi nemes okleveleit széttépték, a lakosság pedig megfutamodott. Amikor 1546-ban a török adószedők először járnak be Kabolt, már egyetlen magyar nevű lakost sem írtak össze. Az 1518-ban elpusztított és elhagyott kolostort délszláv szerzetesek vehették birtokba, de csak jóval később, ugyanis erről az 1578-as szandzsákösszeírás számol be, amikor a kolostort Kobil és Barladin falvak között írták össze.²⁰ Feltehetőleg azért értesültünk erről a betörésről, mivel az érintett nemes (Kutosi Lukács, Temes megye alispánja) az összetépett okleveleit bemutatta az udvarban és azok megújítását kérte. Hasonló dúlások sokasága sújthatta a folyók menti vidékeket, de ahol a lakosságot nem érte olyan váratlanul, mint Kabol esetében, és kimenthette javait, ott nem maradt utána ilyen jellegű írott forrás.

Kabol dúlásával összhangban az 1520–1522-es időszakban készült dézsmajegyzékekben Bács vármegye nyolc dézsmakerülete közül a megye délkeleti, szentiváni [Sajkásszentiván/Šajkaš] körzete már lakatlanként [„omnino desolatus”] szerepelt.²¹ Az ennek nyugati szomszédságában fekvő, a mai Újvidék helyén létezett Vásárosváradról a tizedsedők megjegyezték, hogy semmit sem fizetett, mivel a törökök felégették és elhagyták.²² Ez a tizedkerület a titeli náhije déli térségét jelentette, vagyis a Nándorfehérvárhoz legközelebb eső bácskai vidéket (Vásárosvárad–Káty–Kabol–Titel). Ugyanezen forrás a Titel északi szomszédságában, a Tiszánál fekvő Zsablyáról elmondja, hogy bár annak bevételét a tizedsedők számba vették, a törökök azonban elhurcolták, a körzet egyéb részeit pedig a török elpusztította.²³ Az sem zárható ki, hogy tudatosan irányultak a török prédálásai e területre, melynek eredménye az volt, hogy a szentiváni tizedkörzet lakosságát lényegében kisöpörték: Titel vára kulcsszereppel bírt a Duna–Tisza közti oszmán uralom kiépítése szempontjából. A két folyó összefolyásánál fekvő, s ezáltal a folyami útvonalakat ellenőrző várban már 1529-ben állandó őrséget állomásoztattak, s úgy tűnik, hogy innen

17 1518. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 93788.

18 Feltehetően az 1421-ben említett Szűz Mária-egyházat. *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2022 (= ZsO) VIII. 1255. sz. Ekkor a pétervárad-i váraljai Szent Miklós plébániaegyház Szent Jakab-oltárát átadták Márton fiának, Benedeknek, aki a kaboli Szűz Mária-egyház plébánosa volt.

19 1422: MNL OL DL 65859., MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 275470. Vö. ZsO IX. 71., 805. sz.

20 Részletesebben lásd Fóti Miklós – Pányi István: *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A bácsi és a titeli náhije települései 1578-ban.* [Megjelenés alatt.]

21 Szabó István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Bp., 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86) 5.

22 „Nichil solverunt, ex quo sunt penitus combusti et desolati.” Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*, 44.

23 „Summa presentis anni non deficit, quia summa anni preteriti nulla fuit, ex quo fruges per exercitum domini palatini fuerunt consumptae et que remanserunt, licet eas decimatores connumeraverant, tamen ipsi ante datam rationem ipsorum de pertinentiis Sebye sunt per turcos abducti. Alie autem possessiones huius processus sunt per turcos desolate.” Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*, 48.

kiindulva kezdhették el 1542-ben a szegedi szandzsák felállítását.²⁴ Az első szegedi bég, Szülejmán ugyanis kizárólag titeli katonák ügyében intézkedik hónapokkal Szeged elfoglalása előtt, mintha csak e várra és környékére terjedne ki fennhatósága.

Az 1520–1522-es évek dézsmajegyzékei

Bácska török uralom előtti etnikai viszonyaiba páratlan betekintést engednek és elemzési lehetőséget nyújtanak az 1520-as évek elején keletkezett dézsmajegyzékek. Ezek egy része csak a településneveket tartalmazza, így elsősorban a történeti földrajzi kutatásokhoz nélkülözhetetlen forrás, bár a magyar helynévanyag révén világosan bizonyítja, hogy délszláv települések ekkor nem léteztek. Az 1522-es – publikált forrásban – azonban a tizedfizetők nevét is rögzítették, ezáltal pedig a bácskai, bodrogi és csongrádi térség népességére vonatkozó megfigyeléseket tehetünk.²⁵ A többzernyi nevet tartalmazó összeírásból kitűnik, hogy a népesség alapvetően színmagyar, és a többségük a magyar névadási gyakorlatra jellemző tipikus neveket (például Pogácsás, Csordapásztor, Képiró, Könyves, Csepös, Istenös, Kerékgyártó) visel. Ezzel szemben a szláv nevet viselő jobbágyok csak tüzetesebb átnézés után, és csak sporadikusan mutathatók ki.

Vezetékneveikben egykori lakóhelyük nevét viselő jobbágyok segítségével a népesség élénk vándormozgalmát tárhatjuk fel, ami nemcsak a török elől északra irányuló menekülést mutatja, hanem esetleges, világos migrációs irányokat nélkülöző jellege miatt inkább gazdasági tényezőket sejtethetünk mögötte: túlnépesedett falvakból elköltözést figyelhetünk meg, esetleg a vármegyében szétszórt birtokokkal rendelkező földesurak telepíthették át egyes jobbágyaikat távolabbi földjeikre. Így fontos kibocsátó falu lehetett a túlnépesedett, száznál több adózót tartalmazó Bánca,²⁶ Bács városa keleti oldalán, legalábbis erre utalnak a számos Bács, Bodrog és Csongrád vármegyei falvakban feltűnő, Báncai vezetéknévű személyek. 1522-ben Nagygerecen, Mindszenten (Bánca tényleges szomszédja), Mácsán (északi szomszédja), Iregden (Újvidék térsége), és a már egészen távoli Szentandrásan (ez már később a titeli náhije területe, közel a Tiszához); Bodrog vármegyében pedig Bodrogon, illetve Tótfalun bukkanak fel a Báncsáról elszármazottak.²⁷ Ez a falu a török időkben is létezett (Nagy Bánca néven), de egyetlen korábbi lakosát sem tartotta meg.

24 Fóti Miklós: Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* 38 (2023) 4. sz. 6. Sőt, az is észrevehető, hogy a kisö-pört tizedkörzetet a törökök leválasztották Bács vármegyéből és ebből alakították ki a titeli náhijét, melynek területét a török kiverése után a titeli sajkás kerület töltötte ki.

25 Lásd Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*.

26 Összehasonlítási alapul használja, Bács lakosságára vonatkozóan, Fodor Pál – Mércz András: Mi is veszett Mohácsnál? Oszmán-török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról. *Történelmi Szemle* 65 (2023) 223. 139. j. Már csak azért is érdekes, hogy száznál több adózóval rendelkezett, mivel az átlagos délvidéki falvak alig 15–25 hánéval bírtak a török defterekben, a bácsi náhije legnagyobb faluja pedig az 1578-ban 92 hánés, muszlim lakosságú Gyenősfalu volt.

27 Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*, passim.

Bánca lakosságát érdemes megvizsgálni a másik oldalról is. Vajon honnan származtak azok a személyek, akik a Bács árnyékában a mezővárossá válás küszöbén álló népes falut lakták. Az eredmény nem szolgál meglepetéssel: a vezetéknevek jórészt Bács városa körül fekvő falvak lakosaira engednek következtetni: Péceli, Pávai²⁸ (három is), Kereki, Jakabfalvi, Csili, Sági, Tibróci, Bácsi, Csikai, Petreci (Petrőci).²⁹

Báncsához hasonlóan a népesség vándormozgalmából jelentékeny mértékben vette ki a részét Csika (szintén Bács városa közelében, Báncsától északabbra). 1450-ben egy, a vármegyén átvezető utat úgy határoztak meg, mint Szondról Csikára vezető nagy út. Csika 1522-ben még közepes lélekszámú falu volt, de elköltöző jobbágysai a tizedjegyzék számos helységében bukkannak fel: a szomszédos Gözén, a szintén viszonylag közeli és Bács vármegyei Ripakon, Alatkon, Erdőmegyen és Ivánkafalván, valamint a távolabbi, Csongrád (olykor Bács) vármegyei Devecseren és Szörnyűegyházon.³⁰ 1525-ben Michael Chykay a Tisza közelében fekvő Szentandrásán él, de Csontafejéren, a mai Csantavéren öt Csikai vezetéknevű személyt látunk.³¹

A fentiekben vizsgált nevek a jobbágyság élénk migrációját mutatják, láthatóan nagyobb népességű falvak bocsátották ki a telepeseket, akiknek egy része egyenesen északi irányban, Szabadka környezetébe vándorolt. Erre a jelenségre Béla falu a legjobb példa: az 1522-es tizedből kihagyták, annak ellenére, hogy környezetét bejárták (Szörnyűegyház, Devecser, Soffron), ugyanakkor egy 1525-ös jobbágnévsorból – melyet alább tüzetesebben is megvizsgálunk –, egy jelentékeny falu képe bontakozik ki: 106 személyt sorolnak ekkor fel. Benedictus Wayzkay a Bács nyugati oldalán fekvő Vajszkáról, a Zewlews nevet viselők valamelyik bácsi Szőlős/Szeleős településről, Nicolaus Zondy a bácsi Szond mezővárosból, Benedictus Chyly talán Csilről (török kori Csil Pivnyicsa), a Kery, Kelpi, Alchy nevet viselők a hasonló nevű bácsi településekről származnak, a Kyrál, Sary, Zenthiany vezetéknevűeknél bácsi és bodrogi falvak egyaránt szóba jöhetnek, a Nappfeny-ek esetében viszont csak a Szabadka vidéki Napfény település. Nem tudjuk, miért nem szerepel a falu sem a bácsi, sem pedig a csongrádi tizedjegyzékben (éppen a két vármegye határán fekszik). Szláv lakosai lényegében nincsenek (talán a Koszta családot tekinthetjük kivételnek), más elnevezés alatt sem írhatták össze, mivel markánsnak tekinthető családnevei nem jönnek elő a környezetében fekvő falvakban (Salétrom csináló, Csapó, Gerlice, Cseger). Ha azzal a magyarázattal állnánk elő, hogy kizárólag állattartásból éltek, akkor gabona helyett pénzben tartoztak volna megváltani a tizedet.

A bácskai jobbágyság vándorlása mellett világosan kirajzolódik, hogy ugyanekkor jelentékeny migráció érintette a területet északról, azaz Bodrog vármegyéből. Számottevő bodrogi település nevét viselik Bács vármegyei parasztok (így Arnati, Kétházi, Aranyas, Geszti, Apáti, Bodrogi, Büdi, Szentkirályi, Régi, Csente), Csongrádból viszont alig költöz-

28 Pávát 1754-ben Bács város földjei között említették. Fóti–Pánya: *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, 40. sz. tételnél.

29 Csak ez utóbbi fekszik jóval északabbra, azon a területen, amelyet a törökök már a zombori náhijába soroltak. A defterek Dolna és Gorna Petrofcse néven említik. A többi helység fekvésére lásd Fóti–Pánya: *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, passim.

30 Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*, passim.

31 Engel Pál: Egy bácskai jobbágnévsor 1525-ből. *Történelmi Szemle* 37 (1995) 360., 363.

tek délebbre (Bélai, Adorján). Jól felismerhető a szerémségi (Valkai, Bogárdi, Szávai, Kamanci, Szerémi, Lipóci) és a baranyai (Baronyai, Sitke, Laska, Draszád, [Kis]Kószeg) bevándorlás.³² A távolabbi migráció elenyészőnek mondható (Sárkezi, Kun, Somogyi, Tolnai, Bekesi, Erdélyi, Budai). A jobbágyság alapvető mozgástere a tizedjegyzékben szereplő Bács, Bodrog és Csongrád megyék Duna és Tisza által közrefogott térsége és a szomszédos Baranya/Valkó/Szerém vármegyék folyó menti területe.

A dézsmajegyzék falvaiban meglehetősen sok a Kenéz vezetéknevű jobbágyság,³³ akiket egy kistérséget alkotó falvaknál a névsor végén említenek (Garé, Izsák, Dál). Úgy tűnik, hogy nem szerbek, mivel magyar falvakban írják őket össze, de délszláv megfelelőikhez hasonlóan a falvak előljáróinak tekinthetők, mert e településeken nincs *judex* [bíró]. Ez világosan bebizonyosodik annak a Paulus Keneznek az esetében, akit két faluban is összeírtak: Kerekeden, majd a szomszédos Garén, utóbbi helyen viszont Paulus Kenez de Kereked formában nevezték meg.³⁴ Ezt értelmezhetjük úgy, hogy őt Kerekedhez a tisztsége kötötte, annak kenéze volt, de Garén lakott. Bár Sándorfalván két kenézt is találunk, egyikük akár a szomszéd, előljáróval nem rendelkező falu vezetője is lehetett (több falu esetében két *judex*-et írtak össze). Mortályos esete némileg megvilágítja a helyzetet: az adózók névsora végén kivételesen mind kenéz, mind pedig *judex* szerepel (az elszámolás során többes számban hivatkoznak rájuk: *judices, judicibus*). Itt már felvethető, hogy a falu kicsiny délszláv közössége élén állhatott a kenéz.

Fontos településtörténeti adat, hogy számos jobbágyság viseli olyan bácskai településnek a nevét, amelyeket a Mohács előtti okleveles anyagból jól ismerünk, de már sem a dézsmajegyzékben, sem pedig a török defterekben nem szerepelnek lakottként (Csimor, Tibróc, Csalász, Szopor, Derecske stb.). A jelenség a pusztásodás 16. század eleji felgyorsulását mutatja, összhangban Engel szerémségi és Dráva–Száva közti megfigyeléseivel.

Elgondolkodtató a tizedjegyzékekben felbukkanó „Tót” népnévet tartalmazó falvak nagy száma. Míg egyesek a középkori oklevelekből ismertek (Tótfalu/Csentedótfalu, Tótfalu/Doroszlótótfalu, Bátorótfalu, Tóti), mások egyetlen említése a tizedjegyzék (Tótvajsza, Tótfalu – Bács, Tótcserg). E falvak környezetében, de az egész Duna-ártéri sávra kiterjesztve igaz, hogy a Tót vezetéknevű rendkívül elterjedtnek számított (és jóval kevésbé gyakori a Tisza mentén). Ezt a szlavóniai bevándorlásnak lehet betudni, csak az okleveles anyagból ismert helyneveknél merülhet fel a honfoglalás előtti szlávok öröksége. Bár a szlavóniai (tótországi) migráció meghatározó,³⁵ de ezt nem értékelem a török előli me-

32 A helynévi személynevek megoszlását vizsgálta az 1522-es tizedjegyzék alapján, és a más megyékből beköltöző jobbágyságok százalékos arányát is részletezte Gulyás László Szabolcs: *Jobbágysági migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. Helytörténeti Tanulmányok* 6 (2011) 175–195.

33 A szó középkori használatára közösség élén álló személy értelemben (*dux, praetor, Hauptmann, Vorsteher*) számos példát ismerünk. Szamota István: *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye*. Bp., 1902. 473.

34 Szabó: *Bács, Bodrog és Csongrád*, 39.

35 A jobbágyság vezetékneveinek vizsgálata szerint a Bács vármegyébe irányuló migráció 25,33%-át Valkó, 2,66%-át Pozsega tette ki. Bodrog esetében Valkó részesedése 14,49% volt, míg Pozsega nem mutatható ki (de a Tót nevek mögött a Dráva alatti vidéket sejtethetjük). Gulyás: *Jobbágysági migráció*, 189.

nekülésnek, merthogy éppen Bács legdélibb részére irányul, és a török hajóhadak számára legkönnyebben elérhető folyó menti részre korlátozódik.

A jobbágyok vándormozgalma tehát jelentékenynek mondható, de alapvetően természetes népességmozgás képe bontakozik ki, a török betörések hatására kibontakozott vándorlás a csongrádi területek irányába épphogy felismerhető, tömeges menekülésnek pedig nincs nyoma. A Baranya felől beköltözők kimagasló aránya is ellentmond e tendenciának.³⁶ Alapvető kérdés, hogy a bácskai magyar tömbről a dézsmajegyzék alapján alkotott kép mennyire felelhet meg a valóságnak. Tizedet az észak-balkáni ortodox bevándorlók, a katonáskodó vajnikok nem fizettek, ezért jelent páratlan lehetőséget a történész számára, hogy a húszas évek elején összeírt bácskai tizedjegyzékeket összevethetjük egy másik forrással, az Engel Pál által publikált 1525-ös keltezésű bácskai jobbágynévsorral.³⁷

Az 1525-ös bácskai jobbágynévsor tanulságai

Néhány évvel a tizedkerületek – nyilvánvalóan hiányos – összeírása után egy magánháborúnak köszönhetően ismét betekinthetünk a bácskai településviszonyokba: az enyingi Török és a lekcsei Sulyok családok közötti konfliktus következtében 1525 márciusában az előbbi család mozgósította teleki és futaki uradalmainak mintegy másfél ezer név és lakóhely szerint felsorolt jobbágyát, és megrohanták a szabadkai kastélyt.³⁸ Előbbi uradalom a török időkben a szabadkai/zombori náhijék határvidékén feküdt, Telek területén ma Szivác található. Ebbe az uradalomba 14 falu tartozott. A Futak mezővárosához tartozó tíz falu szétszórtan helyezkedett el, egy részük a vármegye déli részén, Futak közelében, mások pedig északabbra, a Tisza közelében, ekkor Csongrád vármegyében. E falvak lakosságát részben a tizedlisták is tartalmazzák.

Nehezen értelmezhető, hogy a népes Futak *oppidumot*, ahonnan 136 főt tudtak mozgósítani, a tizedjegyzékek miért nem tartalmazzák,³⁹ akár azt is gondolhatnánk, hogy a török dúlások következtében elnéptelenedett. E forrás alapján viszont látható, hogy virágzik, sőt, néhány szláv név kivételével (mindössze nyolc egyértelműen szláv nevet találunk), őrzi magyar lakosságát, a vármegye legdélibb részén való fekvése ellenére. A bácskai falvakkal összehasonlítva meglehetősen kevés a helynevet rejtő vezetéknev (Somogy, Engi, Szegedi, Szondi, Szalánkemény, Garai, Valkai), ezek is inkább távoli helyekre utalnak,

36 A Bács vármegyébe irányuló migráció 24%-át, a Bodrogra költözők 37,68%-át baranyai helynevet viselő jobbágyok tették ki. A védett, belső tizedkörzetben a legalacsonyabb a déli vármegyékből beköltözők aránya (2,15%), vagyis a török elől menekülők nem itt kerestek menedéket. Gulyás: Jobbágyi migráció, 184., 189.

37 Engel: Egy bácskai jobbágynévsor, 353–365.

38 MNL OL DF 252644.

39 Jellemző, hogy a tizedkivetés során olyan alaposan járták be Bács város környékét, hogy jó néhány más forrásból ismeretlen, mindössze néhány adófizetőt felmutató falut – talán helyesebb ezek esetében szálláscsoportokra gondolni – is összeírtak (Tótvajszka, Ispánfalva, Perkelet, Tótfalu). Az alaposágra enged következtetni Mónosfalva (mónos, molnos = malmos), melynek egyetlen tizedfizetője Bartolomeusz Mónos, azaz maga a molnár volt. Valószínű, hogy nem egy valódi faluról, hanem egy Duna menti malomról lehetett szó. Hozzátehetjük a szolnoki szandzsákból vett példát, ahol a török adószedők hasonlóan jártak el: egyes malmoknál háne-számot tüntettek fel (egy vagy két hánét), mely a malom személyzetét takarhatta.

és csak néhány név mutatja a környező településekről származó betelepedést: Körtvélyesi, Kulpi, Csébi és Kereki. Sokkal inkább jellemzőek a mezővárosi léttel, foglalkozásokkal kapcsolatos magyar nevek: Borbély, Kalmár, Szabó, Nyíró, Mónár, Varga, Pajsgyártó, Gombkötő, Íjgyártó, Sajtos. Futak népessége tehát meglehetősen intakt képet mutat, és semmi jele a török betörések okozta komolyabb pusztulásnak. Csak a néhány szerémi magyar (engi, szalánkeményi és valkói illetőségűek) és szláv jövevény jelzi a török közeledtét. Futakot más falvakkal együtt mellőzték a tizedből, de tévedés lenne ezt gazdálkodásának módjával (kereskedelem, kézművesség) magyarázni: ha nincs gabonatermesztés, akkor kereszténypénzben rótták le a tizedet. Szond mezővárosban például az 1522-es forrás szerint egyetlen ember kivételével mindenki kereszténypénzt fizetett, ami legalább annyira talányos, mint Futak és más települések kihagyása a tizedfelmérésből. A Dózsa-felkelés pusztításai,⁴⁰ de akár a török fenyegető veszélye miatt is mentesülhetett az adó alól: 1521-ben II. Lajos ideiglenesen Báthory István nádornak adta, hogy jövedelméből hadi kiadásait fedezze.⁴¹ A Mohács utáni hatalomváltással járó teljes átalakulásról a legkorábbi defterünkől (1546) alkothatunk képet: Futok – így a középkorból is ismert alakban –, falu „Bácska megye náhijében”, 16 rác–vlah lakossal, akik csak tíz hánét alkotnak, ennyien tudták az adót megfizetni. A két módosabb gazdának 100, illetve 60 birkája volt, ez sem éppen a mezővárosi lét folytonosságát, hanem félnomad állattartó népesség beáramlását mutatja.

Kisbács, mely a tizedjegyzékben csak 14 adófizetőből áll, 1525-ben jóval népesebb falu képét nyújtja: 32 lakosát nevezik meg, néhány ponton mutatva a lakosság folytonosságát.⁴² Futakhoz hasonlóan Kisbács is arra hívja fel a figyelmet, hogy a tizedjegyzékek számára „láthatatlanok” számaránya meglehetősen magas lehet.

A belső fekvésű, a vízi útvonalaktól távoli Mortályoson, ahol 1522-ben szintén átlagosnak mondható magyar neveket találunk, a jobbánynévsornak köszönhetően láthatóvá válnak szláv betelepülői (hét név). Így már érthető, miért volt két bíró a faluban, akik közül az egyiket kenéznek nevezték. Mortályosnál is talányos, hogy az egész falu pénzben váltotta meg a tizedfizetést. Alapvetően a délszláv bevándorlás jóval csekélyebbnek tűnik, mint azt a török árnyékában feltételeznénk. Bács legészakibb részén, Beter faluban, melyet a tizedjegyzékekben már Csongrádhoz soroltak, 1525-ben 25 főből hét szlávnak tekinthető, de közülük hármat a tizedben is összeírtak. Tanulságos, hogy utóbbi forrásban egy „Wok vel Farkas” is szerepel. A térség népességét kutatók körében gyakran felmerül, hogy a magyar nevek akár a szerb megfelelőik lefordításával is keletkezettek, és mögöttük valójában szlávokat sejtethetünk. De ez esetben mi értelme lenne csupán egyetlen névnel magyarázatul hozzáfűzni, hogy a Vuk név másként Farkas, a többinél viszont nem? Az itteni szláv beáramlás leginkább a Temesközéből származhatott.⁴³ Környezetében ugyan-

40 Lásd a 49. j.

41 *Enyingi Török Bálint okmánytára*. Bev. írta, közli Bessenyei József. Bp., 1994. 2., 4. sz.

42 Egyezik a jobbágyok névsora: Elias Wokossyn, Bartholomeus Bichak [Bykas], másoknál csak a vezetéknevek: Hwzar, Toth, Ferench.

43 Lázárevics István szerb despota 1414-ben főispán Torontálban, ahol a becsei uradalmat kapta, valamint birtokos Krassóban 1418-ban. Utóda, 1439-ben Brankovics despota, miután Magyarországra menekült a török által elfoglalt Szendrőből, Albert királytól a világosvári [Zaránd vármegye] uradalmat kapta. A har-

akkor színmagyar falvakat is találunk (Soffron [Sopron], Iregd). Orbász (török kori Verbász) népes falunak tűnik (69 fővel vesz részt a „mozgósításban”), de a tizedjegyzékben hiába keresnénk. Ugyanez mondható el Vásároskürtről (73 fő), melynek neve ráadásul Kürt település egy ismeretlen névalakját őrizte meg, vásáros hely voltára irányítva figyelmünket. A szomszédságában fekvő Drág és Jószan szerepel a tizedjegyzékben, így Kürtöt csak szándékosan hagyhatták ki. Az, hogy teljes falvak nem folytattak gabonatermesztést és ezt még pénzben sem kellett megváltaniuk, valószínűtlen.⁴⁴ A déli Kürt és Futak helységek esetében magyarázatul szolgálhat a török betörése, de az északi Orbász és Béla falvaknál más állhat a háttérben.⁴⁵

A két bemutatott forrás, részben kiegészítve egymást, hű képet fest a Duna–Tisza köze déli területei népességéről közvetlenül Mohács előtt. Ugyanakkor jelentékeny fehér foltok is maradnak, főleg a belső, folyóktól távolabb fekvő területeken, ahol nem zárhatjuk ki, hogy vajon kiváltsággal rendelkező népesség élhetett. A tizedjegyzékek, mint láttuk, több szempontból hiányos képet nyújtanak a népességről: így nem tartalmazzák azt a kiváltságokkal rendelkező, tizedet sem fizető⁴⁶ szerb katonaparaszti réteget, a vajnikokat, mely a török elől menekülve a Magyar Királyság déli területein telepedett le. 1514-ben tíz délvidéki megye vajnikjairól rendelkeztek.⁴⁷ Egy oklevél 1509-ben Bodrog vármegye központi területén, a Czobor család egykori birtokain – Coborszentmihály, Halmos, Szentpál és Tapolca falvakban – említ kiváltságokkal rendelkező vajnikokat, azaz szláv katonaparasz-

mincas években Torontál középső és az újkori Temes és Krassó-Szörény vármegyék északi részein hozzávetőleg 80 helysége volt a despotának. Milleker Bódog: *A törököknek első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése. 1393–1439.* Temesvár, 1914. 19., 36., 41. A Temesközbe irányuló, észak-szerbiai szandzsákokból származó szerb betelepülésre lásd Aleksandar Kristić: *The Emergence of „Sirf Vilajeti”*. Serbian Migrations to the Territory of Banat by the Mid-16th Century and Their Results. In: *Migrations in the Slavic Cultural Space from the Middle Ages to the Present Day.* Ed. Zofia A. Brzozowska – Piotr Krężel – Izabela Lis-Wielgosz. Łódź, 2022. 95–110.; Bagi Zoltán Péter: *A szerbek betelepülése a Magyar Királyság területére a 14. század végétől 1703-ig (Rövid áttekintés).* In: *Kihívások és lehetőségek. Válogatott társadalomtudományi tanulmányok.* Szerk. Novák Anikó – Rózsa Rita. Szabadka, 2014. 11–32.; Blazovich László: *Az alföldi mezővárosok etnikai képe a 14–16. században.* *Acta Juridica et Politica* 55 (1999) Fasc. 1–34. [Tanulmányok Dr. Veres József egyetemi tanár 70. születésnapjára. (Veres József emlékkönyv.)] 31–41.

- 44 Bácskai Verának egy ezzel rokon jelenség tűnt fel: számos bodrogi falu keresztényéretté fizetett, amiből az következne, hogy e falvak sora egyáltalán nem végzett mezőgazdasági tevékenységet. Bár ez kétségséges vonható, állattartó gazdálkodással magyarázható. Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a 15. században.* Bp., 1965. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 37) 38.
- 45 Ismerünk eseteket a tizedfizetés megtagadására is. Ezenkívül a katonai szolgálatot teljesítő *libertinus* jobbagyság adómentes volt, de az, hogy teljes falvak népessége élvezné e státuszt, az valószínűtlen. N. Kiss István: *16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék).* Bp., 1960. 8., 762., 833., 1015–1016.
- 46 A szerbek által fizetendő tized kérdésének rendezésére, illetve a tizedfizetés kijátszására vonatkozóan lásd Rókay Péter: *A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században.* In: *A szerbek Magyarországon.* Szerk. Zombori István. Szeged, 1991. 58.
- 47 Valkó, Pozsega, Szerém, Csanád, Temes, Bács, Békés, Zaránd, Arad és Torontál vármegyékről van szó. Antonius Fekete Nagy: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.* Bp., 1979. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 12) 251–252.; Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története, 1301–1526.* Bp., 2005. 241., 321., 347.; Kubinyi: *A Magyar Királyság népessége,* 148.

tokat.⁴⁸ Az említett helységek közül három azonban 1560-ig nem szerepel a török defterekben, egyedül Szentpált jegyezték be lakott helységként az első összeírás (1546) során. Arra következtethetünk, hogy a vojnikok nem alkothattak népes szláv falvakat, viszont szórványos jelenlétük a térségben adhatta a népesség kontinuitásának egyik elemét. Ismeretes, hogy a Dózsa-féle parasztlázadás eseményeinek egyik gócpontja Bácska volt, s ekkor a földesurak rác katonaparaszttal igyekeztek megfékezni a falusi lakosságot.⁴⁹ A kegyetlenkedések ellenére sem roppant meg a térség népessége, egyedül Hájszentlőrinc mezőváros felégetése emelhető ki,⁵⁰ amit néhány évvel később követett Titel vidékének török elpusztítása.

A történeti forrásokból ismert minden dúlás ellenére virágzó, sűrűn lakott táj képe bontakozott ki, melynek vesztét egy külső tényező, az 1526-os mohácsi hadjárat okozta.

Bácska népessége a török hódítás után

Kortárs kútfőink meglehetősen szűkszavúan emlékeztek meg a visszavonuló török sereg után kiürült vidékről. A sárospataki, magyar nyelven vezetett krónika röviden ennyit jegyzett fel: „... lón Tisza s Duna közinek pusztulása.”⁵¹ Verancsics Antal történeti műve csupán annyit közöl: „... az Tisza–Duna között mind megrablák, ígetik.”⁵² Egy újonnan publikált török veszteséglista végén felsorolták a mohácsi hadjáratban a magyar felet ért veszteségeket is: „A nevezett hitharcban a hitetlenek közül 80 000 hitetlent öltek meg, 2000 falut és 100 nagy várost dúltak fel, pusztítottak el és tettek a földdel egyenlővé. Elhajtottak 200 000 foglyot, 400 000 juhot, 50 000 marhát, s az összes muzulmán épen és zsákmánnyal megrakodva tért vissza a táborba.”⁵³ A szerzők keresztény forrásokkal összevetve korrigálták az elfogadhatatlanul magas számadatokat. Egyrészt megállapították, hogy ez nem egy átlagos hadjárat volt, hanem a Kelet és Nyugat közötti döntő össze-

48 „... az említett Czobor Zenthmihal, valamint Halmas, Thapolcza és Zentpal nevezetű, Bodrog vármegyei birtokain lakó huszonöt vojnikját, akikről értesültünk, hogy már korábban is kiváltságosak és ezen felül teljességgel adómentesek voltak, most őket azon vojnikok közösségétől nekünk bármikor járó bármiféle rendes és rendkívüli adóktól örökre menteseknek rendeltünk el kegyesen, ahogy jelen oklevél erejével is mentesítjük és felmentjük őket...” 1509: MNL OL DL 46895.; István Pánya: Possibilities and Methods for the Reconstruction of the Settlement Structure of Medieval Bodrog County. *Banatica* 29 (2019) Nr. 2. 330.; Fóti Miklós – Pánya István: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban.* Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 34.

49 „Ötödik kereszties hadnagy támada Nagy Antal, ki mind az egész Bodrog vármegyét, Bács vármegyét fel-dúlá, ígeté, valahol nemes háza vala, sok vitézlő népet ölete, karóra vonata nagy sok nemes embereket, sok dúlás, fosztás után jöve Futakra, Terek Imreh lakó-helére, ki minden házáat, lakóhelét elpusztítá.” *Verancsics Antal összes munkái*, II. 8. 1. j. Felmerülhet, hogy akár ez a dúlás is képezhette annak okát, hogy Futaknak nem kellett tizedet fizetnie.

50 *Verancsics Antal összes munkái*, II. 7.; Pánya István: Hájszentlőrinc mezőváros topográfiája. Csak néhány percnyi villanás a történelemben. *Belvedere Meridionale* 34 (2022) 3. sz. 167.

51 Toldy Ferenc: *Sárospataki magyar krónika 1523–1615.* Bp., 1857. 9.; Kőhegyi Mihály: Adatok és okmányok Madaras történetéhez (1526–1856). In: *Bács-Kiskun megye múltjából.* 14. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor – Tóth Ágnes. Kecskemét, 1998. 171.

52 *Verancsics Antal összes munkái*, II. 25.

53 Fodor-Mércz: *Mi is veszett Mohácsnál*, 206.

csapás, amely az ősellenséggel való leszámolást tette lehetővé, másrésről viszont a déli Duna–Tisza kiürüléséből kiindulva a veszteség tetemes lehetett. A Burgio által Rómába küldött jelentést tartják a valóshoz legközelebb állónak, amely szerint „részint elfogtak, részint lemészároltak Magyarország-szerte különböző helyeken legalább 150 000 embert”.⁵⁴ Az oszmán veszteséglista a magyar népeiséget ért pusztulást tehát jócskán eltulozza, de a demográfiai változás így is drámai lehetett, s ennek legnagyobb része a Duna–Tisza közén csapódott le. A hadjárat pusztítását követhette az elköltözők újabb hulláma, akik pusztán a töröktől való félelmükben (*Türkenfurcht*) menekültek el.

A mohácsi csatavesztést követő hónapokban a termékeny tájat elsőként a szerb felkelő, Cserni Jován katonaparasztokból álló hadserege vette birtokba.⁵⁵ Jován a török elől menekülőket – így köztük a szerémségi gyökerű szerbeket – nyerte meg magának, majd szolgálatait felajánlotta Szapolyai Jánosnak, aki neki adományozta az elnéptelenedett délvidéki területeket, és az elhagyatott Bács megyébe [„ad desolatam terram Bachmege”] küldte.⁵⁶ Arról is értesülünk Szerémi Györgytől, hogy az elmenekült magyar nemesek és jobbágyok időközben elkezdtek visszatérni a Délvidékre, ám Jován elzavarta őket azzal, hogy ezt a földet elhagyatva találta és népével megszállta.⁵⁷ Bár Cserni Jovánt 1527-ben legyőzték és kivégezték, hadseregének nagyobbik része visszatért a Szerémségbe, bizonyára voltak olyanok is, akik Bácska szerb telepeseit gyarapították.⁵⁸

A népesség menekülése, visszatérési kísérletek

1541, azaz Buda elfoglalása után a törökök nekiláthattak a hódításokat magában foglaló új vilájet felállításának. Ekkor Szülejmán szultán kora jogrendjének fő meghatározója, Ebusszuud Efendi sejhüliszlám arra szólította fel az őshonos lakosságot, hogy „a budai vilájetben mindenki maradjon a helyén, sem maguknak, sem gyermekeiknek soha senki bántódást nem okoz”.⁵⁹ A déli Duna–Tisza köze vidékén nem így történt, az 1546-ban ké-

54 Fodor–Mércz: Mi is veszett Mohácsnál, 229–230.

55 A mohácsi csatavesztést követő időszak eseményeire lásd Gábor Barta: A Forgotten Theatre of War 1526–1528. (Historical Events Preceding the Ottoman–Hungarian Alliance of 1528.) In: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations*, 93–130.

56 „Posthec dominus Joannes vaiuoda donavit cum equis et cum expensis et de aliis; et precepit sibi, ut ultra equitaret Tisciam flui ad desolatam terram Bachmege, quia adhuc in Bachmege multa aliomonia apparebat per villas acruos et pecora, que ad sortem Dei permansisset.” Szerémi György: *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543*. [Közli Wenzel Gusztáv.] Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptorum 1) 126.; Pfeiffer Attila: Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között. *Belvedere Meridionale* 29 (2017) 2. sz. 90.

57 Szerémi: *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata*, 142–143.

58 Cserni Jován tevékenységének mérlegére és bukását követően a szerb katonaparasztokból oszmán oldalra való átállására vonatkozóan lásd Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. (Vázlat.) In: *A szerbek Magyarországon*, 19–21.

59 Káldy-Nagy Gyula: *Magyarországi török adóösszeírások*. Bp., 1970. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 52) 9. A rendelkezést a budai szandzsák 1546-os összeírásának első oldalára is bejegyezték. Başbakanlık Osmanlı Arşivi [İstanbul] (= BOA) Tapu-Tahrir defterleri (= TT.d.) 410. Hasonlóan nyilatkozott Szerémi György is Fehérvár 1543-as ostrománál: „A császár pedig kihirdette, hogy ezek a felpogányok üljenek le, hogy mindenki üljön békében atyja örökségében a császár tökéletes hite alatt mindennap. Amikor

szült első szegedi szandzsákösszeírás már arról tanúskodik, hogy Bácska és Bodrog vármegye közel teljes etnikai változáson ment keresztül bő két évtized alatt, és a késő középkori településállományának csak egy töredékét tudták feljegyezni, mindössze hozzávetőlegesen 120 települést (lakott és lakatlant⁶⁰ beleszámítva).⁶¹ Csak Bodrog és Bács vármegyéből ötszáznál több középkori települést ismerünk.⁶²

A folyók köze kétségkívül kiürülhetett korábbi állapotához képest, a szultáni tanács rendeletei viszont arról tanúskodnak, hogy a török minden eszközzel igyekezett elősegíteni az elmenekült lakosság visszatérését és a térség demográfiai helyzetét konszolidálni. 1545 márciusában Petrovics Pétert és más magyar főurakat arra intett a Porta, hogy ne akadályozzák a rájuk visszatelepülését Kalocsa és Bácska megye vidékére.⁶³ A budai pasa ugyanis tudatta, hogy a mohácsi csata után e területekről (a szóhasználat szerint „Kalocsa és Bácska megye náhijék”-ből) sokan féltükben a Tisza túloldalára, Lippa, Temesvár és Csanád vára közelében telepedtek le.⁶⁴ Dervis szegedi bég részére korábban rendeletet bocsátottak ki arra nézve, hogy a menekültek térjenek vissza régi helyeikre. Az említett főurak azonban ezt akadályozzák, egyeseket megöltek, másokat ingóságaitól fosztottak meg. „Az uralkodó szándéka az, hogy alattvalói eredeti lakhelyükre visszatérve éljenek, és a tartomány korábbi virágzó állapotába kerüljön vissza.”⁶⁵ A Temesköz ura, Petrovics Péter ugyanekkor igyekezett útját állni a délről érkező szerb katonaparaszti betelepedésnek is: a szendrői bégnél panaszt emelt, mivel annak szandzsákjából egy falu népe a Duna északi oldalán telepedett le. A Portán értetlenségre talált tiltakozása, egyáltalán nem értették, hogy a magyar főúrnak mi a gondja az új adófizetők feltűnésével.⁶⁶

Néhány évvel később, 1550-ben még mindig a hódítás során szétszóródott lakosság visszatérésének kérdése szerepelt napirenden. Musztafa szegedi bég ekkor azt írta levelében a Portának, hogy a hódítás után azok a rájuk, akiket zsákmányként nem ejtettek fogságba, szétszóródtak, azonban közülük néhány kiváló személy visszatért, sőt egyesek az iszlámra is áttértek. Ők, mivel az elvándoroltakkal kapcsolatban állnak, vállalkoznának az elpusztult falvak benépesítésére. A Porta ezért elrendeli, hogy e szolgálatért cserébe

a szegény parasztok ezt hallották, nagyon tódultak a törökök császárához Baranya és Somogy vidékéről, s így más parasztok is.” Szerémi: *Magyarország romlásáról*, 341.

60 Pusztákat az első szandzsákösszeírás alig tartalmaz (14 db), ezek három kalocsai kivételével az egykori Bács vármegye területén feküdtek. Összehasonlításképpen: a szerémi szandzsák szintén 1546-os felmérésekor hozzávetőleg 240 pusztát írtak össze. BOA TT.d. 437.

61 A teljes szandzsák (tehát a kalocsai, szegedi, vásárhelyi, csongrádi náhijékat is beleértve) ekkor 264 településből állt. MNL OL Oszmán összeírások gyűjteménye.

62 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1913. II. passim. Még ha ez a településállomány nem is egyszerre, hanem részben különböző korszakokban állt fenn, akkor is jelentékeny különbséget mutat a török idők hajnalán összeírthoz képest.

63 Dávid Géza – Fodor Pál: *„Az ország ügye mindenek előtt való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 1) 124–126.

64 Egy másik rendelet azt mutatja, hogy ugyanekkor hasonló népmozgás zajlott le a Szerémségből a királyi kézen fekvő Temesköz irányába is: a pozsegai és szerémi szandzsákokat összeíró Mehmed cselebi azt jelentette a Portának, hogy a Szerémség vlah adózói közül sokan a Temesközbe menekültek a révészeket lefizetve, ezért szigorúan figyelmeztette a révfelügyelőket. Dávid–Fodor: *Az ország ügye mindenek előtt való*, 126–128.

65 Uo. 125.

66 Uo. 55–56.

az általuk felélesztett falvak közül – három-négyezer akcse értékben – „kenézi timár” adassék számukra.⁶⁷

Ha ez alapján azt gondolnánk, hogy itt a délszláv népességet irányító kenézek javadalombirtokkal ellátásáról van szó, akkor igencsak tévedésbe esnénk: az előző bejegyzés mellé ugyanis egy páratlan történeti értékkel bíró utasítást írtak be, mely az előbbiekkal összhangban Szeged előkelő polgárai megjutalmazásáról intézkedett. 1550 márciusában tárgyalták a Portán Musztafa bég levelét, melyben jelentette, hogy Szeged városának bírói közül Ősze Boldizsár, Lisa Mihály, Lánci János, Csütörtök Miklós és még egy olvashatatlan nevű polgár számos olyan ráját hozott vissza és telepített le városukban és környékén, akik a „vilájet meghódításánál a dárulhárba”, azaz a „háború házába” – a keresztény kézen lévő országországba menekültek.⁶⁸ Ezenkívül a többi rája behódolására és engedelmességére is kezességet vállaltak. A szolgálatot a török mindegyikük számára háromezer akcsés timárral honorálta, ami egyébként nevetségesen alacsony jövedelmet jelentett, hiszen ez a szpáhik számára kiadható legalacsonyabb értékű timárt, úgynevezett kezdő-timárt (*ibtidadan*) tett ki.⁶⁹

A felsorolt neveket néhány kivétellel megtaláltuk az 1546-ban keletkezett szandzsák-összeírásban. Közülük a Csütörtök családot emelnénk ki, amelyet a szakirodalom jól ismer, a város huzamosabb időn át meghatározó patríciusfamíliája volt.⁷⁰ 1546-ban a szegedi Nagy utca városnegyed lakosai között találjuk őket, melyet ekkor a számos negyedből álló városban az első helyen írtak össze, azaz vélhetően a város legelőkelőbb polgárai lakták. Csütörtök Miklós neve mellé bejegyezték, hogy 700 juha van, de szintén ugyanebben a negyedben lakott Csütörtök Antal és fia Boldizsár, akik már 1100 juhot mondhattak magukénak. Lisa Mihály szintén a Nagy utca negyedében lakott.⁷¹ A Lisa család fő fészke azonban a Szombathely utca negyede volt, ahol Mihályt újra összeírták (vagy talán egy másik Lisa Mihályt), de itt lakik Lisa Lőrinc is, akinek 270 juha volt. Az 1522-es tizedjegyzékből

67 BOA Kamil Kepeci (= KK) 209. 24.

68 Uo.

69 Szintén kezdő timárra terjesztették fel a dunántúli Tolna városának bírját is, cserébe a szétszéledt népesség visszatelepítését várták el tőlük. Az irat kitér arra is, hogy korábban Buda és (Rác)Keve esetében e gyakorlat eredményre vezetett. Arra következtethetünk, hogy a mezővárosok prosperitásának helyreállítását biztosító eszközként élt a Porta a városi vezetők javadalmozásával. Fóti Miklós – Sz. Simon Éva: Kászim kethüdá, a kormányzat embere. *Korall* 96 (2024) 36–37. Szandzsákunkban Kalocsa város első számú polgára, Vransity András és fiai szintén a timár-birtokosok közé tartoztak. Fóti Miklós – Pánya István: Adatok Kalocsa késő középkori–hódoltságkori helyrajzához és történetéhez. *Cumania* 30 (2023) 450–451.

70 Miklós Fóti: *The Mufassal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578). Text and Index*. Bp., 2023. (21st Century Studies in Humanities) 72–73. 1543-ban a város előljáróit, akik Zákány István főbíróval jelentek meg a török előtt, Mehmed pasa lefejeztette. Köztiük volt Csütörtök László esküdt polgár is. Szakály Ferenc: Szeged török kézre jut. In: *Szeged története*. I–VI. Szerk. Kristó Gyula et al. Szeged, 1983–1994. I. (A kezdetektől 1686-ig) 510. Egy másik Csütörtök László nevű szegedi polgárt 1575-ben Halas határában gyilkoltak meg. Szakály Ferenc: Kiskunhalas a török uralom alatt. In: *Kiskunhalas története*. 1. *Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Szerk. Ö. Kovács József – Szakály Aurél. Kiskunhalas, 2000. 327. 1572-ben Csütörtök Boldizsár járt Miksa császárnál a város kiváltságlevelének megújítása céljából. Reizner János: *Szeged története*. I–IV. Szeged, 1899–1900. I. (A legrégebb időtől a XVIII. század végéig) 145.

71 Vass Előd Besz Mihálynak, egy azonos családnévvel pedig Tiszának értelmezte a nevet. Vass Előd: A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: *Tanulmányok Csongrád Megye történetéből*. [3.] Szerk. Farkas József. Szeged, 1979. 36., 44. [Oszmanista körökben a deftert 1546-os keltezésének tartjuk.]

ismerjük a rejtélyes Lysa utca nevét. A név eredetével foglalkozott Kulcsár Péter, aki rámutatott, hogy a „Lysa közkeletű szegedi családnév méghozzá a rangosabból”.⁷² Ekkor Lysa István magában a Lysa utcában lakott, de a család más tagjait is említik (Lysa Gál, Lisa Pál).⁷³ Ősze Boldizsár és rokona Antal az 1546-os forrásban, a Szent Dimitri utcában laktak, de a Varga utca (két Varga utca van, a másodikról van szó) negyedében is rábukkanunk az Ősze család egy képviselőjére.⁷⁴

Talán nem túlzás az állítani, hogy e timár-birtokossá előléptetett polgárok szerepe elvitathatatlan lehetett abban, hogy Szeged megmaradt magyar többségű, népes mezővárosnak.⁷⁵ Más nagy múltú *oppidumai* a szandzsáknak – Bács, Czoborszentmihály, Titel, Futak stb. – esetében azonban nem volt olyan előkelő polgár, aki a népesség visszatérésében közvetítőként lépett volna fel, s így már érthető, hogy e települések lakossága a hatalomváltás után azonnal lecserélődött kizárólagos délszláv többségre. A keresztény szpáhi⁷⁶ gyakorlatilag a szerb kenézek, primikürök feladatkörét látták el, a népesség megtartása, a szétszóródott (*perakende*) ráják visszatelepítése volt a feladatuk.

A helyben maradtak megnyerése és a birodalmon kívüli, határvidéken élő ráják átcsalogatása az oszmán kormányzat gyakorta alkalmazott, bevett politikája volt (az *isti-maletnek* nevezett politika eszköztárába tartozott⁷⁷), ezt egy szemléletes példával illusztrálnánk a dalmát végekről: 1560-ban Malkocs boszniai bég szintén háromezer akcsés timárra terjesztette fel Andriját, a zsaluzsinai kolostor *igumenjét*, azaz egy előjáróját. Indoklása szerint a szerzetes már 24 éve lakik a határvidéken és ez alatt a „háború házából” számos ráját hozott át, amivel ezt a vidéket felvirágoztatta.⁷⁸ A török a kezdeti háborús pusztítás után egyáltalán nem az őshonos népesség elűzésében, hanem megtartásában

72 Kulcsár Péter: Az 1522-es szegedi tizedjegyzék mint történeti forrás. In: *Tanulmányok Csongrád Megye történetéből*. 8. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1984. 17.

73 Uo. Szükséges még hozzátenni, hogy a török defterekben mindig 's' betűvel írták, a mellékjelek kihelyezésével, így sosem olvasható Liszának (vagy éppen Tiszának). A Lisa családnév felbukkanása megerősíti Kulcsár megállapítását, hogy a Lysa utca neve nem az Erzsébet név (vélt) származékával, a Lizával függ össze.

74 Bibliothèque nationale de France. Manuscrits Turcs. Supplément. 76/a.

75 Sokáig Belényesi Gergely tudósítását fogadták el hitelesnek a város 1543. évi veszedelméről, aki arról számolt be, hogy Mehmed pasa Szeged előjáróinak lefejezése után a város lakóit Törökországba rabszolgának adta el. Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. *Egyháztörténet* 2 (1944) 80–81. Szakály Ferenc még nem ismerte a fent bemutatott, a hódítókkal való megalkuvásra mutató adatot, mely magyarázatot nyújt arra, hogy miért illeszkedhetett be eredményesen a népes magyar város a török uralomba. Szakály a legmódosabb szegedi családok elvándorlását, a Debrecen, Kecskemét, Kassa és Nagyszombat városaiba irányuló migrációt tárta fel. Szakály Ferenc: Szegedi diaszpórák a 16. századi Magyarországon. *Tiszatáj* 36 (1982) 12. sz. 81–91. Szeged „diaszpóra-alkotó képességét” emelte ki, ami úgy tűnik, hogy a bácskai és bodrogi falusias mezővárosok esetében nem állt fenn.

76 Igencsak talányos egy Szabó Pál Mihály nevű szpáhi kiléte, aki bácsi és titeli javadalmakkal rendelkezett. E birtoktestét 1558-ban vették vissza tőle és adták át Dervis szegedi bég részére, azzal az indoklással, hogy a szpáhi nem teljesítette katonai kötelezettségét. BOA Timar–Zeamet Ruznamçe Defterleri (= DFE RZ.d.) 11. 638–644. Magyar szpáhiakkal csak a török uralom elején találkozunk, amíg a török a helyi népesség megnyerésével, az elmenekültek visszacsábításával próbálkozott. Szabó Pál Mihály fiai Isztepán és Száva(!) szintén timár-birtokosok lettek, apjuk jórészt pusztákból álló birtokát kapták vissza, amihez négy újabb, betelepítésre váró pusztát csatoltak. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Krafft. 284. fol. 293^v.

77 Mücteba ilğüre: İstimâlet. In: *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23. cilt. Ankara, 2001. 362–363.

78 BOA Mühimme Defterleri (= MD) 4. 170. [1757-es parancs.]

és gyarodásában volt érdekelt, és ahol megfelelő emberekre talált, ott a timár-rendszeren keresztül irányította a népesség konszolidálását. Mindezek tükrében Bács és Bodrog vármegyék magyarságának pusztulása még nehezebben magyarázható jelenség.

A Temesköz elfoglalása, majd Temesvár 1552-es ostroma miatt újabb vándormozgalmak bontakoztak ki. A szegedi szandzsákbég ekkor azt jelentette a Portán, hogy „Erdélyországból több hitetlen önszántából a szandzsákjában üresen álló és elpusztult falvakban és pusztákon kívánt letelepedni, de kívülről beavatkoztak és megakadályozták őket ebben”. A szultáni tanács válasza az volt, hogy „önként érkező erdélyi rájákat letelepíthet, birodalmiakat nem”.⁷⁹

1552 májusában Musztafa szegedi szandzsákbég újabb levelet írt a Portára, mely alapján a korábbi évtizedekben elvándorolt lakosság helyzetének rendezéséről bontakozik ki kép: miközben ő egy korábbi parancsnak engedelmességgel útnak indította a „Bácska megyé”-ben letelepedett menekültek egy részét,⁸⁰ azokat viszont, akik közülük eredendően bácskaiak voltak, a tartomány felvirágoztatása céljából a szegedi szandzsák falvaiba telepítette le. Kászim, Becse és Becskerek bége azonban beavatkozott, és emberei az eredetileg is bácskainak számító menekülteket kényszerrel átterelték a Tiszán.⁸¹ A tartományi vezetők belharca bontakozik ki előttünk, a pusztán maradt vidékek betelepítésére alkalmas adófizetők megszerzése érdekében.

Bácska új telepesei: a délszláv népesség fluktuációja

Mohács után két évtizedre elhallgatnak forrásaink, 1526 és 1546 között semmilyen, a népességet név szerint felsoroló forrás nem áll rendelkezésre a demográfiai változások követéséhez, csak a budai vilájet első összeírás-sorozatának elkészültétől rendelkezünk újra részletes rálátással területünkre. 1546-ban, 1560-ban, 1570-ben és 1578-ban szandzsákösszeírások készültek, a közties időszakban pedig az ötvenes évek fejadódefterei – az 1553–1560 közötti időszakot ölelik fel – nyújtanak betekintést Bácska népességének változásába. Mint említettük, 1546-ban a déli Duna–Tisza közén mindössze 120 körüli lakott és lakatlan helyet vettek számba.⁸² A délszláv népesség beáramlása még kezdeti stádiumában járt, és a következő évtizedekben folyamatosan vándoroltak és cserélődtek a szláv lakosok a falvakban. A szandzsákösszeírás alapján a letelepedett, földművelő lakosságról alkotott képet érdemben módosítja az 1553–1554-es fejadódefter: a déli régiókban – a titeli, bácsai és

79 Dávid–Fodor: *Az ország ügye mindenek előtt való*, 446.

80 A forrás szóhasználatában bezsanija, amit a szerzők a délszláv *bežanija* szóval magyaráznak [‘menekülés’, ‘menekülőök csapata’]. Levasics Elemér – Surányi Magda: *Szerbhorvát-magyar kézisztár*. Bp., 1982. 23. Ezt az értelmezést erősíti, hogy a szerémségi Racsa városában a bezsanijék lakónegyedét említik (*mahalle-i bjanije*). Racsa a Száva mellett, Boszniával szemközt fekszik. A szandzsák területén még 1569-ben is elterjedt vezetőknévnek számított a Bezsanác. Bruce W. McGowan: *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*. Ankara, 1983. 512 és passim.

81 Dávid–Fodor: *Az ország ügye mindenek előtt való*, 484–485.

82 A titeli és bácsai náhijékban. Utóbbi ekkor még kiterjedt északon a későbbi zombori náhije területére is. Ugyanezen a területen 1578-ban már hozzávetőlegesen 360 helységet írtak össze.

zombori náhijékban – a ráják jelentős része ismeretlen helyre elszökött.⁸³ A defter *güriht*e, azaz „elszökött” megjegyzést írt az érintett személyek neve fölél. Míg Titel városában egyetlen személyt sem illeltek e kitélletel, a titeli vár alá tartozó falvakban tömegesen fordult elő a szökés. Így például Baranda falu 13 név szerint felsorolt lakója közül 9 *güriht*e, egy pedig a közösséget vezető primikür, így mindössze három fő fizetett fejadót. Bodoszlón, ahol hat jobbágy szökött el, a primikür egyetlen adófizetővel maradt a faluban, de külön regisztrálták az „újonnan talált” rájákat (*nev-yaftegan*), akiknél megadták az évet is, amikor letelepedtek új falujukban. A népesség fluktuációja jelentős: egyesek érkeznek, mások továbbállnak, de a hatóságok látókörén kívül eső területre, mert a környező falvakba való átköltözést a defterben szintén rögzítették. Futakon, ahol az 1525-ös forrásunk 136 főt nevezett meg, most 17 lakosa közül 13 szökevény volt. Bácsban olyan tömegessé vált a ráják vándormozgalma, hogy az írrok gyakran a falu neve mellé írta a *güriht*e megjegyzést, majd felsorolta az egykori lakosokat, de a háne-számot mindig üresen hagyta. Ilyen kiürült falvak voltak Bodon, Gorna Mende, Iszveti Dúh, Kesze, Kerek, Mala Tamana, Nencse (Gorna és Dolna Nencse egyaránt), Paraga, Pavlofcse, Szelenke, Szele’us, Szen György, Szen Mihály, Varadincsi, Vizinda, Vizity – jórészt a Duna szerémi oldalával szemben. A bácsi náhije 70 településének egynegyede teljes lakosságával továbbállt. Két lehetséges útvonalban gondolkozhatunk: az eredeti lakóhelyeikre, a Balkánra való visszatérés, illetve az üresen álló, elpusztult északibb vidékek (Bodrog vármegye, Csongrád déli széle) felé vándorlás között választhattak. Nyilvánvalóan az utóbbi forgatókönyvet fogadhatjuk el reálisabbnak. A fejadódefterbe bekerült falvak egynegyede még egyáltalán nem szerepelt az 1546-os összeírásban, tehát frissen települhetett be, de még ezeknél is tömegesen jegyezték meg lakóikról, hogy megszöktek. A bodrogi területeket is magában foglaló zombori náhije éppen ebben a defterben szerepel első ízben, és a demográfiai viszonyokról alkotható kép a bácsihoz hasonló. Bár teljes egészében szökevénynek minősített falu itt kevesebb van (Geszt, Islova, Kecsi, Kuzsdin, Parta, Mise, Orahova, Páka, Páka Szele’us, Rajova, Szen László, Tótfalu), a náhije többi településén – öt falu kivételével – mindhol feljegyezték elmenekült jobbágyokat. A menekülés számára északon az ekkor még nem létező bajai és kisebbrészt a szabadkai náhijék területe jöhetett számításba, ahol hatalmas lakatlan területek álltak rendelkezésre. Itt még sokáig egyáltalán nem volt a török közigazgatás kiépítve, ennek csak 1560-ban kezdtek neki, és elsőként az 1570-es szandzsák-összeírás mutatja a faluhálózat újjáéledését. Nyilvánvalóan ez a senki földje, a rác településtömb határvidéke képezhetett jelentős vonzerőt a telepések számára, ahol abban reménykedhettek, hogy fenntarthatják katonaparaszti kiváltságaikat és félnomád pásztorkodó életmódjukat.

A délszláv népesség állandó mozgása, fluktuációja eredményeképpen egész Bácskában törpefalvak sokaságát találjuk: a megmaradt falvak lakosság száma is rendkívül alacsony lehet, sok az egy-két hánés falu (Bukin, Kuva, Keresztúr stb.). Bár ehhez hozzátehetnénk, hogy a defterek csak az adófizetőket tartalmazzák, s mint majd alább bemutatjuk, egy-egy háne mögött akár tíz személy is állhat. Ez azonban éppen az előbbie-

83 Österreichische Nationalbibliothek. Codices Mixti (= ÖNB Mxt.) 603.

ben idézett fejadódefterre nem igaz: a követhetetlen elvándorlás miatt kivételesen mindenkit számba vettek: név szerint említik az adómentes primiküröket, bírókat, szegényeket és nyomorékokat, de még a szpáhisorba állt rájákat is. Így reálisnak kell elfogadnunk, hogy Markovcse faluban egyetlen adófizető élt, Szentmárton élén egy kenéz állt, de csak két doszelácnak (telepes) nevezett lakos tartozott alá. Dávidován is egyetlen adófizető van, rajta kívül egyetlen lakos, még primikürjük sincs. Szen Lőrincen, azaz a középkori káptalani székhelyen, Hájszentlőrincen, ahol a teljes lakosság elmenekült, csak Godecs Radivoj,⁸⁴ a primikür és egyetlen adófizető maradt. Láthatóan rendkívül kicsi, új telepek jöttek létre a tizedjegyzék népesebb magyar falvai és falusias mezővárosai helyén, de azok neveit átvéve. Egyáltalán nem az a benyomásunk, hogy már Cserni Jován mozgalmát követően, 1527 és 1546 között lezajlott volna a balkáni népesség beáramlása és a falvak benépesítése. A betelepülés legintenzívebb szakaszának az 1550-es éveket tekinthetjük, de még ekkor is „emberhiányt” figyelhetünk meg, láthatólag nehezen tudják feltölteni az elhagyott falvakat. A népesség hullámozása még a későbbiekben sem állt le: erre az 1525-ös forrásunk kapcsán már vizsgált Béla falu a legjobb példa, a szegedi náhije legdélibb peremén, ahol 1560-ban 26 adófizető nevét rögzítették, akik nagy többségben továbbálltak a következő lajstrombavételig: az 1570-ben felsorolt 18 rája között már csak három korábbi nevet találunk. 1578-ban egy új kenéz állt a falu élén, Vecserin Mihál, aki lényegében újratelepítette a falut, úgy, hogy mindössze két korábbi lakos maradt helyben.

Fontos kiemelni, hogy a szegedi szandzsák török defterei soha nem használják a szerb etnonimát, hiszen az itteni szláv népesség túlnyomó többségét ők alkották, a keresztény források is Rácországként nevezik meg a Duna–Tisza köze déli részét. Ezzel szemben a Duna jobb partján, az általuk lakott negyedek Eszéken és Erdődön is *mahalle-i sirf*ként, a szerbek negyedeként különböztették meg, mivel itt magyar környezetbe telepedtek be.⁸⁵ Érdekes, hogy Hegyi Klára, aki zsoldistákban az újonnan muszlim hitre áttért katonák származását vizsgálta, egyetlen adatot tudott felhozni a szerb népnév használatára, és ez ugyanígy a rác tömbön kívülről, szlávön területről származott.⁸⁶ A bosnyák népvét sem használják defterek, de ezzel kapcsolatban fel kell idézni Németh Gyula azon megállapítását, hogy a hódoltság muszlimok török dialektusa a Balkán-félsziget egymástól élesen elváló kelet- és nyugat-ruméliai nyelvjárásai közül az utóbbiba tartozó boszniai török nyelvvel mutat egyező sajátosságokat.⁸⁷ A bácskai muszlim várkatonaságra jogosan vonatkozik ez a megállapítás: Evliya Çelebi Bács városának népéről megjegyezte, hogy „bosnyák népség és poturul beszélnek”.⁸⁸ Poturnak az eltörökösödött, áttért balkáni szlávokat, elsősorban a bosnyákokat nevezték. Érdekes, hogy mindkét szandzsákból, akiről ki tudtam

84 Lásd alább a Godecsóvóról leírtakat.

85 BOA TT.d. 1000. 5., 16.

86 Hegyi Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle* 40 (1998) 249.

87 Németh Gyula: A magyarországi oszmán-török nyelv. Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból. *Nyelvtudományi Közlemények* 69 (1967) 57–59.

88 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. VII. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini.* [Ed. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – Robert Dan-koff.] İstanbul, 2003. 136.

mutatni, hogy családi birtokközpontja (*her kanda çiftlik*) a szegedi szandzsák területén volt, bosnyáknak tekinthető: a Zombor környékén birtokos Szári Alit egyes krónikák Potur Alinak nevezték, a Bácsban és szomszédságában berendezkedő Kara Aliról pedig Pecsevi árulta el, hogy a boszniai Szokollu család egyik ágába tartozott.⁸⁹ A következő fejezetben arra is kitérünk, hogy a bácskai falvak népességének egy része boszniai szandzsákokból érkezhettek.

Vlah jelenlét a szegedi szandzsákban

A Magyar Királyság déli előterében vlah szállásterületek sora helyezkedett el, mindenekelőtt az észak-szerbiai szendrői szandzsák (különösen a branicsevői kazá), Vidin, Aladzsa-hiszár [Krusevác], valamint Boszniában a zvorniki szandzsák régiói emelhetők ki.⁹⁰ 1528-ban a szendrői vlahokat külön defterben írták össze, eszerint a szandzsák 18 alkörzetét népesítették be.⁹¹ A 'vlah' terminus nem jelentett feltétlenül etnikai hovatartozást, inkább társadalmi-gazdasági státuszt, nomád legeltető életformát, jogállást, mely a rájáékénál jóval kedvezőbb adózással társult, s így jelentős vonzerővel bírt a félnomád legeltető népesség számára. A 16. század elejére a vlahok túlnyomó része elszlávosodott, többségük a vlah összeírásokban szláv nevet visel.⁹² Szállásterületeik az oszmánok magyarországi expanziója következtében 1541-től végleg elveszítette határvidéki státuszát és belső, oszmán törzsterületté vált. Kezdetben éppen az újonnan felállított tartományhoz, a budai vilájethez tartozott a szendrői, vidini, kruseváci és zvorniki szandzsák is. Ezzel párhuzamosan a vlah népesség privilégiumait megnyirbálták,⁹³ ami válaszút elé állíthatta őket.

- 89 Fóti Miklós: Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 353–366.; Uő: Két végvidék szolgálatában. Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. *Századok* 158 (2024) 145–164.
- 90 Hegyi: Magyar és balkáni katonaparasztok, 1281.; Uő: Etnikum, vallás, iszlamizáció, 242. A szendrői szandzsák élén álló Báli bég vlah politikájára nézve lásd Fodor: A „hitharc orszlánja”. Jahjapasa-oglu Báli Bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* (2019) 1. sz. 61–62.
- 91 BOA TT.d. 1011. Hatalmas vlah tömegről beszélhetünk a Délvidék közvetlen szomszédságában: a terjedelmes defter 1043 oldalon sorolja fel őket. Összehasonlításul: az 1578-as szegedi szandzsákösszeírás 350 oldalt tesz ki.
- 92 Nikolay Antov: The Ottoman State and Semi-Nomadic Groups along the Ottoman Danubian *Serhad* (Frontier Zone) in the late 15th and the First Half of the 16th Centuries. Challenges and Policies. *Hungarian Studies* 27 (2013) 227.
- 93 A birodalom belsőbb területein, így pl. Köstendil [Kjustendil, Bulgária] tartomány esetében a katonaparaszti kiváltságok elvesztése már korábban, a 16. század elején megtörtént, jogállásuk ekkortól semmiben sem különbözött a rájáékétól. *Early Ottoman Military and Administrative Order in the Balkans. A Muster Roll of the Voynuk Corps (Defter-i Esâmi-i Voynugân) in the Western Balkans from 1487. Text and Index*. Ed. Evgeni Radushev – Göksel Baş. Bp., 2020. (21st Century Studies in Humanities) 23. Hercegovina esetében éppen a mohácsi csata utáni években, 1528–1532 között játszódtott le ez a folyamat. Vjeran Kursar: Being an Ottoman Vlach. On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries)/Bir Osmanlı Eflakı Olmak: Osmanlı Balkanlarının Batı Bölgelerinde Eflak Kimliği, Görevi ve Vaziyetine Dair (15–18. Yüzyıllar). *OTAM [Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi/Journal of the Center for Ottoman Studies Ankara University]* 34 (2013) 126.; Antov: The Ottoman State and Semi-Nomadic Groups, 229.

Letelepedve földművelésre térnek át, vagy elvándorolva részt vesznek az elnéptelenedett, új határvidék, azaz a hódoltság benépesítésében. Az elvándorlás és a délvidéki területek népességelszívó hatása következtében egyes észak-balkáni szandzsákokban (aladzshahiszári, zborniki, boszniai) a század második évtizedétől népességihiány keletkezett.⁹⁴ E tendencia több hullámban folytatódott, így lendületet vett a Temesköz (1551–1552), majd Gyula elfoglalása (1566) után is.⁹⁵

Fontos kiemelni, hogy a szandzsák területén nincsenek vlah jogállás (*ius Valachorum*) alapján összeírt, privilegizált katonaparasztk. Legalapvetőbb forrásaink a részletes szandzsákösszeírások, és azok bevezetőjeként álló kánunnámék (törvénykönyvek), melyek – a pozsegai szandzsáktól eltérően – egyáltalán nem nevezik meg a vlahokat. Kitekintve elbeszélő forrásainkra viszont olyan kép bontakozik ki, hogy a tartomány népessége még a szakirodalomban eddig kialakultnál is erősebben vlah hátterű volt.

A 16–17. századi forrásainkat vizsgálva azt látjuk, hogy számos alkalommal oláh falvokról beszélnek Bácskában. Musztafa budai pasa 1576-ban Trautsohn Jánosnak így számol be az egriek portyájáról: „Im mastan jsmég az egriek jllien dolgot múuellének, hofi Bácy tartomániáhozis mezze vagion, Ergörnek talám hyrét ha hallották, nem hofi oda zolgáltanak vagi fizettenek volna, valam y olah falukra reá möntenek, föl akarták vönny és az w birtokok alá vinny...”⁹⁶ Ha a bácsi náhije csupán két évvel később készült defterében áttekintjük e falvak rájainak neveit, akkor pusztán rác származásukat feltételeznénk. Musztafa pasa szavai más megvilágításba helyezik e népesség eredetét. Szinte teljesen hasonló szóhasználattal találkozunk egy II. Mátyáshoz írt török levélben 1618-ban, ahol a bácskai szandzsákban található eflák (azaz vlah) falvak sarcoltatásáról tesznek említést („Bačka sancağında olan Eflak köylerin garet edüb”).⁹⁷ Hasonlóképpen nyilatkozik Evlija Cselebi is a térség népességéről: Zombor „rájái nem magyarok, eflák káfirok mind. E helyek nem Magyarországnak, hanem Bácska és Láska vilájetjeinek számítanak”⁹⁸ Itt kell kitérni arra, hogy Evlija vajon miért nevezi többször is a szegedi szandzsák területét „Bácska és Láska” [„Bačka ve Laška”] vilájetjének,⁹⁹ így például Baját „Bácska és Láska vilájetjei” nagy kikötőjének nevezve. Az összetétel első tagja nem szorul magyarázatra, a 17. században a szandzsák neve gyakorta Bácska formában fordul elő, az utána álló Láska azonban nem létezik földrajzi névként. Evlija itt szójátékként fonja össze a vlahok által lakott területre alkalmazott szláv megnevezést (*Vlaška*), mely Balkán-szerte előfordul földrajzi nevekben, Bácskával. Így „Bačka ve Laška” olyan szójátékot alkot, mint Bács-Bécs

94 Dragana Amedoski: Demografske promene u nahiji Bovan kao primer depopulacije Rumelije u 16. veku. *Istorijski časopis* 59 (2010) 225–241.

95 Kristić: The Emergence of „Sırf Vilâyeti”, 107.

96 *A budai basák magyar nyelvű levelezése. [I.] 1553–1589.* Szerk. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Bp., 1915. 106. Idézi Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Bp., 1981. 108.; Hegyi: Magyar és balkáni katonaparasztk, 1282.

97 *The Correspondence of the Beylerbeys of Buda, 1617–1630.* Ed. Gábor Kármán et al. Bp., 2022. (Diplomatic Relations between Ottomans, Habsburgs and Hungarians. Documents and Studies) 123.

98 Evliyâ Çelebi: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 135.

99 Uo. 64., 134–135., 137.

ugyanebben a könyvében, ugyanakkor az arab íráskép egybeolvasva Baĉka Vilaška formában is kiolvasható, és így a „vlah Bácska”-ként értelmezhető.¹⁰⁰

A török kiverése után, a kuruc-rác összecsapások során Kiskunhalas oláh lakosairól hallunk. 1704-ben Rákóczi a nála panaszt tevő halasi rác és oláh lakosokat vette védelmébe („Halason régtől fogván lakozó Rác és Oláh nemzetből álló Híveinknek...”).¹⁰¹ Ebből arra következtethetünk, hogy az alatt a bő évszázad alatt, melyről a török kincstári defterek már nem tudósítanak, a balkáni eredetű vlah népesség szállásterülete még északra, egészen Kiskunhalasig terjeszkedett.

Bácska török kori faluhálózatát vizsgálva egy település esetében igazolható volt az észak-szerbiai vlah szállásterületekről kiinduló migráció. Az egykori szondi uradalom területére lokalizálható, középkori előzménnyel nem rendelkező Izvizsdar [Zizdar, Izsvizsdar, Izvizdar alakokban is írták] neve elárulja, hogy a telepesek a szendrői szandzsák területéről, a branicsevói kazához tartozó Izvizd náhijéből jöhettek. Ennek egy másik alkörzetében szintén létezett egy Izvizdar nevű falu, ahol nyilván arra utalt az elnevezés, hogy lakosai a szomszédos Izvizd náhijéből vándoroltak be.¹⁰² Mivel Branicsevo vidéke az észak-balkáni vlah népesség fő szállásterületének számított, így joggal feltételezhetjük, hogy Izvizsdárt vlah eredetű katonaparaszti népesség hozta létre.¹⁰³ A falu esete nem egyedi: a településnevek hordozása jellemző a szállásterületeik között vándorló vlah közösségekre.

A balkáni vlahok beáramlása még a településviszonyok megállapodásának idején is folytatódott. 1567 végén a szendrői Tur Ali bég¹⁰⁴ azt jelentette a Portára, hogy a szendrői ráják nem bírják a rájuk kirótt harács és juhadó terhét, míg a temesvári vilájetben, valamint Szeged, Szerém és Pozsega szandzsákjaiban a ráják filori adót fizetnek, sőt, „ha egy házban tíz hitetlen van, egyetlen arany megfizetésével” letudhatja az adóterhet, ezért a szendrői „eflák” népség e szandzsákba költözik. A folyami átkelőhelyek révészeit lefizetik, akik éjszaka átviszik őket a túlpartra. Tur Ali azt a javaslatot terjesztette elő, hogy az említett hódoltsági szandzsákokat a tahrír során harács és juhadóra kellene összeírni, ezáltal a szandzsákból szandzsákba való költözésnek véget lehetne vetni. A Porta

100 A bácskai vlah jelenlétet részletesen vizsgáltuk a defterek adatai segítségével, és egy dunántúli szandzsákkal vetettük össze. Fóti Miklós – Sz. Simon Éva: Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban: vlahok a szegedi és a koppányi szandzsákban a 16. században. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltsággal Dél-Dunántúlon*. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. K. Németh András – Máté Gábor. Szekszárd, 2023. (Wosinsky Könyvek 1) 159–186.

101 Nagy Szedor István: *Kiskun-Halás város története oklevélgyűjteménnyel*. I–IV. Kiskun-Halás, 1926–1936. I. (A redemptio előtti kor 1745-ig) 103.

102 MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530). Ankara, 2009. [Facsimile text in Ottoman Turkish.] Lásd még a branicsevói szandzsák részletes összeírásában vilájetként, illetve náhijeként İjviyd [Izsvizsd] alakban [ma Zvižd]. Halil İnalçık – Evgeni Radushev – Uğur Altuğ: *Fatih sultan Mehmed döneminde tuna boyunda osmanlı düzeni. Ottoman Military and Administrative Order on the Lower Danube during the Time of Mehmed the Conqueror*. Bp., 2018. (21st Century Studies in Humanities) passim.

103 Feltételezhető, hogy az Izvizsdárral együtt az első szandzsákösszeírásról kezdődően feltűnt néhány előzmény nélküli szláv falu (Lipovács, Koranja, Orahova, Bresztács, Islova, Topaszél, Glozsán) szintén ugyanennek a korai vlah beáramlásnak az eredménye.

104 Miklós Fóti: Biographical Notes on the Life of Turali of Tuzla (Aga, Bey and Vakıf). *Archivum Ottomanicum* 40 (2023) 25–34.

megparancsolja az átkelőhelyek felügyeletét és a ráják átkelésének megakadályozását.¹⁰⁵ Elsőre nehezen értelmezhető az elhangzottak: az ötvenes évek fejadódefterei fő forrásaink voltak Bács-Bodrog népességére, a harácsfizetőket tehát igenis összeírták. Gondolhatnánk arra, hogy a harács alóli mentesség és vlah szokás szerinti filoriadózás csak a szendrői ráják körében elterjedt téves híresztelés lehetett, a bég személye miatt azonban hitelesnek kell vennünk az értesülést: Tur Ali egy budai azab agából felemelkedett ízig-vérig hódoltsági bég volt, többek között 1560 decemberétől a szerémi szandzsák élén állt. Vakufjának egyik központja a szerémségi Újlak volt, ahol mecsetet is építtetett. A Duna túloldalán pedig Bácska terül el. Éppen ezért tisztában lehetett az említett hódoltsági szandzsákok adóterheivel. A helyes értelmezéshez a történetíró Pecsevi szavai segítenek hozzá: „A szegedi szandzsák akkoriban harácsot fizető tizenkétezer háne volt és ezen felül tizenkétezer harácstól mentes hánéja is volt.”¹⁰⁶ A népesség két részre osztdótt: harácsfizetőkre és olyanokra, akik a könnyített adóterhet viselték. Utóbbiak lehettek a filorifizető félnomád népelemek, a pásztorkodó vlahok, akiknek jelenlétét a szegedi szandzsákban kiosztott javadalombirtokokon feltüntetett jövedelemforrás, a hajmánék iszpendzse adója bizonyítja (*ispence-i haymanegan*, olykor *resm-i haymanegan*). A hajmánékat sose írták össze név szerint a tahrír defterekben,¹⁰⁷ a jelentéktelen iszpendzsével egy összegben letudták az adófizetést.¹⁰⁸ Káldy-Nagy Gyula vándorsátrazóknak (arab *hayme* ‘sátor’), Oliver Jens Schmitt sátorlakóknak (*Zeltbewohner*) nevezte e népességet, utóbbi vlah származásukat hangsúlyozta a Balkánon.¹⁰⁹ Az oszmán igazgatás számára egy olyan népességtartalékot jelentettek, melyet a falvak újjáélesztésében lehetett felhasználni.

A Tur Ali által jelentett probléma, vagyis a ráják tömeges északabbra szökése később, másfél évtized múlva is megismétlődött: 1583-ban már azért kellett beavatkoznia a kormányzatnak, mert ekkor a szerémségi ráják szöktek át, a dunai révhelyek felügyelőinek lefizetésével, a szegedi szandzsákba.¹¹⁰

Bácska vonzereje, úgy látszik, kivándorlási hullámok sorát váltotta ki a szomszédos, belsőbb birodalmi területek felől. A déli Duna-Tisza köze több szempontból is csábítóan hatott az észak-balkáni rájákra: nemcsak a könnyített adóteher, de a földbőség, a pásztorkodásra alkalmas, népességét vesztett táj is tömegesen készítette átköltözésre Szendrő, Zvornik, Aladzahiszár és talán még távolabbi szandzsákok rájait. A szendrői szandzsák 1536-os összeírásának kánunnáméja azt mutatja, hogy a vlahoknak, miután elvesztették korábbi kiváltságait, harácsot és a ráják szokásos adóit kellett megfizetniük.¹¹¹ Nem

105 BOA MD 7. 193. [519-es parancs.]

106 Peçevi İbrahim Efendi: *Peçevi Tarihi*. I–II. [Ed. Bekir Sitki Baykal.] Ankara, 1981. I. 14.

107 Kivéteklént a pozsegai szandzsák egyik defterét tudom megemlíteni. Ebben a bródi nájijében a lakosok neve után, *haymanegan* címszó alatt felsorolták azokat a hajmánékat, akik megtelepedtek az adott településen. BOA TT.d. 351.

108 Tompa és Mada puszták hajmánéinak áttelepítésére a solti nájije falvaiba lásd Fóti Miklós: Egy szokatlan demográfiai jelenség és háttere a szegedi szandzsák területéről: Mikla pusztta hirtelen várossá válása 1578-ban. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 403–416.

109 *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800*. Ed. Oliver Jens Schmitt. Berlin–Boston, 2021. 532.

110 BOA MD 52. 136. [344-es parancs.]

111 Ahmed Akgündüz: *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. I–VI. İstanbul, 1990–2016. V. 357–358., 366.

meglepő, hogy e népesség az új határvidék felé kereste a boldogulását.¹¹² A török hatóságok kezdetben érdekeltek voltak a vlah betelepedésben, de a végső cél a hajmánék mihamarabbi letelepítése és földművelő gazdálkodásra való átállítása volt. A vlahnak/eflának/oláhnak nevezett népesség megítélése, etnikai vagy adózási kategória alá besorolása többnyire nehézségekbe ütközik forrásaink szűksavúsága miatt.¹¹³

Magyarok helyben maradása: magyar szórványok a kincstári defterekben

Mintaterületünk középkori településhálózatának a helynevei túlnyomó többségben magyar nevükön élnek tovább a defterekben. A toponimák ezen folytonossága veti fel a kérdést, voltak-e és hol lehettek azok a magyar szórványok, amelyek közvetíthették a névanyag átöröklését. A bácsi és a zombori náhijék esetében csak néhány keverék népességű falu és egy-egy mezőváros, a bajai náhije esetében pedig néhány színmagyar szigetként szereplő falu sorakoztatható fel. Ezek a magyar szórványok Bács és Bodrog területén kizárólag a Duna menti szűk sávban helyezkednek el, talán nem véletlenül: az ártéri erdők, mocsarak, szigetek olyan biztonságos rejtékhelyet jelenthettek, ahol lakosaik meghúzhatták magukat a török dúlásainál. Ugyanakkor a Duna baranyai oldalán található magyar településháló kibocsátó szerepe is felmerülhet.¹¹⁴ Az érintett falvak népességének folyamatos hullámozása számos tanulsággal szolgál, ezért tekintsük át ezeket délről kiindulva a magyar tömböt képező Kalocsai-Sárcöz határáig.

Bács városától délnyugatra fekszik Plavna [a középkori Palona], a Duna túlsó oldalán már az egykori Valkó vármegye terül el: itt az 1546-os szandzsákösszeírás szerint csak szlávok laktak. Hozzávetőlegesen egy évtized múlva készült egy fejadódefter (1554–1560 közé becsülhető a keletkezése), melynek neveire tekintve az a benyomásunk támad, mintha

112 A hazai szakirodalomban az is felmerült, hogy szándékos politikát sejtethetünk a határvidék irányába mutató vlah vándorlások mögött. „Az oszmánok, valószínűleg tudatosan [...] olyan népmozgást indítottak el, amelynek köszönhetően mindig viszonylag népes lakosság élt a határvidéken. Ezzel pótolni lehetett a másik oldal által okozott embervesztéseket, másrészt biztosítani lehetett azt, hogy a határkörzetekben elegendő katonai és félkatonai szolgálatba fogható ember legyen.” Hóvári János: Adalékok az eflak-kérdés történetéhez. *Keletkutatás* (1992) 3. sz. 91.

113 A vlahként megnevezett népesség megítélésének nehézségeit világítja meg egy, a szerémi szandzsák vlahjaira vonatkozó regiszter, amely „a szerémi szandzsák eflakjai adóinak deftere 1588-ból” (*defter-i rüsum-i eflakan-i liva-i Sirem, sene 996*) címet viseli. ÖNB Mxt. 591. 61–66. Az összeírás csupán két náhijére, Ivánkovóra és Valkóvárra korlátozódik, s ezekből mintegy néhány tucat falut sorol fel. Első ránézésre csupa átlagos szláv nevet viselő jobbágyot látunk, de tüzetesebb vizsgálat után világossá válik, hogy nem az észak-balkáni vlah szállásterületekről frissen érkezettek írták össze, hanem a korábban is e falvakban lakó középkori eredetű népességet. A névanyag összehasonlítása az 1569-es szerémi defterrel világosan mutatja, hogy az ekkor itt élő magyar-szláv népességet vlahként írták össze 1588-ban, vagyis nem etnikai alapon van szó oláhokról, hanem éppen a szegedi szandzsákkal ellentétesen a Porta a népesség egy bizonyos csoportjának biztosított kedvezményezett, vlah jogállást. További vizsgálat szükséges annak eldöntéséhez, hogy balkáni vlahok esetleg telepedtek-e az őshonos népesség közé és csak kiterjesztették jogállásukat a lakosság egészére.

114 Nem elhanyagolható, hogy Baranya, bár területe lényegében megegyezett Bácséval, népessége annak két és félszeresét tette ki. Kubinyi: A Magyar Királyság népessége, 157.

visszatértek volna a magyar lakosok (Tomás János, Mikas Cakó, Martin Szökcse [Szöcske]¹¹⁵). Éppen ezért különös, hogy az 1560-as tahrír defterben ismét egyöntetűen szláv falut találunk (két család Bunavác vezetékneve további vizsgálatra sarkall).¹¹⁶ Ugyanekkor Kis Plavnán él egy Mátyás Csapola.¹¹⁷ Vezetéknév megléte már önmagában is ritka és szokatlan jelenség. 1578-ban a szláv jellegű faluban Imre, Ferenc, Balás keresztneveket viselnek egyes lakosok. Az ilyen egyedi nevek felbukkanása különbözteti meg e falvakat a kizárólag szláv keresztnevet viselő lakossal bíró többi bácsi településtől. A Plavna északi szomszédságában található szláv lakosságú Vajszkán is 1560-ban valahonnan feltűnik az egyértelműen magyarnak tekinthető Gál Imre. Hasonló példákat, egy-két magyar lakos meglétére, még lehet a náhije ezen szegletében kimutatni.

Plavna és környezetének esetében tehát szó nincs magyar lakosságú falvakról, csak éppen néhány egyértelműen magyar név jelzi, hogy itt nem szakadt meg teljesen a népesség folyamatosága. Sőt, talán egyes, a szlávok és a magyarok által egyaránt használt név (Tomás, Lukács, Anbrus stb.) mögött is inkább magyarokat sejtethünk. Jelenlétük mindenesetre magyarázatot adna a középkori toponimák, dűlőnevek tovább élésére.

Valamivel északabbra, Szond¹¹⁸ egykori mezővárosban már jóval biztosabban mutatható ki a magyar jelenlét, de a népesség állandó változása mellett. Ez különösebben nem váratlan, hiszen a mezővárosok népességmegtartó szerepe ismert jelenség. 1546-ban a 13 felsorolt névből mindössze 4 biztosan magyarnak mondható lakosa van (Siket Péter, Dékány György és Ferenc, valamint Varga Lőrinc). 1553-ban nekik nyomuk vész, Varga Lőrincről¹¹⁹ megemlítik, hogy az elszökött (*gürhte*) jobbágyok sorát gyarapítja, de az ekkor összeírt szláv lakosok is következő forrásunkban, az 1554–1560 között készült fejadódefterben¹²⁰ egytől egyig mind lecserélődtek. 1560-ban, miközben jelentősen nőtt a népesség (8 hánéról 29 hánéra), részben szlávokat, kisebb részben magyarokat (László Kozma, fia János, János Benedek, Antol Jakab, Dijanos Petre, Imre Mihajló, Martin Imre, Andrijás Tomás) találunk, ők viszont mind új telepések. A vegyes népesség élén egy Radovan Radoszav nevű primikür állt. Tíz évvel később, 1570-ben ugyanígy 29 háne adófizetője van, de mind a szláv, mind pedig a magyar nevek részben lecserélődtek. Utolsó szandzsákösszeírásunkban, 1578-ban már 36 háne a népesség, miközben ismét néhány új, egyértelműen magyar név tűnik fel (Vajda János, Gyája Petre, Grigur Csurka, Istók Imre, Petár Egyöd), míg az 1570-es defter magyarjai közül többen eltűntek. Szond magyar lakossága a bemutatott adatsorok fényében is rejtély marad: a népesség fluktuációja jelentékeny, újabb és újabb magyarok bukkannak elő valahonnan, nyilván a Dunántúlról, hiszen a szegedi szandzsák

115 „Szöcske, szökcse: *grillus, bruchus, grashüpf*e NySz. 1366: Stephanus dictus Zukche.” Szamota: *Magyar oklevél-szótár*, 936.

116 Mellékjelek kitétele nélkül áll a Bunavác, így olvasata bizonytalan.

117 Csapolya: árok, melybe a vizeket lecsapolják. Plavna erekkel és mocsarakkal tagolt ártérben fekszik. A vezetéknev az ártéri foggazdálkodásra vezethető vissza, csakúgy, mint a bodrogi Vízmellékiskázán 1522-ben feljegyzett Tömester család.

118 C. Tóth Norbert: Szond. Egy dél-alföldi mezőváros a középkorban. In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp., 2004. 589–600.

119 Ekkor Virgal Lőrinc alakban jegyezték be.

120 ÖNB Mxt. 535.

magyar népességű északi részéről kiinduló beáramlás nehezen képzelhető el, ráadásul itt a jobbágyok jó része sárközi falvak nevét viseli, tehát könnyen felismerhető lenne az ilyen irányú migráció.¹²¹ Gyanítható, hogy a Duna-ártéri falvak lakói kétlaki életet éltek, és egyesek a baranyai oldalról jártak vissza egykori falvaikba. A szlávok tekintetében is a népesség fluktuációjáról leírtakat erősítik adataink, egy részük mintha vándorlásuk egy közbenső állomáshelyének tekintené Szondot, és a következő összeírásig továbbállnak.

Szond északi térségében feküdt az a Szentkirály falu [középkori Répásszentkirály], ahol a szláv közösség élén egy Radoszáv László nevű primikür állt 1546-tól 1560-ig. Ritka jelenség a népesség kontinuitására utaló név, főleg egy szláv közösség élén, de további sorsát már nem tudjuk követni: Gyura nevű fiával együtt nyoma vész az 1570-ben felvett összeírásban, így valószínűleg a szandzsákon kívülre költöztek.

Tovább haladva északabbra, Bács vármegyéből átlépünk Bodrogba, a zombori náhije területére, ahol változatlanul összefüggő szláv településtömböt találunk, melyben csak szigetszerűen helyezkedik el szóránymagarság, mindössze két esetben.

Zombor térségében Kolut [középkori Küllöd] az egyetlen olyan helység, mely többségében magyar lakosokkal rendelkezik. Szondhoz hasonlóan itt is a Duna menti ártéri fekvés játszhatott szerepet a honos népesség megtartásában. 1546-ban még nem írták össze, népessége ekkor az ártérben rejtőzhetett el a török adószedők elől. 1553-ban egy szláv és öt magyar lakost regisztráltak dzsizje-fizetőként, majd némileg szokatlan fordulattal a „nevezett falu újonnan érkezettjei” [„nev-amadegan-i karye-i mezbure”] fejléc alatt 37 – néhány kivétellel – magyar nevet viselő lakost. A török szemében ők ugyanúgy új jövevényeknek számítottak, mint a szláv telepések. Az is elképzelhető, hogy baranyai magyar telepések érkeztek a dunai révhely közelében fekvő településre. Az 1554–1560 közötti időszak fejadódefterében alig változott a népesség száma (38 háne). Most is kivételnek számít a szláv lakos (Martin Bosznavác, Iván Petri, Porodán Petri), a magyar népesség tekintetében pedig feltűnő, hogy sok név nem egyezik előző forrásunkkal (Szilágyi Miklós, Fejérfakó Mihály, Sáfrán Petri, Fejér Mihály, Sós János, Szalai Balázs, Kis Miklós, Kánya? varga). Kiemelendő a magyar vezetéknevek használata. Talán Dráva–Száva közti népességre következtethetünk a hat Tót vezetéknevű személy esetében. 1560-tól a török hatóságok már városként jegyezték be a defterekbe Küllödöt. Az 55 lakos neve ismét jelentékeny mértékben kicserélődött és megindult a magyarok elszlávosodása, ami nehezíti az etnikumhoz tartozás kérdésének eldöntését: Griga Bálind fiát Isztankónak, Gáspár Anbrus fiát Ivanesnek hívják.¹²² Markó György [vagy Marko Gyurgye?] Lackó nevű fia vajon melyik néphez tartozhatott? 1570-ben a város vezetőjét magyar szóval bírónak ne-

121 Mint ahogy Kiskunhalas Szokollu Musztafa általi újratelepítésénél pontosan kimutatható volt, hogy zömmel sárközi falvakból érkeztek a telepések. Miklós Fóti – Éva Sz. Simon: *The Term Haric ez Defter as a Tool for Administering Abandoned Settlements in the Sancak of Szeged and the Regime of Unregistered Settlements on the Ottoman–Hungarian Frontier*. In: *Hürmetler. Studies in Honour of Pál Fodor on his Seventieth Birthday*. Ed. Géza Dávid – Antal Molnár – Gábor Fodor. Bp., 2025. (21st Century Studies in Humanities) 159. Gulyás tanulmánya is kiemeli, hogy északról (Solt, Pest) milyen jelentéktelen volt a bevándorlás. Gulyás: *Jobbágyi migráció*, 189.

122 A nevek alapján etnikumra levonható következtetések nehézségét mi sem illusztrálja jobban, mint hogy 1578-ban egy szegedi polgár, Aracsi Tomás testvérét Acímnak hívták. Fóti: *The Mufassal Tahrir Defteri*, 75.

vezte az írrok, ami alapvetően mezővárosias magyar települést sejtet. A 103 hánére gyarapodott közösségbe megindult a szlávok beköltözése is, sokuk neve után a doszelác (telepes) megjegyzés került. 1578-ra, bár kicsit visszaesik a lakosságszám (81 háne), a város magyar-szláv keverék jellege nem változott. Egyes magyar nevek már szlávok alakban kerültek rögzítésre (Martin Darvasity, János Kerekity). A környező falvakkal szemben tehát Kolud városa megőrizte magyar jellegét, sőt jelentősen kiterjesztette külterületét és művelésébe került számos környező pusztá (Kis Küllőd, Kecsene [Kecskés], Vatova [Avató], Békavár, Harasztina [Harasztli]), ami a törökkel való megalkuvásra enged következtetni.

Gorna Szántova, azaz Hercegszántó a zombori náhije legészakibb peremén helyezkedik el, és csak 1553-ban írták össze először, amikor rác-vlah jövevények vették birtokba. Nem érezhették magukat biztonságban ezen a népességét veszített tájon, mivelhogy a falu nevéhez rögtön azt is bejegyezték, hogy „elszöktek” (*gürhte*). Az, hogy a visszatérő magyarok szorították őket ki, nem állapítható meg, mindenesetre 1554–1560 között egyetlen kivétellel magyarok lakják: talán a Duna túlsó oldaláról térhetett vissza a népes Szökcse család (Szöcske család, azaz Anbrus, Gyelu, Antol, Pesa és Tomás), valamint Anbrus madzsar, Miklós madzsar, Ferenc madzsar, Bence doszelác és rajtuk kívül egyetlen szláv-ként Jován Dragul. A keresztnemek után kitett, magyar származásra utaló ragadványnevek használata mutatja, hogy az összeírónak is feltűnt, hogy itt a környező rác-vlah falvak népétől eltérő lakosság élt.¹²³ Az 1560-as összeírás viszont azt mutatja, hogy most a Szökcse család és a madzsarnak (magyar) mondtak költöztek el, helyükre viszont egy másik népes család érkezett, amelyet ettől kezdve minden defterben megtalálhatunk 1578-ig. A Medves család¹²⁴ tagjai nagyjából magyar keresztnemeket viseltek (Imre, Gyela [Gyula?], Ferenc, Gyenös, Balás, Kelemen, Miklós, illetve Isztepán és Pesa). Még néhány magyar, illetve magyarok által jobban kedvelt keresztnév is feltűnik Szántón (Gergely, Fábíán, Antal, Anbrus). A falu többi lakosa neve alapján viszont semmiben sem különbözik a Bács és Bodrog vármegyék területén található falvak rác-vlah népességétől. Gorna Szántó ezek szerint egy tipikusnak mondható, keverék népességgel rendelkező falu volt. Amíg nem vizsgáltuk át a defterek névanyagát, feltételeztük, hogy ilyen keverék falvakból áll az elpusztult vármegyék török kori településeinek többsége, csakhogy az etnikai keveredésre az ismertetett néhány kivételtől eltekintve nem tudunk több példát hozni.

Bodrog vármegye északi felén, azaz a mai országhatártól, az előbbi példánkat képező Hercegszántótól északra némileg módosul az etnikai kép. Itt már egyértelműen magyar lakosságú szórványfalvak következnek (Bátmonostor, Szeremle, Csanád, Ságod, Besenyő), de most is csak a Duna árterében, ettől keletre, a bajai náhije belsőbb területei összefüggő délszláv tömböt alkotnak. Az 1578-ban mindössze 2 hánés Besenyő alighanem elhalás-
ra vagy népességcserére lehetett ítélve, ezt a mellette fekvő Ságod példája szemlélteti, melyre alább még visszatérünk. A szórványfalvak sorát még folytathatnánk Csongrád

123 A magyar származásra utaló kitétel az 1578-as összeírásban már teljesen hiányzik a ráják esetében, csak három zombori várkatonánál bukkan fel (Sabán madzsar, Memi madzsar, Haszan madzsar).

124 Természetesen lehet Medosnak is olvasni. Az egyes defterekben többféleképpen írják le, így 1560-ban értelmetlenül félreírva Bodosnak tűnik. A Medves név 1522-ben a Bács melletti Félegyházáról ismert. Szabó: Bács, Bodrog és Csongrád, 53.

vármegye déli peremén is, például az 1560-as Szabadkáival, de elégedjünk meg szorosabban vett mintaterületünkkel.

A középkori népesség folytonosságát bizonyító kevés adat alapján a következő megállapításokat tehetjük. A mai országhatártól délre színmagyar falu nincsen, keverék népességre is csak néhány esetet tudunk felhozni. Mindenesetre voltak olyan szívós közösségek, amelyek visszatértek, és Rácországban keresték a boldogulásukat. A rác-vlah népesség alapvetően nem magyarok közé, hanem az üresen maradt falvakba telepedett le. Szond és Kolud városok esete összetettebb. Bácskai Vera számításai szerint a 15. században Bács vármegyében a jobbágyok 15%-a, Bodrogban pedig a népesség 32%-a élt mezővárosokban.¹²⁵ Bizonyos térségekben különösen sűrű a mezővárosok jelenléte: éppen a szondi uradalom déli szomszédságában található Fonó, északon pedig Újfalú és a vele határos Arnat, melyek vásártartási jogukért vetélkedtek, majd Apáti [mai Opatin] következett. Hasonlóan sűrű városáló Zombor északnyugati oldalán figyelhető meg: Czoborszentmihály mellett Bodrog és Hájszentlőrinc mezővárosok emelhetők ki. Kolud ez utóbbi nyugati térségében fekszik, azonban soha nem volt mezőváros a középkorban, ami igencsak talányossá teszi török kori felemelkedését.¹²⁶ 1522-ben 23 tizedfizetővel rendelkezett, s ha azt feltételezzük, hogy Kisküllőd szorosan mellette feküdt (20 tizedfizető), akkor együttesen is messze álltak a mezővárosi léttől. Az 1522-es forrás bodrogi falvainak és a koludi magyarok neveinek összevetésével sem volt kimutatható, hogy a környék magyarsága menekült volna ebbe az ártéri faluba, s duzzasztotta fel várossá. Talán baranyai beköltözők emelték a török szemében várossá. Létezése az összefüggő rác tömbben már önmagában is feltűnő jelenség. Ki kell emelni, hogy a tizedjegyzékek népességének és az első szandzsákösszeírás névanyagának összehasonlításával kontinuitás mintaterületünkön nem mutatható ki: a két forrástípusban még elvélve sem találunk olyan markánsnak tekinthető családneveket, melyek ezt igazolnák.¹²⁷ Bár a bemutatott néhány példa alapján a magyarság lényegében elenyésző szereppel bírt a térségben, jelenlétük mégis magyarázatul szolgálhat a magyar toponimák és dűlőnevek tovább élésére. Azt is hozzátehetjük, hogy a mohácsi hadjárat pusztítása után a falvakban hátramaradt öregeket és nyomorékokat az adózókra összpontosító kincstári defterek általában nem tartalmazzák.

125 Bácskai: *Magyar mezővárosok a 15. században*, 29.

126 Abban az esetben, ha a török számára ismert volt egy helység mezővárosi múltja, akkor gyakran úgy is „város”-nak nevezték, ha ez indokolatlannak tűnik: Kisdivásárhelyet funkcionális okból 1546-ban tíz adófizetővel is városként tartották számon, bízva az elköltözők visszatérésében. A törökök által lakott Gyenösfalut viszont 92 háne ellenére sem tekintették muszlim kaszabának (balkánias város), csak falunak. Képlékenyen változó csiflikiek [majorság] sorakoztak határában, míg a városi funkció kritériumait nélkülözte. Hozzátehetjük, hogy a kelet-trákiai Xanthit 1000-nél több adófizetője ellenére sem nevezték városnak, hanem *karye*, azaz falu kitételrel írták össze évszázadokon át. Phokion Kotzageorgis: *Ottoman Tax Registers and Geo-history. Historico-geographica* 16–17 (2018) 43.

127 Ezzel szemben a rác és a magyar településtömbök találkozásánál, a kalocsai náhije legdélibb szélén kimutatható volt, hogy a késő középkori kismesek helyben maradtak. Pányi István – Fóti Miklós: *Adatok Kiskunhalas környékének középkori topográfiájához. Hol feküdt egykor Kegyesföldre?* In: *Halasi Múzeum 6. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 150. évfordulójára*. Szerk. Kocsis Zsuzsanna. Kiskunhalas, 2025. 113–126.

A népesség kontinuitására utaló nyomok a településhálózatban

Egyetlen példával röviden ki kell térnünk arra, hogy a lakosság folyamatosságát alátámasztó tényeket a térség helynévanyagának vizsgálatával is találhatunk. A *nam-i diđer* [más néven] szerkezetekkel a településhálózat rekonstruálása során foglalkoztunk: általában két független települést kötnek össze, sőt többnyire az első tagja a középkori magyar nevet, második eleme pedig az új délszláv elnevezést tartalmazza. Éppen ezért szokatlan, amikor utóbbi áll elől: az 1546-os összeírásban „Zsabaják más néven Békátó” [„Jabyak nam-i diđer Bikató”] megnevezéssel szerepel a későbbiekben egyszerűen Zsabajákként ismert falu. A magyar megnevezés középkori kútfőinkből ismeretlen. 1514-ben Zeblye néven találkozunk vele, amikor Dózsa György hadai elfoglalták Bács vármegyét.¹²⁸ Minthogy a szláv *žaba* békát jelent (a magyar é-t pedig mindig i-vel adja vissza az arab írás), így Békátó párhuzamos névadással keletkezett, csak éppen az nem világos, hogy ez esetben a szláv nevet fordították le, vagy fordítva. Bár a defterekben egyáltalán nincsenek magyar neveket viselő lakói, mégis lehetett magyar jelenlét, hiszen a Békátó helynév felbukknásának 1546-ban másként nem lenne értelme. Zsabyák szorosan a Tisza partján, egy fontos átkelőhelynél feküdt,¹²⁹ így azt feltételezhetjük, hogy az 1552-ig magyar kézen lévő Temesközből egykori lakói visszajárhattak. Magyar helynevek sokszor évtizedekkel a hódítás után bukknak fel, ami mégis arra utalhat, hogy sporadikusan, de magyar népesség létezett a térségben, hiszen valaki átadhatta a középkori eredetű toponimákat.¹³⁰ 1570-ben egy Szentháznak nevezett templom [*kilise-i Senthaz*] bukkan fel Derzs falu közelében, ahol egy Rizá Dede nevű szerzetes alakította ki csiftlikjét [majorságát]. Ez nem egy középkori helynév tovább élése, hanem magyar köznév, ami alatt Derzs vagy egy másik szomszédos helység templomát értették.

Kitekintés a Szerémségre

Bácska népességének változását segíthet megérteni, ha összehasonlítás céljából vizsgálat alá vetünk egy másik, hasonló pusztuláson átesett délvidéki szandzsákot. A Szerémség ideális vizsgálati mintának tűnik: a török dúlásoknak ez volt kitéve elsőként, lakosságának északabbra menekülését a Szerémi, Valkai vezetéknevet viselő bácsi, bodrogi, csongrádi

128 1514: Zeble. Nagy: *Monumenta rusticorum in Hungaria*, 152.; Karácsony János: Egykorú tudósítások az 1514-iki pórlázadásról. *Magyar Történelmi Tár* 14 (1891) 339. Lásd még 23. j. az 1522-es adatra.

129 Veresegyházi Béla tanulmánya ez okból sorolhatja a kereskedelmi tevékenységet folytató kiemelt helyek közé. Veresegyházi: Változások az alföld településhálózatában, 57–58. E megállapítás helyességét igazolja, hogy a zsabyai révvel szemközti terület neve, *Kasapnica* [mészárszék], arra enged következtetni, hogy az élő állatokkal folytatott kereskedelme miatt mészárosok települtek az átkelőhöz. A török hatóságok pontosan tisztában voltak jelentőségével: 1546-ban 2 hánés lakossága ellenére is szultáni hász volt, később rájai közfeladataként révszolgálatot (*vozarlık*) jegyezték be.

130 Fóti-Pánya: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, 37.

jobbágyok tükrözik, és annak ismeretében, hogy Mohács után itt is a bácsihoz hasonló ellenállási kísérletekről tudósítanak a krónikások, a török bosszúja sem maradhatott el.¹³¹

Mindezek ellenére elég egy pillantást vetni a szerémi szandzsák deftereire ahhoz, hogy észrevegyük, etnikailag egyáltalán nem teljesen egyöntetűen szerb alattvalók lakják. Alacsony számban, de szórványmagyarságra utaló neveket sokfelé találunk, elsősorban nyugaton, az egykori Valkó vármegye területén. A Duna és a Száva között fekvő Nemicse [Németi, Nempti] ugyan egy népes kaszaba (muszlimok által lakott balkánias város) a török időkben, ám a keresztények által lakott „város”-nak nevezett negyedében a sok szláv között Andrijás, Berta, Imre, Antol, Géza, Gál, Ferenc keresztnevek is feltűnnek.¹³² Kérdés, hogy etnikailag minek tekinthetjük Zsivko Vargát, Imre Matityot, Imre Istitárt és a hasonló keverék nevet viselőket. Nemicse példája azt illusztrálja, hogy belsőknek tekinthető szerémi területen nem tűntek el a magyarok úgy, ahogy a Duna–Tisza köze bácsi, bodrogi részének belső falvaiban. A migráció itt is számottevő, Nemicse lakosai között például tíz személy viseli az Istitár vezetéknevet, mely falu tőle délre, a történelmi országhatárt képező Száva folyónál feküdt.¹³³ Magyar vezetéknevet viszont alig-alig lehet a szandzsákban találni (Varga, Farkas, Virös, Szabó). A viszonylag gyakori Varga nevet előszeretettel viselik szláv keresztneveük, szláv településen is, így valószínűleg nem mérvadó az etnikum meghatározásánál. Hegyi Klára mutatott rá, hogy „a magyarok kiválogatásának első, biztos szempontja a magyar vezetéknev léte. Olyan helyeken, ahol a lakosok magyarok vagy túlnyomóan magyarok maradtak, a vezetékneveik is tovább éltek.”¹³⁴

A magyarnak tekinthető nevek egyáltalán nem korlátozódnak magyar névadással keletkezett településekre, sőt jellemző, hogy szláv nevű településeken is feltűnnek. Az is felvetődik, hogy a keverék nevek nem inkább elmagyarosodott Dráva–Száva közti szlávokra utalnak-e. Annyi azonban egészen bizonyos, hogy a középkori népességhez tartoznak és nem balkáni jövevények. Az előbb tárgyalt Nemicse keleti szomszédságából, a maróti [török Morovity] náhijéből sorakoztathatunk fel példákat a csak szláv megnevezés alatt ismert településeken előforduló magyarokra:¹³⁵ Grubescvce [középkori Grubsic] – Imre Gál, Fire Imre; Bratosevcse [Bratasevc, Bratafalva] – Berta János, Berta Griga; Urinci [Urinóc] – Petar Berta, Berta, Imre stb. Azzal is számolnunk kell, hogy ha a délszlávok, magyarok egy térségben laktak, egymás keresztneveit egyaránt használták. Vizsgálatunk csak az egyértelműen magyar nevekre terjedt ki, a többi magyar gyanús keresztnévnél (Andrijás, Istefán, Mátjás, Lukács stb.) már eldönthetetlen, hogy viselője egyáltalán ma-

131 A Szerémségben a mohácsi csatavesztés után lezajlott eseményekről, katonai műveletekről ad áttekintést Barta Gábor: *A Forgotten Theatre of War 1526–1528. (Historical Events Preceding the Ottoman–Hungarian Alliance of 1528.)* In: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations*, 93–130.

132 McGowan: *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, 408–409. A hivatkozott példák az 1569-ben készült összeírásból származnak.

133 Egyébként további Istitár falvak is léteztek a szandzsákban: az egyik egészen nyugaton, szintén a Száva mellett, a babagerendai uradalomban feküdt, a másik pedig keleten, a zalánkeményi náhije területén. Előbbinek magyar keresztneveket viselő lakosai is voltak, tehát még akár az is lehetséges, hogy innen származtak Nemicse istitári bevándorlói. Ismét egy Küllődhez hasonló talányos migrációtörténet.

134 Hegyi: *A temesvári vilájet népessége és katonaparasztrajai*, 301.

135 A felsorolt példák mind az 1578-as összeírásból származnak. Miklós Fóti: *The Nahiye of Morovit’ in the Sancak of Sirem. Archivum Ottomanicum* 41 (2024) 141–168.

gyar-e. Hiába van rengeteg Miklós a szandzsákban, oszmanista körökben jól ismert, hogy a Milos nevet az írnokok gyakran írták Miklósnak, még kizárólag szerbek által lakott vidéken is. Nem szeretnénk mélyebben belebocsátkozni a Szerémség lakosságának elemzésébe, csak a bácsi, bodrogi térségtől eltérő jellegzetességekre hívtuk fel a figyelmet. A felsorolt példánál a falvak mindig inkább szláv lakosságúnak tűnnek, de a nagyon kis lélekszámú, mindenféle szétszóródott magyarság jelenléte (vagy középkori elmagyarosodott tót népességé) sokfelé kimutatható, és éppen ez az, ami a szegedi szandzsák déli náhijéi esetében nincs, illetve csak a bemutatott, a Duna folyó mentén elhelyezkedő néhány helysége korlátozódott.

Érdekes, hogy a szerémi szandzsák területéről ismerünk egy jelentős, etnikai alapú áttelepítést a birodalom belső területére, míg Bácska esetében nem szólnak ilyenről forrásaink. Az oszmán kormányzat eszköztárába tartozott népcsoportok kiragadása eredeti lakókörnyezetükből, és egy többnyire felélesztésre, betelepítésre váró táj kijelölése számukra, melyet *sürgünnek* neveztek, kissé történelmietlenül ma deportálásként tekintenénk rá.¹³⁶ A szerémi *sürgünt* a szakirodalom feldolgozta:¹³⁷ szerb lakosokat költöztettek át a Márvány-tengerhez, Gelibolu [Gallipoli] környékére kilenc faluba, ismeretlen helyről, de leginkább Szerém vármegye keleti fele jöhet számításba, ahol már magyar-szlavón szórványok sem jellemzőek. Első alkalommal egy 1530 körül keletkezett defterben bukkannak fel, így valószínű, hogy az 1521-es, a Szerémséget súlyosan érintő hadjárat következménye lehetett a kényszerű áttelepítés. Új lakóhelyükön – mely egy alacsony népsűrűségű, katonaparaszti kiváltságokkal rendelkező népesség által lakott vidék volt – a defterekben több évszázadon át felbukkannak,¹³⁸ majd az első világháborút követően, 1922-ben egy részük visszatelepült Jugoszláviába. Ilyen kényszerű áttelepítést azonban éppen az őshonos népességét veszített Bácskából nem ismerünk, így az intenzív etnikai változások magyarázata más folyamatok jelenthetik.

Szükséges hozzátenni, hogy kisebb, magyarokat érintő áttelepítéseket ismerünk az 1550-es évekből, valószínűsíthetően a szegedi szandzsákból, de ezeknél nem *sürgün*ről, a kormányzat által elrendelt és nagyobb tömeget megmozgató deportálásról van szó, hanem bizonyos hódoltságai szandzsákbégek magánakciójáról, akik magyar szolgálóikat vittek magukkal javadalmuk birtokközpontjába. A szegedi Dervis, és ellenlábasa, a szintén

136 Az oszmán politika célkitűzése az áttelepítésekkel a meghódított terület demográfiai viszonyainak megváltoztatása, ezzel az új hódítás konszolidálása, egyúttal a birodalmi törzsterület megerősítése volt. A hódítással járó pusztítás utat biztosított a balkáni népesség beáramlásának, amit elősegített a *sürgün* intézménye, vagyis az őshonos népesség egy részének áttelepítése belső területekre, így például Anatóliába.

137 Feridun Emecen: The History of a Early Sixteenth Century Migration. Sirem Exiles in Gallipoli. In: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations, 77–91*.

138 1560-ban említették a szerémi száműzöttek (*Sirem sürgünleri*) házsait egy Gallipoli kádiájához intézet szultáni parancsban, melyben Isztambul számára gabona beszerzéséről intézkedtek. BOA MD 3. 567. [1654-es parancs.]

szegedi Musztafa¹³⁹ bégek magyar szolgálókat (*bendegan*) a szendrői szandzsákban telepítették le.¹⁴⁰

A betelepítés kulcsfigurái: a szandzsákbégek és a javadalombirtokosok szerepe a szegedi szandzsák népességmozgásában

Az őshonos népesség eltűnése utat nyitott a rácok számára egy új honfoglalásra, azonban világosan látszik adatainkból, hogy a török hódítással járó pusztítás után üresen maradt tájat nem tudták feltölteni a Balkánról kiinduló spontán népességmozgások, sem Cserni Jován szerbjei, sem a kiváltságaikat vesztett, és az új határvidék irányába vándorló félnomád vlachok. A bajai náhije létrehozásának és benépesítésének kezdetén, 1560-ban, ki is mondták, hogy „a Zombor és Baja nevű helyek közötti terület a szultáni hódítás óta üres és elhagyott”.¹⁴¹ Az oszmán kormányzat bejáratott módszere volt, hogy a timár-rendszeren keresztül segítette elő a pusztán maradt vidékek benépesítését. A szandzsák első timár defterében jó néhány javadalombirtokot találunk, melyek ezt a törekvést tükrözik. Így például 1547-ben azzal próbálkoztak, hogy a bácsi vár lovasainak agájára, Mehmed bin Jakubra bíztak egy sor betelepítésre váró pusztát: ekkor ő egy látszólag teljesen értéktelen ziámet birtokot kapott, mely 14 birtokrészből állt.¹⁴² Ebből mindössze két kecskeméti és egy pesti náhijébe tartozó falu volt lakott hely, ezenfelül 11 olyan délvidéki pusztával „jutalmazták” szolgálataiért, melyek nemcsak különböző náhijékban szétszórva helyezkedtek el, de kivétel nélkül mind *hali ez ra’iyyet*, tehát „ráják nélküli” minősítéssel rendelkeztek. Jogosan feltételezhető, hogy Mehmedtől elvárták a néptelen helységek felvirágoztatását, de ő is jól járhatott, ha a szandzsákban kóborló, regisztrálatlan félnomád elemeket ezekre letelepíti és ezzel saját bevételét növeli. Bár e puszták többségét később tényleg faluként írják össze, jól mutatja a kolonizáció nehézkességét, hogy Madaras még 1560-ban is puszta maradt, és csak 1578-ra nőtt 42 hánés faluvá.¹⁴³ Mehmed mentségére hozható fel, hogy hamarosan áthelyezték, 1550-ben a pozsegai szandzsák alajbéjje lett.¹⁴⁴ Hozzá hasonlóan a szegedi alajbég, Ali bin Jahja bég is szép számban kapott „ráják nélküli”

139 Szendrői csiftlikje magyarokkal. Lásd ÖNB Mxt. 632. [567-es kép.] A defter temesvári szandzsákbégeként hivatkozik rá (nem tévedés, hogy temesvári bég és nem pasa, ennek kifejtésére itt nincs lehetőségünk). Mivel e Musztafa kiléte az irodalomban azonosítatlan, szükséges megmagyaráznunk, miért gondoljuk személyét azonosnak a szegedi Musztafával. Utóbbi 1557-ben Szegedről Szerembe, majd Lippára került, onnan pedig Temesvárra helyezték át. Fóti: Szeged 16. századi szandzsákbéjei, 10.; BOA MD 4. 91. [Nr. 932.]; BOA DFE RZ.d. 11. 714.

140 Dávid Géza: Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas* 14 (1999) 4. sz. 12–13.; Fóti Miklós: Zülfikár, egy hódoltsági határbég-dinasztia harmadik nemzedéke. *Történelmi Szemle* 66 (2024) 525–541.

141 BOA TT.d. 332. 249. Mivel Pánya István kollégámmal ezzel a náhijével külön tanulmányban fogunk foglalkozni, így itt részletesen nem tárgyalom. Fóti Miklós – Pánya István: *A rác tömb kiterjesztése észak felé. A bajai náhije telepítéstörténete.* [Előkészületben.]

142 BOA TT.d. 1044. 217.

143 BOA TT.d. 572. 45^v–46^r.

144 BOA KK 209. 50.

kitétellel ellátott, elpusztult középkori falvakat. Kenézből viszont még csak egyetlen van az 1547-es timár defterben, Vukszán kenéz, és ő is csupán két, már lakott bácsi falut, Bodont és Kendét bírta, vagyis a kenézi intézményre csak a későbbiekben, a kezdeti nehézségek felismerése után támaszkodott a török adminisztráció.

Az 1553 és 1559 között vezetett birtokadományozási napló (*ruznamçe defteri*) bejegyzéseiből már az tűnik ki, hogy a törökök szervezeten irányították és tömegesen élesztették újjá az elpusztult településeket. Úgy látszik, hogy ezeket szándékosan tartották az aktuális szandzsákösszeíráson (vagyis az 1546-os évin) kívül: léteztek, de nem kívánták, hogy az egykori falvak, melyek templomai változatlanul álltak, a környező települések pusztáivá váljanak és véglegesen azok határába beolvadjanak. Az ilyen javadalmakat nevezi a birtokadományozási napló „defteren kívüli”-nek (*haric ez defter*), gyakran ennek szinonimájaként „üres és elhagyott”-nak (*hali ve harabe*). Ezek kezelését a szandzsák-bégekre bízták, akik részben hű katonáik, részben pedig szerb kenézek között osztották ki timárként. A javadalmak körforgásának részei voltak, de először csak az 1560-as szandzsákösszeírásban fogják őket részletesen – lakosaikkal és adóikkal – felmérni. Mint bemutattuk, Dervis és Musztafa szegedi bégek közrejátszottak a bácskai és más menekültek letelepítésében, fő eszközüik pedig a népesség visszacsalogtatására, illetve a vlah pásztorodó közösségek helyhez kötésére a „defteren kívüli” birtokok voltak.

Musztafa bég és emberei között 1554-ben a következő ügymenet képe bontakozik ki a javadalomadományozási naplóból: a temesvári vilájetből érkező emberei ottani birtokaikat leadják a bég házához, cserébe pedig „defteren kívüli”, benépesítésre váró településeket kapnak, főleg a zombori és bácsi náhijében.¹⁴⁵ Haszán vojvoda – titulusa alapján a bég közvetlen környezetéhez tartozhatott – temesvári timárjáért egy sor bácsi falut kap Musztafától, ami egyedülálló és eltér az általános gyakorlattól, hogy ezek mellé az írnek már bejegyezte a háne-számot is, azaz, hogy éppen hol tart a betelepítés folyamata: Podgaj 5 háne, Dobra 4 háne, Tótfalu 3 háne, Hordas 3 háne, Rajkovacs? „üres”.¹⁴⁶ A szandzsákösszeírásban még nem szereplő, de lakott helységekről értesülünk. Közülük csak a bizonytalan olvasatú legutolsó azonosíthatatlan: nem csoda, hiszen Haszán minden erőfeszítése ellenére néptelenül maradt. A délszláv népességnek egy olyan átmeneti faluja lehetett, amely ezután végleg eltűnt. A magyar szórványként említett Koludot is a bég egyik embere, Júnus Prejity kapta meg 1554-ben,¹⁴⁷ de miután a magyarok gyakorlatilag mezővárossá tették, újra bégi hász-birtokká minősítették 1561-ben.¹⁴⁸

Bácska újraterelítéséhez a szpáhik javadalomhoz juttatása kevésnek bizonyult, ezért Musztafa bég népes udvartartásán kívül növekvő számban vont be szerb kenézeket, s osztott ki számukra „defteren kívüli” javadalmakat. Ők általában 5-6 pusztát kapnak, amiket rögtön benépesítésük után lecserélnek, majd újabb pusztákat bíznak rájuk. A birtokadományozási napló alapján név szerint ismerjük, kik voltak ekkor Bács és Bodrog újraterel-

145 ÖStA Krafft 284. fol. 127^v. Musztafa bég emberei közül szer bevábja (fő kapuőr) Hüszejn, a bevábok ír-noka Hüszejn és egy másik vojvodája, Ibrahim.

146 ÖStA Krafft 284. fol. 127^v.

147 Uo.

148 BOA TT.d. 333. 5.

pítói (Kenéz Radics és fia Milos; Pavla, Todor, Vuleta Dragity, Jovics Radivoj, egy másik Jovics, Radoszav Vukics, Vučko Vukszan, Milos Vukmir, Jovan Radul, Vujics Isterbac,¹⁴⁹ Radics Gyurgya, Vukasin).¹⁵⁰ Néhányukat az 1560-as timár defterben is megtaláljuk, további nevekkel kiegészülve, éppen aktuális birtoktesteik kíséretében, ami azt mutatja, hogy a kolonizáció súlypontja fokozatosan északabbra helyeződött, és már szabadkai pusztákat is bevontak a folyamatba.

Kenéz Pavlára titeli pusztákat bíztak azzal az indoklással, hogy „nevezett a szegedi kenézek közül való és a vidék felvirágoztatásához szükséges személy, ezért [...] ezt a három pusztát, melyekről a szandzsákbég jelentette, hogy senki tulajdonában sincsenek, valamint üresek és elvadultak, a felvirágoztatás feltételével” adományozzák neki timárként.¹⁵¹ Kenéz Vuleta Bács környéki puszták telepítését vállalta el (Dolna Viszinda, Pécel, Szukozsdin), ezek mindegyikét faluként írták össze a következő tahrír defterekben, sőt Viszinda és Pécel még a 18. században is létezett. Tódor kenézzről 1558-ban azt híresztelték, hogy tolvajnak és haramiának állt, ezért titeli javadalmát, mely kizárólag benépesítésre váró pusztákból (Zsablya?, Nádas, Szenmiklós) állt, elvették, és azokat egy szendrői szandzsákból elbocsátott szpáhi, Eflák Haszán kapta meg. A kenéz azonban sikeresen megtámadhatta a felhozott vádakot, mert néhány nap múlva már vissza is adták korábbi birtokát, úgy, hogy még egy pusztá, Goszogyincse felvirágoztatását is elvárták tőle [ma Gospodinci/Boldogasszonyfalva].¹⁵² E puszták az 1560-as összeírásban már mind falvak, így Goszogyincse 15 adófizető hánéval szerepel.

Az összes ehhez hasonló, kenézi timár-kiutalás közös jellemzője, hogy a birtoktest jövedelmét mindig *ber vech-i tahminnak* nevezték, e kitétel annyit tesz, hogy csak „becslés alapján” határozták meg jövedelmüket, hiszen azok még sose voltak összeírva.

A *haric ez defter* puszták kiosztása a szegedi bégek személyi politikájának eszköze volt, mint láttuk, részint saját embereiket hozták helyzetbe általuk, és éppen ezért a bégek közti rivalizálás célkeresztjébe került. Musztafa később lippai bégeként arról panaszkodott egy beadványában a Portán, hogy a jelenlegi szegedi bég (Dervis) tizenegy emberét fosztotta meg timárjától azzal az indokkal, hogy „korábban a szegedi szandzsák *haric ez defter* pusztái, valamint a rajtuk megtelepedett újonnan érkezettek (*nev-amadegan*) az én nevemre írtattak” és ezen indokkal saját embereinek osztotta ki azokat.¹⁵³ A forrásból egyértelműen kiderül, hogy az összeíratlan puszták részben lakottak, és az új telepések ezeken vetik meg lábukat. Dervis érvei csak részben tűnnek megalapozottnak: az 1547-es timár defter azt mutatja, hogy éppen Musztafa hász birtoka egyik jövedelemforrásaként jegyezték be azon puszták jövedelmét, amelyeken „újonnan érkezettek” (*nev-amadegan*)¹⁵⁴ tele-

149 Lásd később a Sterbác faluról elmondottakat.

150 ÖStA Krafft 284. fol. 155^v, fol. 189^v, fol. 364^r, fol. 401^v, fol. 556^r, fol. 557^r, fol. 560^v, fol. 563^v, fol. 589^v, fol. 598^v.

151 ÖStA Krafft 284. fol. 155^v.

152 ÖStA Krafft 284. fol. 155^v, 560^v, 563^v.

153 BOA MD 4. 91. [932-es parancs.] [Kiemelések tőlem – F. M.]

154 Ez egy, a forrásokban rendkívül ritkán előforduló jövedelemforrás, amely csak az elpusztított és benépesítésre váró tartományokban bukkan fel. Mindössze két példát ismerek rá. A második budai pasa Báli hászait ezzel a 43 000 akcsét kitevő bevételi forrással zárták le: „a Szerém szigetére újonnan jöttek [adója], ami korábban Mehmed pasa öngyágának – Szendrő szandzsákbégje lévén – jövedelememelésére

pedtek le és amelyeket a forrás *haric ez defternek* nevezett.¹⁵⁵ Elsőre úgy tűnik, hogy ezt a bevételt örökölte meg később Dervis bég (1557–1561?) az elődjétől.¹⁵⁶ Csakhogy Dervis már jóval Musztafa előtt is volt egyszer szegedi bég (1543. július – 1545. január 27.), meghatározó szerepet játszhatott a szegedi szandzsák létrehozásánál, így felvethetjük, hogy talán már ekkor létezett az a gyakorlat, hogy a „defteren kívüli” pusztákat, a rajtuk megtelepedett „újonnan érkezettek” adójával a bégi házshoz sorolták, Dervis pedig erre hivatkozhatott.

Az ötvenes évek telepítései eredményeképpen 1560-ra jelentős részben helyreállt a megroppant településhálózat. A szegedi szandzsák ekkor részletesen összeírt 621 lakott és lakatlan helységéből összesen 269 neve után jegyezték meg, hogy korábban „defteren kívüli” volt, s ezek túlnyomó többsége, 227, Bács és Bodrog vármegyék területén feküdt. 153 elpusztult falu éledt újjá, valamint 74 pusztá vált jövedelmet termelő művelt területté.

Kenézi kinevezéseket egyébként a későbbi évtizedek birtokadományozási naplóiban is találunk, ezek arról árulkodnak, hogy a hangsúlyt áthelyezték a pásztorkodó életmódot folytató népesség helyhez kötésére, illetve a jobbágyság szökésének megállítására. A kinevezések állandó formulája szerint a kenéz feladatkörébe tartozott, hogy „telepítse le a hajmánék közül azokat, akik senkinek sem összeírt rájáí”,¹⁵⁷ valamint „a szétszóródott rájáíkat eredeti lakhelyeikre hozza vissza”.¹⁵⁸ E kitélt műszellemek és martalócok kinevezéseibe is gyakran belefoglalták, vagyis a katonaparaszti csoportokkal szembeni általános elvárás lehetett a népesség vándormozgalmának lecsendesítése.

Kenézek vezette migrációs mozgások Bács–Bodrog vidékén

Először a Varjas nevet viselő falvakról írt esettanulmány kapcsán figyeltem fel arra, hogy a faluközösségek vezetőinek kulcsszerepe lehetett a szandzsákon belüli kisebb, többnyire néhány tíz kilométeres vándorlásban.¹⁵⁹ Olyan esetekben, ahol a vezetőnek kellően egyedi neve van, több defter összehasonlításával követhetővé válik a mozgása. Így volt ez a bácsi és zombori náhijékban fekvő három Varjas falu esetében: Mily Markó, aki 1546-tól a Zombor közelében található [Kis]Varjason lakik, 1560-ban a bácsi náhijében fekvő Dolna Varjason primikür, majd 1570-ben Gorna Varjason szintén primikür, 1578-ban ugyanitt mírí

adatott.” BOA Maliyeden Müdevver Defterleri 34. 638^r; Fóti Miklós – Demeter Gábor: The Role of the Sanjak of Semendire [Smederevo/Szendrő] in the Establishment of Turkish Administration in the Southern Part of Hungary. In: *Hungarian-Serbian Relations in the Early Modern Period 1456–1791*. Ed. Árpád Hornyák – Antal Molnár. Bp., 2025 [Megjelenés alatt.]

155 BOA TT.d. 1044. 217.

156 BOA DFE RZ.d. 11. 639.

157 „... kimesnenin yazılı raiyyeti olmayan haymanelerden adam getürdüb iskan etdüre...” ÖNB Mxt. 571. [959-es kép.]

158 ÖNB Mxt. 570. [1394-es kép.] Ez az irat, több másik ugyanide bejegyzettel együtt *iskupi keneznek* nevezi a kinevezetteket. A szakirodalomban nem ismert kifejezést nem tudjuk másképp értelmezni, mint hogy a szerb *skup*, *iskup* „gyülekezet” szót takarhatja. A kifejezést a korábbi rúznámce defterek nem használták.

159 Fóti Miklós: A zombori náhije Varjas települései a török defterekben és azok középkori előzményei. *Keletkutatás* (2021) 1. sz. 115–126.

(azaz az állam embere, szintén előjárónak tekinthető). Különösen érdekes körülmény volt, hogy míg [Kis]Varjas és Dolna Varjas középkori előzménye jól meghatározható volt, addig Gorna Varjas esetében elmondható, hogy nem létezett a zombori náhije északabbi vidékén ilyen vagy hasonló nevű falu (Felső Varjas, Varjad, Varjasd stb.). Gorna Varjas tehát úgy jöhetett létre, hogy Mility Markó és csapata északabbra vándorolva létrehozta egy új falut, magukkal hordozva régi lakóhelyük nevét. A migráció távolsága igen csekély lehetett, hiszen Zombortól 30 kilométerre már a bajai náhije területe húzódtott, márpedig a „felső” fekvésűnek nevezett Varjas falut még a zombori náhijében írták össze. A középkorban egyébként nem Varjas, hanem Varjad és Varasd toponimák léteztek a két érintett vármegyében, de mint azt Bodrog vármegyét tárgyaló írásainkban bemutattuk, a képzőcsere elterjedt jelenségnek számított.¹⁶⁰ Ez viszont a települések rác–vlah lakossága miatt felveti, hogy e nyelvi jelenség még a török kori népesség beáramlása előtt keletkezhetett, sőt talán a Varjas variáns a beszélt nyelvi alak lehetett, hiszen ez soha sem bukkan fel az okleveles anyagunkban, hasonlóan a többi képzőcserén átesett délvidéki helynévhez.

Mility Markó felbukkanása egy előzmény nélküli, török kori településen ráirányította a figyelmet a falusi előjárók szerepére a népességmozgások lebonyolításában. A török berendezkedés kezdeti időszakában (a defterekben 1546-tól 1560-ig, egyes térségekben inkább 1570-ig) Bácska és Bodrog népe is állandó mozgásban van, sok helyen még a primikür is eltűnik a következő összeírásra (például Toposzel), de legtöbbször nem tudjuk követni őket, ismeretlen helyre vándoroltak. Éppen ezért érdemes áttekinteni azt a néhány esetet, ahol Varjashoz hasonlóan a primikür és olykor népe egy részének mozgása követhetővé vált.

A különböző etnikumok találkozása miatt tanulságos Ságod falu népességének változása. Ez a falu mintaterületünk legészakibb részén van, a Kalocsai-Sárköz magyar településtömbje peremvidékén, így az sem meglepő, hogy kezdetben magyarok lakják. Reménytelen helyzetét tükrözi, hogy 1546-ban és 1560-ban is négy háne adófizetőt tudtak regisztrálni, akik mind magyar neveket viseltek. Az elnéptelenedés határán álló faluban azonban 1570-ben már egy Manojló Isztrahina nevű primikür vezette rác lakosságot írtak össze. Feltételezhetjük, hogy a népesebb rác közösség megjelenésével a maradék magyarok elmenekültek.¹⁶¹ Talán éppen a népességcsere miatt, 1578-ban a falut átcsatolták a túlnyomóan rác népességű bajai náhijéhez. Ságod esete mutatja, hogy a balkáni eredetű és a magyar népesség nem keveredett, Bács-Bodrog falvai vagy rác, vagy magyar (tót és magyar) jelleget mutatnak. Tovább bonyolítja a településviszonyok megértését, hogy éppen ekkor, 1570-ben a falu nevét „Ságod más néven Zódegyház” elnevezéssel illették.¹⁶² Ságod rámutatott arra, hogy ha egy rác közösség rátelepszik az elnéptelenedőben lévő magyar falura, akkor utóbbi lakói inkább elköltöznek. E változás viharos gyorsasággal

160 Fóti Miklós – Pánya István: Topographic Data in Ottoman Registers as a Resource for the Identification of Vanished Settlements in Bodrog County. *Analele Banatului* 31 (2023) 219.

161 „... a rácok új honfoglalók voltak, és ott létesítették falvaikat, ahonnan a magyarok kipusztultak, és erőtlenekek voltak az újjáépítésre...”; „... a földjét művelő, a tájat élő, cselekvőképes magyar faluközösség megléte esetén a rácok nem űzték el az őslakosokat...” Máté Gábor: Kik a rácok? Az etnicitás kérdései a 16–17. században. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete*, 213.

162 Fóti-Pánya: Adatok Kalocsa késő középkori–hódoltságkori helyrajzához, 450.

mehetett végbe, valamikor a két szandzsákösszeírás között eltelt tíz év során. Primikürjük, Manojló Isztrahina hamarosan még tovább vándorolt: 1578-ban már Ságodtól nem is olyan messze, kb. 30 km-re, Mélykúton írták össze, amely a folyóktól távol, a pusztaság közepén fekszik. Ez esetben a sűrűn lakott Duna menti vidékről a pásztorkodó életmódnak jobban megfelelő, nagyrészt lakatlan vidék motiválhatta a költözést.¹⁶³

Iszveti Duh [a tizedjegyzék Szentlélek faluja] esetében feltárható volt a migráció minden körülménye: 1560-ban primikürje Raka Gyurgya volt. 1570-ben és 1578-ban azonban nemcsak őt, hanem több falubelije nevét a szabadkai náhije Felity falvában találtuk meg (Vujicsa Gyurgya és fia Szetoja; Raka Gyurgya primikür, Manojlo, a fia, Bozsídár Ivranes).¹⁶⁴ Felity, bár ekkor egy másik náhijéba tartozott, a történelmi Bács vármegye peremvidékén található, tehát itt sem ívelt át tetemes távolságot a vándorlás. Ennek a szandzsákon belüli belső migrációnak a háttere előző példánkkal mutat hasonlóságot. Szentlélek falu helyét középkori forrásainkból hozzátétőlegesen ismerjük: Bács városa keleti, északkeleti oldalán helyezkedett el. A fényes érseki rezidencia és a biztonságot nyújtó vár közvetlen közeléből távoztak Raka Gyurgya emberei, méghozzá az éppen 1570-ben felállított, igencsak gyéren lakott szabadkai náhijéba, úgy is fogalmazhatnánk, az üres pusztaságba.¹⁶⁵ Ha a népesség félnomád vlah hátterére gondolunk, akkor a migráció indítékai érthetővé válnak: a Bács környéki kultúrtáj szőlőkkel, fok- és erdőgazdálkodással nem feleltethet meg az állattartó, pásztorkodó népességnek, ezért vándorolhattak a szabad, benépesítésre váró vidék irányába. Feltételezhetjük, hogy ez nem volt teljesen spontán költözés, mivelhogy a török hatóságok éppen 1570-ben állították fel a szabadkai és a bajai náhijékat, és tették ezzel teljessé a szegedi szandzsák török közigazgatással való lefedettségét. Így az adminisztráció elvárásával egybecsenghetett ez az északabbra, a betelepítendő pusztába irányuló népességmozgás.

Hasonló migrációs irányokat némi szerencsével szandzsákon belül tudunk találni, de a tartományok közti vándorlás eddig gyakorlatilag ismeretlen maradt. Az egyes szandzsákok településeinek előljáróiról nem rendelkezünk adatbázissal, így azok nem hasonlíthatók össze. További alapvető problémát jelentene, hogy csak egyedebb nevek sorsa követhető, mint amilyeneket bemutatunk, míg például egy Radován Radics név már alkalmatlan az azonosság megállapításához. A kérdés azért sajnálatos, mert a Dunántúlon éppen akkor tűnnek fel rác–vlah bevándorlók, amikor 1570 körül a szegedi szandzsák népességének folytonos vándorlása véget ér. Már Hegyi Klára felhívta a figyelmet arra, hogy a katonaparaszti kiváltságokkal rendelkező elemek (műszellem, martalosz, derbendzsi) a bajai náhijéből az 1570-es szandzsákösszeírás tanúsága szerint gyakorlatilag eltűnnek, legalábbis radikálisan megfogyatkoznak. A három bajai falu népessége, ahová műszellemek áttelepítésével megkezdődött az új náhije közigazgatásának kiépítése, 1560-ról 1570-re közel teljesen lecseréldött, de ugyanúgy száz hánét tett ki, mint korábban. Ugyanekkor

163 Fóti–Pánya: Adatok Kalocsa késő középkori–hódoltságkori helyrajzához, 450.

164 BOA TT.d. 552. 159., 570. 39°.

165 Kísértetiesen hasonlít ehhez Iszmolán Hirela és fia, Mladen vándorlása: ők szintén a Bács északi oldalán található Kizil Kiliszéből [Deronje/Dernye] költöztek a szabadkai náhijében fekvő Sopron faluba, mely az említett Felity szomszédosa volt. BOA TT.d. 552. 264., 572. 54°.

a Dunántúlon, a mohácsi, másik nevén szekcsői szandzsákban a hatvanas években vlah letelepedők jelentek meg,¹⁶⁶ akiket 1570–1572-ben dzsizje defterekben írtak össze név szerint: ekkor az írnok a fejadó beszédésekor a mohácsi és baranyavári náhije 4-4 faluja mellé bejegyezte, hogy „korábban puszta volt, [jelenleg] eflákok telepedtek rá”.¹⁶⁷ Ezenkívül még három olyan új falut találunk a náhije legvégén, melyekhez „a régi defterben puszta volt” megjegyzés került. Ezek mind szláv lakosokkal rendelkeznek, sőt Virágos két adófizetője doszelác, kettő pedig priszelác volt, azaz új telepesek.¹⁶⁸ Bár két náhije között oszlanak el a falvak, mégis egymáshoz közeli, két összefüggő vlah tömböt alkotnak, csakúgy, mint a Duna túldoldali, bajai katonaparaszti betelepítés három faluja (Aranyas, Gara és Borsód). A szigetváriak portyaútvonalainak elvágását, és a térség biztonságosabbá tételét célozhatta a vlah, illetve katonaparaszti falvak létrejötte a Duna mindkét oldalán.

1570-ben a koppányi vlahokról fennmaradt összeírás tanúskodik a bácskai területekéhez hasonló, balkáni eredetű népesség feltűnéséről. A defterek feldolgozottsága egyelőre nem teszi lehetővé, hogy világosan megválaszolhassuk, vajon a szegedi szandzsákból érkeztek a Dunántúlra a délszláv betelepülők, vagy a szlavóniai szandzsákokból (Pozsega és a Szerémség nyugati fele). A primikürök vezetett faluvándorlások arra engednek következtetni, hogy kisebb migrációs lépésekkel számolhatunk, s ezért erős a gyanú a bácskai (illetve bodrogi) területekről származó bevándorlásra. Nagyobb területet átívelő tömeges migráció, így a szandzsákon kívülre vándorlás, csak a hatóságok jóváhagyása mellett történhetett, s ekkor azt látjuk, hogy egyenesen a központ utasítására, a kádi szervezésében költöztek új helyre a ráják.¹⁶⁹

Kenézek és primikürök mint a benépesített falvak névadói

A falusi előjárók szerepe Bácska betelepülésében elvitathatatlan, ezt egy másik jelenség is szemléletesen mutatja. Bács és Bodrog településhálózatának vizsgálata során bebizo-

166 Később, egy 1579 körül készült tartományi dzsizje- és hadiadó-összesítésben Kászim bég defterére hivatkozva rögzítették a mohácsi falvak eflák (azaz vlah) lakóinak terheit. A régebbi, eflákként bejegyzett háztartások közül 28-at töröltek, ugyanakkor 48 defteren kívüli, tehát nem bejegyzett eflák családot találtak. ÖNB Mxt. 587. 62'. Kászimról tudjuk, hogy 1560-tól mohácsi kapudán volt, majd 1564–1565-ben több dunántúli szandzsák – köztük a mohácsi – összeírását végezte el. Fóti–Sz. Simon: Kászim kethüdá, 36. „A mohácsi szandzsákot összeíró Kászim záim” 1564 szeptemberében levelet írt a Portára, melyben a neki segédkező írnoknak, Cserkez Alinak kért timárt. BOA KK 74. 164. Elképzelhető, hogy kapudáni, majd mohácsi összeírói ténykedése alatt aktív részese volt az eflákok megtelepedésének.

167 Sudár Balázs: Eflákok a mohácsi náhijében. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete*, 249. Páratlanul érdekessé teszi a mohácsi vlahok kérdését, hogy az érintett falvak között olyanok is vannak, amelyek kizárólag magyar lakosságúak (Izsép), illetve vegyes szláv–magyar népességűek (Marok). Megítélésük kérdése ugyanazt a problémakört veti fel, mint a bemutatott szerémi vlahokra vonatkozó összeírás.

168 ÖNB Mxt. 555–556. A két vlah tömb egyébként éppen Kászim bég ziámet birtokának a tágabb szomszédságában helyezkedett el.

169 A szandzsákon belüli, de két náhije (Szabadka és Solt) közti áttelepítés körülményeit tártuk fel Mikla puszta felemelkedése kapcsán. Fóti: Mikla puszta hirtelen várossá válása 1578-ban, 403–416.

nyosodott, hogy néhány esetben a rác falu primikürjéről nevezték el később a falut.¹⁷⁰ Szinte mindig az 1560-as szandzsákösszeírásban bukkan fel a meghatározó vezető – ez nem véletlen, ekkor ér tetőpontjára a térség betelepítésének folyamata –, s a későbbi defterekben *nam-ı diđer* szerkezetben már a falu másik neveként szerepel. 1560-ban Jákó falut, a középkori Jakabfalvát egy Vuk Reszán nevű primikür vezeti. 1578-ban a falu neve „Jákó falu más néven Reszánovity” lesz. Utóbbi név még 18. századi térképeken is ismert volt.¹⁷¹

A falvak magyar elnevezésének alternatívái csak alkalomadtán jelennek meg a defterekben, de feltehetően többségüknek volt ilyen szláv – sokszor családnévi – megnevezése. A kancellária láthatóan előnyben részesítette a középkori magyar helyneveket, akkor is, ha azok népessége kizárólag délszláv rájákból állt. Az újkori térképeken nagyszámú, személynévre visszavezethető pusztá található (Mironity, Bratyevity, Grubacsevity, Radonity, Radojevity), s a defterek alapján az a kép rajzolódik ki, hogy ezek a török időkben keletkezettek, a közösségek vezetői után kapták nevüket, de csak néhányukat lehetett azonosítani a török forrásokban. A mai Bácsalmás térségében fekvő Perlekovity¹⁷² pusztá középkori, török kori előzményét nem ismerjük, leginkább Temérdekegyháza lehet, mely a defterekben Temérdőkház néven szerepel. Az elnevezés viszont arra enged következtetni, hogy a szegedi náhije Perlek falujából érkezhetett a névadó személy. A Bodrog vármegyei [Háj]Szentlőrinc falu primikürje 1560-ban Godecs Radivoj. Az újkori Küllöd keleti térségére lokalizálható falu helyén a 18. században Godecsovo pusztát találjuk, közepén templomhellyel.¹⁷³ Hasonló a helyzet az újkorból ismert Lalittyal is: nevét a defterekből egyáltalán nem ismerjük, így eddig az is kérdéses volt, melyik középkori magyar helység utódjának tekintendő. 1560-ban és 1570-ben a Macsala (1578-ban „Macsala más néven Pod Gajcsi”) nevű falu primikürjét Radován Lalitynak hívták.¹⁷⁴ Ő lehetett az újkori Lality névadója, mely éppen az újkori Podgajác [török Pod Gajcsi] szomszédja, és ezáltal visszaigazolja Macsala és Lality azonosságát.

Vujics Isterbác kenéz a zombori náhije Monostor, Baracska és Szent László falvait kapta meg javadalombirtokként.¹⁷⁵ A 18. században Monostorszegtől valamivel északabbra feltűnik egy előzmény nélküli Sterbác falu (katonai térképeken Iszterbác dűllő). Erről egyes rúznámce defterek alapján tudjuk, hogy Udvard faluval volt azonos (*Udvar[d] nam-ı diđer İsterbinça*),¹⁷⁶ vagyis ebben az esetben is a térségben működő kenéz nevét viseli az általa benépesített Udvard falu, és olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezt egyes török források „más néven” szerkezettel tudomásunkra hozták.

170 A török történetírás doyenje, İnalçık kiemelte, hogy a vlah közösségek általában a kenézek nevét viselték. Halil İnalçık: *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I.* Ankara, 1954. 155.

171 *Topographisch hydrometrischen Donau Strom Karte von Petronell...* 1890. Honvédelmi Minisztérium. Hadtörténeti Intézet és Múzeum BIXb. 122/2–42. Raszánovits; MNL OL E 156a. Fasc. 140. No. 031. Reszanovics, *fiscalis deserta*; MNL OL E 156a. Fasc. 145. No. 133/4. Sylva Reszenovácska.

172 Iványi István: *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára.* I–V. Szabadka, 1889–1909. V. 95.

173 Lokalizálásáról részletesen lásd Pánya: Hájszentlőrinc mezőváros topográfiája, 162–181.

174 Egészen pontosan 1560-ban Radován Lala, majd a következő felmérésben már a szerb családnévi végződéssel Lality.

175 ÖStA Krafft 284. fol. 156.

176 BOA DFE RZ.d. 343. 170.

A közösségeket irányító, vándorlásukat vezető kenézekre, primikürökre szüksége volt a hódoltságban berendezkedő töröknek, általuk biztosította az elpusztult Délvidék újrapépesítését. Tisztségük megtartását és fiaikra örökítését a határvidék közelében semmi sem veszélyeztette,¹⁷⁷ eltérően a belső birodalmi területté vált észak-szerbiai szandzsákoktól. Zökkenőmentesnek tűnik a katonaparaszti csoportok privilégiumainak fenntartása (primikürök, martalócok vagy műszellemek esetében egyaránt), ami eltérést jelent a belső, birodalmi területeken tapasztaltaktól. Itt nem csupán a kormányzat fenyegette a meglévő kiváltságokat, de a helyi muszlim szpáhik is konkurenciát láttak a keresztény javadalombirtokosokban: a szendrői Morava-i Rudnik náhijében egy Hüdävendigâr nevű szpáhi például azzal vádolta meg Kenéz Vucsmant, hogy ő „edzsnebi”, azaz kívülálló, idegen, s így timárját erővel elvette. Csak miután a kenéz bizonyította, hogy ő „szpáhi fia szpáhi” [„sipahi zade sipahi”], erősítették meg korábbi javadalmában.¹⁷⁸

Hasonló súrlódások a szegedi szandzsák területén már csak azért sem fordulhattak elő, mert a helyi muszlimok nagy többsége is délszláv volt, mégpedig első generációs áttért. Világosan bizonyítja ezt a szegedi szandzsák legnagyobb muszlim faluja, Gyenösfalu, melynek élén 1560-ban egy primikür állt, akit Tur Alinak neveztek. Etnikailag tehát nem törökökkel kell számolnunk muszlimok esetében sem, hanem túlnyomóan frissen áttért rác népességgel.¹⁷⁹ Hasonlóképpen, 1553-ban a 2 hánéből álló Takcsin falu élén Iszmail Abdullah primikür állt, ráadásul egy fejadódefterben rögzítették a nevét, ahol muszlimokat egyáltalán nem lett volna szabad összeírni.¹⁸⁰ Az 1560-as összeírás igazolja, hogy nem tévedtünk a kissé nehezen olvasható név vonatkozásában: a 11 hánés faluvá duzzadt Takcsin elsőként összeírt lakosa éppen Iszmail Abdullah és fia Oszmán volt. Most már nem előljáró, hanem a földművelő muszlimok szokásos 22 akcsés adóját fizeti.

Befejezés

A vizsgált folyamatok tükrében megállapítható, hogy a török pusztítása nem járt a középkori települések túlnyomó részének teljes eltűnésével, mint azt történeti földrajzi irodalmunk korábban feltételezte: csak a honos népesség enyészett el, a településhálózat nominálisan tovább létezett, sőt a falvakat magyar nevükön regisztrálták a defterekben, ám valójában újonnan bevándorolt rác–vlah lakosságuk volt, akik a defterektől függetlenül saját neveiket használták telepeikre. A bemutatott adatok alapján nem túlzás Bács és Bodrog vármegyék vonatkozásában demográfiai drámáról beszélni, mivel a középkori népesség szinte maradéktalanul tűnt el, és még déli szomszédja, a Szerémség lakosságánál

177 Például a bajai Istvánmegeye primikürje, Vucsity halála után fiát nevezték ki, azzal a kikötéssel, ha bizonyosságot nyer, hogy az illető „senkinek sem összeírt rájája” [„kimesnenin yazilu raiyyeti degil ise”]. A hadjáratokon részvétel mellett fő elvárásként fogalmazták meg „a szétszóródott ráják eredeti helyeikre visszajuttatásában” való szorgoskodást. ÖNB Mxt. 571. [1176-os kép.]

178 ÖNB Mxt. 571. [1116-os kép.]

179 Gyenösfalunak 1578-ban saját imahelye lehetett, mert ennek személyzetét is összeírták (imám, hatíp, müezzin, kajjim). Fóti: *The Mufassal Tahrir Defteri*, 275–276.

180 ÖNB Mxt. 603. 20’.

is mélyrehatóbb veszteséget szenvedett el. A katasztrófakép helytálló, de nem olyan köz-helyek jellemzik például, hogy a törökök leöldöstek mindenkit, majd a balkáni népesség előzönlötte a vidéket. A török tartományi adminisztráció alighanem itt szembesült először azzal, hogy a hódítás után egyes tájegységek teljes népessége eltűnt, a honos lakosság hajlandósága a visszatérésre csekélynek mondható, és így csak évtizedes erőfeszítések révén tudták a népességi viszonyokat regenerálni. Mint láttuk, időnként kicsúsztak irányításuk alól az áttelepüléssel járó folyamatok, ez pedig a hódoltság déli peremén elhelyezkedő szandzsákokban generált demográfiai és gazdasági hanyatlást. A kolonizáció évtizedes elhúzódságát látva a mérleg a török oldalon is negatívba fordul.

A 17. század folyamataira szisztematikus összeírások hiányában nem látunk rá, nincsenek tahrír defterek,¹⁸¹ de újabb lényeges demográfiai változások és migrációs fejlemények következtek be a tizenöt éves háború (1591–1606) hadműveleteinek következtében. Ennek a tanulmánynak már nem célja ezek bemutatása, itt pusztán egy fejadódefterben fennmaradt megjegyzéssel illusztráljuk a bekövetkező turbulens demográfiai fejleményeket. Buda visszafoglalásakor (1686) számos török iratot zsákmányoltak, s később ezeket németre lefordították. Köztük a szegedi szandzsák néhány körzetének fejadóját tartalmazó 1589-es és 1639-es keltezésű – kisebb tévedéssel átdatált¹⁸² – deftereket.¹⁸³ Utóbbi bevezetője így jellemzi azokat a népességet érintő változásokat, amelyek már a szandzsákösszeírások korának lezárulta után zajlottak le: „Ez a regiszter ugyanaz, mint a 17. szám alatti, míg azonban az előbbi Krisztus után 1589. évi, ez azonban 1639. évben íródott, és ilyen csekély idő alatt, mint ötven év, sok falu és ház elpusztult, és ezért szükségesnek tartották ezeket újra megismételni.”¹⁸⁴

E fejlemények eredményeképpen a 17. században az adóbehajtás szándékával érkező végváriak már nem a defterekben rögzített középkori falunevet említik, hanem a ténylegesen használatban lévő délszláv toponimákat, melyeket azonban sokszor magyarosítottak (így lett Filipovóból Fülepi, Krusevljéből pedig Körtvélyes – ezek egyikének sem tudjuk megmondani középkori előzményét). Úgy tűnik, hogy csak az oszmán kancellária használta továbbra is a magyar „fantom” településneveket a javadalmak kiosztásakor, míg a helyiek már egy évszázada saját toponimáikat részesítették előnyben. A magyarral párhuzamos rác–vlah helynévkészlet, amely jórészt már a 16. század második felében kiala-

181 A tahrír rendszer 1592-ben az utolsó összeírás-sorozatnál összeomlott. Ezután már csak kivételes esetben, új hódításoknál készült részletes tahrír defter.

182 A német fordító mindkét esetben néhány évvel elszámolta a hidzsra szerinti dátum átváltását. Az egyik fejadóra vonatkozó rész dátuma 990/1589, mely valójában 1582-t jelent. A másik forrás dátuma a német fordításban 1050/1639, ez pedig helyesen átszámolva 1640–1641-et jelent.

183 *Compedium oder Extractus 20 türkischen Büecher oder Register, welche von denen Timariotem und Colonien, von der Soldatesca zu Pferd und Fues von denen Dorfschaften, Hüesern und Unterthanen, von denen Mautehn, Zollen, Überfuhr und Pruckh Geltern von Tribut und anderen proventibus tractiren. Aus dem türkischen in das teütsche versetzt durch Henricum Christophorum Schwegler Dollmatsh*, 1687. ÖStA Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungarn RN 317. 1. Okt. 1687. Kt. 732. fol. 1–436.

184 *Praenotatio. Dises Register ist deme sub No. 17 gleich, weilen aber dasßelbige Anno Christi 1589. dises aber 1639. geschriben, und unter einer so wenigen zeit, alß 50 Jahren viel dorffschafften und heüser in abgang kommen, habe für nothwendig gehalten, solches widerumb de novo zu repetiren.* Uo.

kult, a 17. században végleg leváltja a defterekből ismert középkori névanyagot.¹⁸⁵ A visszafoglaló háborúk, majd a Rákóczi-szabadságharc jelentékeny délvidéki pusztításai után a török kori népesség egy része délebbre vonult, vagy egyenesen visszahúzódhatott a Balkánra. Ez a folyamat területileg igencsak eltérő mértéket mutatott: a Duna árterében fekvő térséget érintette legkevésbé,¹⁸⁶ ezzel szemben néhol még a szláv településnevek egy része is eltűnt: a mai Sztapár vidékén fekvő Orahova, a Szond vidéki Izvizsdár vagy az újkori Tovarisevo térségében fekvő Topaszel nyomtalanul szűnt meg, a betelepítésre alkalmas pusztákat felmérő kamarai biztosok ezeknek a szláv településeknek már az emlékét sem ismerték (Sztapár és Tovarisevo pedig a török defterekben ismeretlen). A török kori népesség kontinuitása itt megszakadhatott, kérdés természetesen, hogy mikor: semmilyen támpontunk nincs arra, hogy a 17. században, vagy éppen a kuruc harcok idején tűntek el. Hasonlóan mutatja elpusztult települések nyomát a 18. századi Kula [török *kule*; „torony”] *praediumok* léte, melyek neve arra utal, hogy csupán egy-egy középkori templom tornya jelezhetette az elpusztult falu emlékét, miközben még a helyi lakosok sem ismerték annak pontos nevét. Máshol, így a futaki uradalom területén viszont olyannyira nem állt be változás a hódoltsági népesség összetételében, hogy még 1711-ben is egykori török földesuraik nevét diktálták be a lakosok a *praediumok*at felmérő császári biztosoknak.¹⁸⁷ Úgy tűnik, mintha ezen uradalom népe kezdetben egyáltalán nem vette volna tudomásul a hatalomváltással járó átalakulást. Bárth János kutatása szintén a török kori népesség részleges visszavonulásának folyamatát mutatta ki Észak-Bácskában: a kuruc háborúk idején a délszláv lakosság egy része fokozatosan délebbre húzódott, s ennek eredményeképpen számos rác falu ekkor néptelenedett el (lásd Orbágysszentgyörgy, Jankovác, Rémm, Borot, Zside). Orbágysszentgyörgy lakói például egyebek mellett Bajára költöztek.¹⁸⁸ A délszláv lakosság visszahúzódásának és részben lecserelődésének kérdése a szakirodalomban vita tárgyát képezi,¹⁸⁹ ennek tárgyalása már túlmutat tanulmányunk keretein.

185 Így Szelepcsényi György több száz Bács, Bodrog és Solt vármegyei helységre vonatkozó igénylistájából (tévesen 1543-as kalocsai tizedjegyzékként ismert szakirodalmunkban) és nádori adománylevelekből Zlokra, Buksinovics, Szallasics, Pokoliko, Rancsevoszelo, Sztanicsz, Metkovics, Sztup, Praeradoristya, Szlokutya, Todaris, Obradovicza stb. nevű településeket ismerünk. MNL OL E 156a. Fasc. 103. No. 047. Vö. *Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája*. I–II. Szerk. Dudás Gyula. Zombor, 1896. Ezek egyikével sem találkoztunk a török összeírásokban, miközben fekvésüket a 18. század kéziratos térképeiről pontosan ismerjük.

186 A középkori eredetű dűlőnevek tovább élése bizonyítja itt a népesség folytonosságát. Jankó János: Adatok a bács-bodroghmegyei sokaczkok néprajzához. *Ethnographia* 7 (1896) 34–64.

187 MNL OL E 156a. Fasc. 130. No. 026.; Fóti-Pánya: *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, passim.

188 Bárth János: Jankováci rácok vallomásai. In: *A Nyíregyházi Jós András Múzeum évkönyve*. 24–26. Nyíregyháza, 1989. 441–445.

189 Kitanics Máté: *A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16–18. században*. Pécs, 2014. [Doktori disszertáció] 130., 141., 151.

OSZTRÁK–MAGYAR SZELLEMTÖRTÉNETI DISKURZUSOK ÉS TANULSÁGAIK

Dagobert Frey és Angyal Endre

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

.....
AUSTRIAN–HUNGARIAN INTELLECTUAL HISTORY DISCOURSES
AND LESSONS LEARNED

Dagobert Frey and Endre Angyal

My study analyses the work of an Austrian and a Hungarian intellectual historian, while also presenting their mutual influences, the conditions of reception, the institutional background and the historiographical context of the time. It details the main intellectual history works of Dagobert Frey and Endre Angyal, their reception and the authors' relationships, and then makes observations on the nature of transnational scholarly relations and knowledge transfer, and the conditions for the adaptation of particular historiographical trends.

Keywords: historiography, intellectual history, history of ideas, history of concepts, art history, Austrian–Hungarian relations
.....

Mályusz Elemér visszaemlékezéseiben Dagobert Frey osztrák művészettörténész (1883–1962) fő művét (*Gotik und Renaissance*) [Gótika és reneszánsz] „a szó legszorosabb értelmében vett szellemtörténeti” munkának nevezte.¹ Szűkebb céhbeli keretek között dolgozó magyar történész részéről ez volt az egyedüli méltatása Frey szellemtörténeti munkásságának, recepciója inkább a művészet- és irodalomtörténetben volt. Tanulmányom kettős feladatra vállalkozik: Frey szellemtörténeti és elméleti munkásságának rekonstrukciójára, valamint a magyar fogadtatás bemutatására.² A magyar recepció központi alakja egy kevésbé ismert szellemtörténész, Angyal Endre volt, ezért az ő nézeteinek, vitáinak, kapcsolatrendszerének tárgyalása képezi írásom másik nagyobb egységét. A téma felvetés apropóján megvizsgálom az egyes szakmák eltérő reakcióinak, vagy éppen a reakció hi-

Törő László Dávid, történész, posztdoktori kutató. A tanulmány elkészítését a Bolyai János-ösztöndíj (BO/00246/23/2) támogatta.

- 1 Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. [Szerk. Soós István.] Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő Források) 387.
- 2 Egy korábbi írásomban még csupán érintettem Frey munkásságát. Lásd Törő László Dávid: A szellemtörténet kultúrtörténeti vonatkozásai Dagobert Frey és Hans Fehr történészek példáján. *Valóság* 63 (2020) 63–76.

ányának okait, miközben a szellemtörténet befogadásának – intézményes, episztemológiai, politikai – feltételére is kitérek. Az így megrajzolt historiográfiai képben nem csupán a két címszereplő jelenik meg, hanem az a diszkurzív közeg is, amelyben szövegeik jelentést kaphatnak, tehát más osztrák és magyar történészek vonatkozó munkássága (Hans Hirsch, Zádor Anna, Zolnai Béla). A diskurzuselemzés arra is választ adhat, hogy az egyes irányzatok mennyire tartoztak a *mainstream*hez vagy mennyire voltak esetleg marginálisabb jelenségek a történetíráson belül. Írásom mindezekon kívül adalékot nyújt az osztrák, német és magyar tudományközi kapcsolatok transznacionális szemléletű történetéhez.

Dagobert Frey jelentősebb szellemtörténeti művei

A Dagobert Frey munkásságát elemző szerzők általában kiemelik sokoldalú érdeklődését, „polihistor” voltát: az osztrák történészt érdekelte a biológia, az építészet, művészet-filozófia, a művészeti földrajz és az antropológia is.³ A későbbi történész 1909-ben végezte el a bécsi műegyetemet [Technische Hochschule] és ott is habilitált, építészmérnöki diplomát szerzett.⁴ 1911-től a műemlékvédelemmel foglalkozó Bundesdenkmalamt munkatársa, Max Dvořák művészettörténész halála után pedig az ehhez a hivatalhoz tartozó Kunsthistorisches Institut vezetője lett. 1931-ben Ausztriából Breslauba költözött és az ottani egyetem művészettörténeti tanszékén tanított nyilvános rendes tanárként. A szellemtörténeti érdeklődés itt egyre inkább a német népi történetiszemlélettel vegyült. A történész műemlékek történeti elemzése alapján Lengyelország német „kultúrta” voltát igyekezett alátámasztani, amivel a német hatalmi törekvések megalapozásához járult hozzá. Lengyelország legyőzése után ráadásul tevékenyen részt vett a lengyel műkincsek Németországba hurcolásában. A következőkben tárgyalt szellemtörténeti könyve – valószínűleg élete fő műve – még Frey életpályájának ezen „völkisch” korszaka előtt íródott.

Freynek tehát (ellentétben például Max Dvořákkal) nem volt történészi képzettsége, a művészettörténetbe Dvořák vezette be és ő is segített neki elhelyezkedni a műemlékvédelemnél. Visszaemlékezéseiben az „outsider” pozícióját előnynek tekintette, mert így, elmondása szerint, kritikusabb és szabadabb lehetett.⁵ Más szellemtörténészekhez képest a saját megközelítéseit elméleti szempontból jobban megalapozottnak tartotta (ebben egyébként nem túlzott sokat), és így a történetfilozófiában is elmélyült, mint azt legfontosabb könyve is szemlélteti.⁶

3 Hans Tintelnot: Dagobert Frey. In: *Dagobert Frey (1883–1962). Eine Erinnerungsschrift*. Hrsg. Hans Tintelnot. Kiel, 1962. 17–28.; Beate Störckuhl: Paradigmen und Methoden der kunstgeschichtlichen „Ostforschung”. Der „Fall” Dagobert Frey. In: *Die Kunsthistoriographien in Ostmitteleuropa und der nationale Diskurs*. Hrsg. Robert Born. Berlin, 2004. 155–172.; Véggh János: Dagobert Frey és az Ostforschung. *Enigma* 27 (2020) 102. sz. 92–101.

4 Később írt visszaemlékezése szerint valójában mindig is építésznek érezte magát, bár nem épített semmit. Dagobert Frey: Selbstdarstellung. In: *Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*. I–II. Hrsg. Nikolaus Grass. Innsbruck, 1950–1951. II. 51.

5 Uo. II. 54.

6 A szellemtörténet és művészettörténet kapcsolatáról többek között lásd W. Eugene Kleinbauer: Geistesgeschichte and Art History. *Art Journal* 30 (1970–1971) 148–153.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Bp., 2015. 153–176.

Az 1929-ben megjelent *Gotik und Renaissance* történetivé teszi és fejlődésében mutatja be az emberi képzelőerőt, pontosabban azt, ahogy látunk és szemléljük a minket körülvevő világot. Egy történeti könyvben a szellemtörténeti módszer Frey szerint a szintetikus látásmódra való törekvést jelenti és eljárására az a jellemző, hogy a történeti jelenségeket nem külső körülményekből, például a politikai vagy a földrajzi viszonyokból, hanem a szellemi tényezőkből⁷ vezeti le részben racionális, részben intuitív alapon, amelyek között a művészeteket illeti kiemelt figyelem. A könyv szerint a nagy művészeti irányzatokra jellemző egy sajátos látásmód, amely történetileg alakult ki – egy-egy ilyen látásmód teljesen áthatja az adott korszak társadalmát és tudományát, végső soron gondolkodásmódját. Frey elsősorban az általa távolságtartással kezelt reneszánsz érdeklí, mert szerinte a modern korig érezhető a hatása. Míg a gótikus ábrázolás térben és időben egymástól távol álló jelenségeket jelenített meg (például a festészetben) és nem kínált egységes mércét a megjelenített állapotok érzékeléséhez, addig a reneszánsz a tér és idő egységét ábrázolja, az ábrázolt testet pedig objektíve elhelyezi a természetben, miközben maximális pontosságra és a valóság visszaadására törekszik. A háromdimenziós látás nem eleve adott: a térbeli látásmódra a reneszánsz „szoktatta” rá az embert azáltal, hogy a művészetet a valóság tükrévé igyekezett tenni. A gótikus kép kompozíciója ezzel szemben még kitalált, rendezőelve vallási és kozmikus hierarchia – a tér a gótikában szubjektív élmény. A gótikában az adott képen idő és tér szerinti mozgás zajlik, ezért az ábrázolt dolgokat egymásutániségükben kell olvasni (szemléltető példa rá: Bayeux-i faliszőnyeg), ahogyan azt a középkori ember tette. A reneszánszban azonban a tekintetnek rögtön az egészet fel kell fognia, a képnek egy pillantás alatt kell hatnia, hiszen totalitás megragadására, objektív térábrázolásra törekszik.⁸ Nem lenne szellemtörténeti mű, ha ezeket a látásmódokat és térfelfogásokat ne vonatkoztatná az adott kor összes művészeti jelenségére, így Frey azt is elemzi, miként érvényesült a gótika és reneszánsz az építészetben, költészetben, filozófiában, szobrászatban, a színházban és a zenében. Így míg a zenében a gótikát a polifon hangzás, addig a reneszánszt az egymást kiegyensúlyozó szólamok egybeszerkesztése, a harmóniára és egységre való – matematikai – törekvés jellemzi. A látás mellett az osztrák történész tehát a hallást is történetivé tette művében.⁹ A könyvet áthatja a szellemtörténettel szinte menetrend szerint érkező kultúrpeszimizmus és a modern korral való elégedetlenség. Tézise szerint ugyanis a reneszánsz látás- és gondolkodásmódja erkölcsileg elszegényítette a nyugati civilizációt, amely a világ jelenségeit egyedül mérni, számszerűsíteni, a természetet pedig hódoltatni akarja – az ebből a szellemből kinövő eszmék, a kapitalizmus és a szocializmus egyaránt mechanizálják az életet és az embert. Egy távol-keleti romantikus kitekintés keretén belül megjegyzi, hogy ezzel a nyu-

7 Így a nagy földrajzi felfedezéseket Frey szerint elsősorban az a szellemi törekvés motiválta, hogy a Földet a maga totalitásában át lehessen tekinteni, ezáltal „szellemileg” meghódítani. Dagobert Frey: *Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*. Augsburg, 1929. 27.

8 Uo. 37–89. Később Frey árnyalta, kiegészítette az 1929-ben kifejtett tézisét. A középkori szemléletben is elterjedt volt a szimultán tekintet, csak a tartalma volt más, hiszen a transzcendens egészre irányult, szemben a reneszánsz valóságos, ám tulajdonságok nélküli tereire. Dagobert Frey: *Kunst und Sinnbild*. In: uő: *Bausteine zu einer Philosophie der Kunst*. [Hrsg. Gerhard Frey.] Darmstadt, 1976. 183.

9 Frey: *Gotik und Renaissance*, 227–254. [Ellenpont és harmónia című fejezet.]

gati racionalizmussal szemben a példászerű kínai életfilozófia és építészet a természettel való harmonikus együttélést (nem annak leigázását és pontos mérését) szeretné elérni.¹⁰ A Dagobert Frey által választott szellemtörténeti módszer egyébként akár leírható a gótikus és reneszánsz látásmód ötvözeteként is. A szellemtörténet történetfelfogása egyszerre épít a gótikus egymásutániségra, ami egy szukcesszív, genetikus szemlélet, amely az idő változásának szerepét emeli ki és a reneszánsz egymásmellettségére, melyre a szimultán látásmód jellemző, hiszen történeti vizsgálódásai során mindig egy adott kort teljesen kifejező értéket keres, amelyet a történelemnek is egységben kell látnia. Frey mindemellett az emberi tudat és képzelőerő történeti alakulását nem csupán szellemi tényezőkre vezette vissza. Könyvét azzal zárta, hogy objektív, biológiai alapja is van az emberi szemlélet alakulásában történő változásoknak.¹¹

Jóllehet Frey történeti pályájának az 1930-as évektől kezdve volt egy hosszú időszaka, amelyben a német *Volksgeschichte* hatása egyre erősödött, emellett végig foglalkozott szellemtörténeti kérdésekkel is. Legjelentősebb, 1942 és 1945 között írt, több mint száz oldalas elméleti szövege (*Kunst und Sinnbild*) [Művészet és jelentéskép] kéziratban maradt, és először 1976-ban adták ki. Saját szellemtörténeti alapállását úgy határozta meg, hogy közben megjelent benne új történetfelfogásának kulcsfogalma, a népiség is:

„A mostani évszázad elejének szellemtörténeti beállítódása megpróbálja egyesíteni a stilisztikai és a történeti szemlélet eredményeit, amelynek során nem közvetlenül a történelmi tárgy képi tartalmát veszik alapul, hanem a művészi megmunkálást, mint formai-tartalmi egységet. A műalkotás a korszak és annak szubjektív hordozója, a népiség művészeti lényege fejeződik ki.”¹²

A gondolatgazdag tanulmány elsősorban azt vizsgálta, hogy a műalkotás, mint objektív adottság, hányféleképpen ruházható fel jelentéssel (ezt a művészettörténeti problémát tágabban lehet úgy is értelmezni, mint általában történész és forrás viszonyát), és miért van feszültség a forma és értelem között. A szöveg a jelentésadás módjainak és a szellemtörténész által vizsgálandó kérdéseknek hatalmas sokféleségét vonultatja fel. Néhány példát említek ezek közül.

A művész életútja során máshogy értelmezi a saját művét, többször átértékeli saját alkotását. A színeknek, hangoknak különböző jelentései vannak. A műemlékeket politikai törések idején gyakran lerombolják, ami a legerősebb bizonyítéka annak, hogy minden műalkotásnak sajátos értelme van. Elemzi a címadások filozófiáját: ezek valami többet hoznak felszínre egy műből, mint ami eredetileg benne rejlik – ezért hát minden értelmezés kapcsolódik ugyan az objektív adottsághoz, de azért átalakítja, dúsitja, többé teszi azt. Az izolációs eljárás hatásait is vizsgálja: egy idézetként megjelenő szövegrész az eredeti szövegnek már más jelentést adhat, mint az eredeti szöveggörnyezet. Nemcsak az értelmezés lehet feszültségben a műalkotással, hanem a mű anyaga is – a kő és bronz ön-

10 Frey: *Gotik und Renaissance*, 282.

11 Uo. 292.

12 Frey: *Kunst und Sinnbild*, 113–114. [Ford. T. L. D.]

magában a tartósság, a korokfelettség szimbólumai, de a középkori üvegfestészetben az üveg jelentősen hozzátesz az elkészült mű hatásához. A középkori vár nemcsak védelmi objektum volt, hanem erősnek is kellett látszania – nemcsak hadtörténeti szempontból lehet tehát elemezni ezeket az épületeket. Frey felvetette még a testbeszédnek vagy a díszítés pszichológiájának a problémáját is.

Az általa érintett kérdések közül csak néhányat soroltam fel, ez a felsorolás azonban jól megmutatja Frey kalandozó természetét és sokoldalú érdeklődését.¹³ Nem lehet viszont napirendre térni afelett, hogy tulajdonképpen mivel ért véget gondolatmenete. Azzal fejezte be értekezését, hogy minden műalkotás akarati aktus, amellyel saját életterünket reprodukáljuk kicsiben, és ezáltal a világ uralásának érzete keletkezik bennünk. „Minden alkotás egy megfoghatóvá-tétel, egy sajátunkká-tevés, egy uralás.”¹⁴ A műemlékek politikai jelentésének fontosságát hangsúlyozó szöveg ráadásul azokban az években készült, amikor Frey vezető szerepet játszott a régi lengyel művészet germanizálásában. Annak is volt valami pikantériája, amikor történelemben (azaz: műalkotásokban, emlékekben) gazdag és történelemben szegény területekről írt, hozzátéve, hogy egy utazó másképp tapasztalja meg az előbbit és az utóbbit¹⁵ – mindeközben pedig egy olyan rendszer szolgálatában állt, amely épp „történelemszegénnyé” tett egy megszállt területet.

A szerző későbbi, azaz a második világháború utáni szellemtörténeti írásait is érdemes szemlézni, hogy a folytonos elemek láthatóak legyenek. 1949–1950-ben készült, később kiadott, *Kunst und Geschichte* [Művészet és történelem] című kéziratában a kettő közötti különbséget és hasonlóságot járta körül. A tudomány kötődik az igazság és megismerés értékeihez, míg a művészet saját maga állítja elő az értékmérőt, nem kötődik egy rögzített értékhez. A tudományos elméletet meg lehet cáfolni, a művészeti alkotás soha nem veszíti el aktualitását. Ez az éles szembenállás azonban csak a természettudományok és a művészet között létezik, a történelem és művészet viszonya egészen más, hisz a történetírás közelebb áll a művészethez, mint a természettudományhoz. A történelemben minden értelmezés, amely a tényanyagon túlmutat, már intuíciót és nyelvi megformálást igényel, ennek következtében minden történelmi munka szubjektív emberi dokumentum is, amelyek időszerűsége nem múlik el.¹⁶

Frey 1958-ban a historiográfia műveléséről is kifejtette nézeteit. A tudománytörténet szerinte egy toleránsabb beállítódást eredményezhet, amely a számos ellentétes álláspont mérlegeléséhez nyújt támpontokat. Jellemző szellemtörténeti gondolkodást tükrözött javaslata: Frey szerint a különböző irányzatok történeti elemzéséből egy olyan, háromdimenziós történelempé keletkezik, amelyben a legkülönbözőbb iskolákat együtt, egy nagy összefüggésben, térben láthatjuk.¹⁷

13 Érdekes viszont, hogy a vizualitás kérdését ilyen mélyen elemző tudós élete során lényegében alig foglalkozott a film problémájával.

14 Frey: *Gotik und Renaissance*, 210.

15 Frey: *Kunst und Sinnbild*, 152.

16 Dagobert Frey: *Kunst und Geschichte*. In: uő: *Bausteine zu einer Philosophie der Kunst*, 1–34.

17 Dagobert Frey: *Probleme einer Geschichte der Kunstwissenschaft*. In: uő: *Bausteine zu einer Philosophie der Kunst*, 35–82.

Kérdés lehet ezek után, hogy az 1929-es munkáján kívül voltak-e a szerzőnek nagyobb lélegzetvételű tanulmányai, amelyekben a gyakorlatban valósította meg a szellemtörténeti programját. Ebből a szempontból a *Dämonie des Blickes* [Tekintet démonisága] című írását¹⁸ emelném ki, amely az emberi szemek ábrázolását helyezi történeti perspektívába. A fő művén kívül ez volt a legjelentősebb szellemtörténeti tanulmánya. Frey gondolatmenetében az ember a személyiség szellemi oldalát a másik ember szemében fedezi fel, a másik szeme emlékezteti a saját és embertársa esendőségére, emberi mivoltára, tehát démoni jellegére.¹⁹ Az osztrák szerző a történelmi korszakokat aszerint osztja fel, hogy a szobrok és festmények miként ábrázolták az emberi szemeket: a nyugodtabb korokban a szem harmonikusan illeszkedik a test összképébe, tehát önmagában keveset árul el. A zavarosabb, hanyatló periódusokban a szemeket külön kiemelik, nagy jelentőségre tesznek szert és lelki, pszichológiai problémákat tükröznek. Frey az ilyen kérdések kutatásához egy egyetemes emberi látószöveget tart fontosnak, ugyanis szerinte ebben az esetben valamilyen általános emberinek, a tudatalatti félelmeinknek a történetileg változó alakjairól van szó. Úgy gondolom, a szerző ezzel a programmal közel került a mentalitástörténethez,²⁰ ez pedig jól mutatja, hogy a tudattalan, babonás-mágikus emberi hiedelmeket nem csupán a francia irányzatok vizsgálták, hanem a szellemtörténet is érdeklődött irántuk. Dagobert Frey szellemtörténeti munkáinak tartalmi-szemléleti áttekintése után azt vizsgáljuk meg, hogy milyen viszonyban állt a kor osztrák történetírásával, majd gondolatainak magyarországi recepcióját vesszük szemügyre.

Gótika és reneszánsz – másképp

Tényleg *outsider*ként tekinthetünk Freyre a kortárs osztrák történetírásban? Vannak arra utaló jelek, hogy ez nem csak a szerző utólag konstruált önképe volt. Hans Hirsch, az Osztrák Történetkutató Intézet [Institut für Österreichische Geschichtsforschung] igazgatója²¹

- 18 Dagobert Frey: *Dämonie des Blickes. Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse* (1953) Nr. 6. 245–298.
- 19 „Az arcot, mint a szellemi személyiség kifejeződését elsősorban a pillantásban éljük meg. [...] A pillantásban éli meg az ember az emberben lévő demont és ezzel a saját démoniságát másokban.” Uo. 250. [Ford. T. L. D.] Frey itt azokra az ókori hiedelmekre utalt, hogy a pillantás gyilkos is lehet, amelytől meg kell védeni az embereket, vagy a babonára, hogy a szem fertőző betegségeket is átadhat. Frey szerint a szem szuggesztív erejétől való kulturális félelem mélyebb szellemi gyökerekből táplálkozik és elárulhat valamit az emberről általánosságban – innen a tanulmány címe.
- 20 Ennek ellenére azért szempontjai nem teljesen azonosak a francia mentalitástörténettel, attól Frey szemléletét különösen a tömegkultúrához való viszonyulás választja el, az osztrák történész írásaiban ugyanis forrásként gyakran az értelmiség és a hivatalos tudomány szövegei, valamint a kiemelkedő (híresebb) művészek alkotásai kaptak helyet. A mentalitástörténet, eszmetörténet, szellemtörténet viszonyáról lásd például Ernst Schulin: *Geistesgeschichte, Intellectual History and Histoire des Mentalités seit der Jahrhundertwende*. In: uő: *Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch*. Göttingen, 1979. 144–162.; Czoch Gábor: *A mentalitástörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2006. [Jav. kiad.] (Osiris Tankönyvek) 473–499.
- 21 Andreas H. Zajic: Hans Hirsch (1878–1940). Historiker und Wissenschaftsorganisator zwischen Urkunden- und Volkstumsforschung. In: *Österreichische Historiker. Lebensläufe und Karrieren 1900–1945*. I. Hrsg. Karel Hruza. Wien, 2008. 307–417.

1932-ben Gótika és reneszánsz írásunk fejlődésében címmel tartott előadást az Osztrák Tudományos Akadémia éves ülésén. Három évvel Frey könyvének megjelenése után, szinte azonos tematikával született egy fontos szöveg a korszak tudományos életének befolyásos alakjától – érdemes tehát megvizsgálni, hogyan viszonyult ez a tanulmány Freyhez vagy a szellemtörténethez.

Freyhez lényegében sehogy: a könyvét nem hivatkozta, pedig az egyik lábjegyzetben felsorolta mindazokat a szerzőket, akik gótika és reneszánsz témájában munkálkodtak.²² A szellemtörténet viszont nem volt idegen Hirsch számára, hiszen saját eljárását „alapvetően szellemtörténetinek” nevezte.²³ Írásából kiderül, hogy ő eszme- és fogalomtörténetet értett az irányzaton. Azt vizsgálta ugyanis, hogy a „gótikus írás” honnan kapta a nevét, mi volt az oka annak, hogy sokáig negatív, és a mainál szélesebb értelemben használták, a barbárság szinonimájaként (például Lorenzo Valla itáliai humanista a római írásjelek háttérbe szorításáért a gótokat okolta). Hirsch szerint a reneszánsz gótikaképe hibás volt, és sok tekintetben germanofóbiából, illetve a középkor lenézéséből táplálkozott. Ez azonban nem a reneszánsz sajátossága volt, a németellenességet pedig valószínűleg az egyházi reformmozgalmak örökítették át a későbbi korokra. A reneszánsz után a francia felvilágosodás is ezt a negatív képet terjesztette, míg végül a szakmaibb felfogás csak később, a 19. század elejére alakult ki, amikor Németország végre megszabadult a francia kultúra befolyásától – ebből adódik, hogy a gótikus írás fogalma a mai értelmében csak a 18. és 19. századtól alakult ki, korábban teljesen más jelentéssel ruházták fel. A 19. században aztán győzött a tudomány, francia és német tudósok együtt mutatták ki: a gót írás az újlatin és germán népek szimbiózisából jött létre. Hirsch persze mindezt nem hagyta annyiban, mert arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy bár a gótikus írás nem tisztán német eredetű, de mégis az északi népek szellemi sajátosságát tükrözik.²⁴

Azt gondolom, jól látszik a két szellemtörténet különbsége. Frey sokkal általánosabb és szintetikusabb problémafelvetéssel, szemlélettel, történetfilozófiai vértetétséggel dolgozott, Hirsch ellenben szűkebb tárgyon alkalmazta a historizmustól alapvetően nem sokban különböző fogalomtörténeti módszert.²⁵ Frey maga is vívódott azzal kapcsolatban, hogy szellemtörténete nem túl elrugaskodott-e. Később visszatekintve arról írt, hogy szükségét látta, hogy valami konkrétabb és tényszerűbb vizsgálattal (műemlék-topográfia)²⁶ kiegészítse, ellensúlyozza.

22 Hans Hirsch: *Gotik und Renaissance in der Entwicklung unserer Schrift*. Wien, 1932. 26. 1. j.

23 Uo. 18. A kor osztrák történetírásában a „szellemtörténet” jelszava ekkor már elterjedt volt, például Heinrich von Srbik vagy Heinrich Kretschmayr írásaiban is.

24 Uo. 27. A szöveg megállapításai egyébként jól illeszkedtek a korabeli osztrák–német *völkisch* diskurzusba: a francia felvilágosodással és a keresztény egyházzal szemben a középkori germán nép kultiválása.

25 Az általa vezetett Történetkutató Intézetben az 1933/34-es tanévben tartott is felolvasást a „középkor szellemtörténeti problémáiról”, bár nem ez az irány volt az intézmény fő profilja. Manfred Stoy: *Das Österreichische Institut für Geschichtsforschung 1929–1945*. München, 2007. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 50) 95.

26 Szintén 1929-ben jelent meg a Burgenlandról szóló, népi német szemléletű műemlék-topográfiai műve. Dagobert Frey: *Das Burgenland. Seine Bauten und Kunstschätze*. Wien, 1929. Frey itt nem elemzett részvételeiről a Burgenland-vitákban lásd Törő László Dávid: *Történelem határhelyzetben. Történeti viták Nyugat-Magyarországról és Burgenlandról 1918–1945*. Bp., 2024. 147–148.

„A szellemtörténeti érdeklődésemmel szemben teljesen más jellegűek a művészet-topográfiai munkák, így azokat mindig egy értékes kiegészítésnek és egy számomra szükséges ellensúlynak tekintettem, amelyek vitális jelentősége pontosan a teljesen konkrét, a művészettörténeti objektumhoz, a tiszta ténykutatáshoz való visszatérésben rejlett, mindebben pedig, ha csekély mértékben is, de a felfedezés öröme is motiválón hatott.”²⁷

Tanulmányos szövegrészlet: még a szellemtörténetet olyan jól értő történésznek is hiányérzete van, ha nem társul munkájához a faktológiához társuló „felfedezés” öröme.²⁸ Szellemtörténeti történetfilozófiát egyébként a fiatalabb osztrák történészpalánták is olvastak. Az 1910-ben született és a Bécsi Egyetemen 1928-tól történelmet tanuló Heinrich Appelt visszaemlékezve arról írt, hogy az átélt nagy változások okait úgy próbálta értelmezni, hogy Oswald Spenglert olvasott. A történetfilozófiai olvasmányok ellenére azonban a „rankei objektivitást” kereste tanáraiban, s a „tudományos objektivitásra való törekvése” miatt kedvelte például Heinrich von Srbik előadásait.²⁹ A professzionalizáció tehát egyfajta szűrőt jelentett a történetfilozófiai konstrukciókkal szemben.

Frey kapcsolatai a hazai tudományos élettel

A recepciót meghatározó személyes és intézményközi kapcsolatok érthető módon elsősorban a művészettörténetben épültek ki. A magyar művészettörténet két meghatározó, egymással szemben álló alakja akkoriban a német kultúra és filozófia, de a szellemtörténet iránt is nyitott Hekler Antal, valamint a német helyett inkább az olasz kultúra iránt vonzódó, történetfilozófiaiag kevésbé művelt Gerevich Tibor voltak.³⁰ Ezt figyelembe véve nem meglepő, hogy Frey Hekler meghívására jött Magyarországra: 1927-ben az osztrák barokk művészet magyarországi vonatkozásairól tartott vetítésekkal tarkított előadást az Iparművészeti Múzeum előadótermében.³¹ Az osztrák történész itt arról beszélt, hogy a barokkban az „abszolút monarchia szelleme és társadalmi formája” tükröződött, és mivel magyar arisztokraták is szerepet játszottak az elterjedésében, ezért a témát csak közös

27 Frey: *Selbstdarstellung*, 64.

28 Később Arlette Farge francia történész a levéltárak „csábító erejéről” írt könyvet. A régi, autentikus dokumentumok csábítása, a tapintásuk, általában az érzékelésük jelentette öröm szerinte a posztmodern kihívás után is megmaradt. Arlette Farge: *The Allure of the Archives*. New Haven – London, 2013. Ha a könyv nem is a műemlék-topográfiáról szól, Frey esetére mégis jól illik.

29 Heinrich Appelt. In: *Recht und Geschichte. Ein Beitrag zur österreichischen Gesellschafts- und Geistesgeschichte unserer Zeit. Zwanzig Historiker und Juristen berichten aus ihrem Leben*. Hrsg. Hermann Baltl – Nikolaus Grass – Hans Constantin Faulstner. Sigmaringen, 1990. (Studien zur Rechts-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte 14) 10.

30 Markója Csilla: „Ellentétek keresztezési pontja vagy magad is”. Zádor Anna kapcsolatai és a magyar művészettörténet-írás a két háború között. *Enigma* 15 (2008) 54. sz. 37., 47. Érdekes, ugyanakkor valamennyire jellemző tény, hogy a hazai szellemtörténeti zászlóbontásnak szánt, *A magyar történetírás új útjaiban* a művészettörténeti fejezetet nem Hekler, hanem Gerevich írta. Gerevich Tibor: *Művészettörténet*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp., 1931. 87–140.

31 Frey professzor előadása a Régészeti Társulatban. *Nemzeti Ujság* 1927. február 4. 7.

osztrák–magyar kutatások vizsgálhatják.³² 1934-ben már mint bresloui egyetemi tanár érkezett tíz napra Budapestre, ezúttal is Hekler vendégeként.³³ A Művészet és szimbólum a középkorban és a barokk időkben című előadást Hekleren kívül Hans Georg Mackensen német követ, a kultuszminisztérium képviselőjében pedig Jalsoviczky Károly miniszteri tanácsos is meghallgatták a Mérnök és Építészegylet székházában. Frey ezúttal az 1929-ben kifejtett nézeteit egyértelműen aktuálpolitikai jelentéssel adta elő, amikor kifejtette, hogy a transzcendens középkor és a realista reneszánsz szembenállása ma új mérföldkőhöz érkezett, mivel megszűnt a reneszánsz hatóereje és végre valami új, a reneszánszhoz hasonló nagyságú változás jöhet helyette. Nem lehet kétséges, hogy a realista-mechanikus reneszánsz helyett valamilyen transzcendens, misztikus erő felemelkedését várta a művészettörténész.³⁴

A vendégelőadásokon kívül egy tanulmánya is megjelent magyar folyóiratban. Frey egy magyarra fordított tanulmánya a művészettörténet-írás és a régészet közös folyóiratában, az *Archaeológiai Értesítő*ben jelent meg. A publikációnak viszonylag semleges, kultúrpolitikai szempontból biztonságos témája volt, mert egy, a bécsi hadilevéltárban talált térképet ismertetett, és a magyar művészettörténészekkel csak a budavári palota átépítésének datálási kérdésében szállt vitába.³⁵ Ezúttal nem a történetfilozófus, hanem az adatkutató Frey nyilvánult meg, amikor leszögezte, hogy egy épület építőmesterének beazonosítását stíluskritikailag nem, csak levéltári kutatások alapján lehet meghatározni. Írását egy gesztusértékű megjegyzéssel zárta: „A felvetett probléma [a budai várpalota építőmesterének kiléte – T. L. D.] megoldását azonban már magyar kollégáimra kívánám bízni, akik Hekler professzor avatott irányítása mellett oly szép eredménnyel vették munkába a magyarországi barokk művészet történetének feltárását.”³⁶

A szellemtörténet hazai története megértésének szempontjából jelzésértékű, milyen recenzió született a szerző 1929-es könyvéről.³⁷ Hekler Antal tanítványa, Zádor Anna írt ismertetést az *Archaeológiai Értesítő* számára a *Gotik und Renaissance*-ról. A könyvkritika a mű számos erényét hangsúlyozta: az összehasonlító módszert, a tág perspektívát, a szellemtudományos alapokon nyugvó művészettörténet „szilárd cölöpökre” való építését, fogalomalkotási merészségét, azt, hogy a gótika és a reneszánsz Freynél a megszokottól

32 Ein Vortrag Professor Dagobert Freys. *Pester Lloyd* 1927. február 5. 9.

33 Reprezentatív magyar művészeti kiállítások Németországban. Dagobert Frey egyetemi tanár Budapestre jön. *8 Órai Ujság* 1934. április 4. 9.

34 A barokk ebben a konstrukcióban felemás értékelést kapott: bár transzcendens jellegű, ám túl sokat vett át a reneszánszból ahhoz, hogy történelmi szerepe egyértelműen pozitív legyen. Frey Dagobert előadása. *Budapesti Hírlap* 1934. május 20. 23.; Ein Vortrag Professor Dagobert Freys. *Pester Lloyd* 1934. május 23. 6–7. Az elmondottakat Frey 1935-ben részletes tanulmányban fejtette ki. Dagobert Frey: *Der Realitätscharakter des Kunstwerkes*. [1935.] In: uő: *Kunstwissenschaftliche Grundfragen. Prolegomena zu einer Kunstphilosophie*. Darmstadt, 1972. 107–149.

35 A cikk Kapossy János művészettörténéssel polemizált, aki még ebben a számban válaszolt Freynek. Frey Dagobert: Csepel-sziget térképe 1728-ból. *Archaeológiai Értesítő* 42 (1928) 159–165.; Kapossy János: Mária Terézia budavári királyi palotájának tervező mestere. Uo. 166–187.

36 Dagobert: Csepel-sziget térképe, 165.

37 Történeti fórumok egyébként nem írtak róla, az *Athenaeum* a Hazai és külföldi filozófiai irodalom között szemlélte, azaz a hazai szellemi életben inkább a filozófiához sorolták. Gáspár Ilona: Hazai és külföldi filozófiai irodalom 1929-ben. *Athenaeum* 16 (1930) 212.

eltérő módon rendkívül tág értelmű kifejezések.³⁸ Az udvarias recenzióban azonban hangsúlyosan megjelent az a kérdés is, hogy Frey tág fogalmai mennyire megfoghatók vagy erőltetettek. Bővebben idézem a kritika ezen részét, mert jól szemlélteti a merész gondolati konstrukciókhoz való ambivalens viszonyulást.

„Gondolatserkentő, irányító és fejlesztő erejét kevés munka éri utól. Érthető, hogy a feldolgozott terület nagysága, az eszközök gazdagsága egyúttal a hibák és hiányok alapja is. Nem is az elméleti megállapításokra célzunk: alaptételei – ha egyes szempontokból vagy egyes területekre vonatkoztatva vitathatók is, mindenképpen olyan lényegbeli jegyeket tartalmaznak általános fogalmazásban, hogy érvényüket még az előbbi lehetőség sem veszélyezteti. Ez a könyv eredményes és áldásos munkát végzett még akkor is, ha *csak kísérletnek tekintjük* is. Nem kívánhatjuk, hogy minden terület egyforma mélyen és egyforma mértékben legyen feldolgozva, azt se röhögjük fel, hogy *példáit néhol kissé erőszakosan válogatja össze*: természetes, hogy mindent elkövet *előre konstruált tételeinek és megállapításainak alátámasztására.*”³⁹

Látható, hogy még a szellemtörténet iránt nyitott Hekler tanítványa, Zádor Anna is innovatív, ám problematikus műnek tartotta Frey kötetét.⁴⁰ Ez azonban nem befolyásolta jelentősen kettejük személyes viszonyát. Frey több magyarországi művészettörténésszel is levelezett, ám a Zádornak írt levelei a legszívélyesebbek.⁴¹

A tudóskapcsolatok ápolásának egy másik módja a könyvküldés volt. Schoen Arnold város- és művészettörténész több alkalommal elküldte Freynek könyveit, tanulmányait, amire az osztrák történész rendre lelkes választ küldött, amelyben a professzionalizmus nemzetközi nyelvén szólt, azaz a levéltári anyag felhasználása feletti nagyrabecsülését fejezte ki.

„Nagy örömet szerzett nekem a Budapesti Anna-templomról szóló szép könyve⁴² elküldésével, amit szívből köszönök Önnek. A rendkívül gazdag levéltári anyag a lokális érdeklődésen túlmutatóan is értékes hozzájárulás. Nekünk, osztrákoknak kifejezetten örömteli, hogy az osztrákhöz oly bensőségesen kapcsolódó magyar barokk szisztematikus kutatása szép és örvendetes haladást mutat.”⁴³

38 Zádor Anna: Dagobert Frey: Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung. *Archaeologiai Értesítő* 43 (1929) 310–314.

39 Uo. 313. [Kiemelések tőlem – T. L. D.]

40 Zádornak 1928-ban jelent meg tanulmánya a magyar festők erdőábrázolásáról, amelyben szellemtörténeti retorikával indított ugyan („A tájkép iránt való előszeretet nem a föld, hanem a rajta lakó népek sajátos lelki és szellemi adottságának következménye...”), de a gyakorlati kivitelezés terén nem szellemtörténeti írásról volt szó. Zádor Anna: Az erdőábrázolás a magyar festészetben. *Magyar Művészet* 4 (1928) 609–627.

41 Dagobert Frey levele Zádor Annának. 1932. március 18. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (= MTA KIK) Kézirattár. Ms. 1229/16.

42 Schoen Arnold: *A budai Szent Anna templom*. Bp., 1930.

43 Dagobert Frey levele Schoen Arnoldnak. 1930. december 10. MTA KIK Kézirattár. Ms. 2387/577. Schoen nem sokkal később *A budapesti Központi Városháza* [Bp., 1930.] című kötetét is elküldte, erre hasonló, a „nap-

Frey egyébként azokkal a művészettörténészekkel is igyekezett jó viszonyt kialakítani, akikkel vitája volt. Kapossy Jánossal bécsi kutatásai során többször beszélgettek különböző témákról: „Frey nem nyaral. Tegnap voltam nála, s ma este vacsorára vagyok hozzá hivatalos. Igen-igen megértettük egymást, sőt abban is, mi irodalom s mi nem; majd részleteket mesélek róla. Jót mulattunk.”⁴⁴ Zádor Anna később igyekezett segíteni Freynek az őt (egyébként teljesen jogosan) ért politikai vádak tisztázásában. Visszaemlékezését bővebben idézem, mert felbukkan benne Freynek a bátor hipotézisek iránti érdeklődése.

„Hekler alatt, és az egész magyar orientáció ilyen volt, voltak német vendégprofesszorok. Így például vendégprofesszor volt az akkor Bécsben működő Dagobert Frey, aki kiváló tudós volt, és Frey tartott előadást vagy szemináriumot egy hónapig, és akkor én az ő szemináriumára írtam egy olyan dolgozatot, amiben be akartam bizonyítani, valószínűleg nem volt igazam, de nagyon erős érvekkel bizonyítottam, hogy a San Pietro kupolájának az ovális, tojásdad alakú boltja az teljesen Michelangelo műve, senki másnak ehhez semmi köze. Ezt ma már nem merném mondani, de a Freynek nagyon tetszett, hogy én milyen bátor vagyok tulajdonképpen és elég ügyes érveket hozok fel, és ebből egy olyan barátság lett, ami nagyjából a Frey haláláig tartott annak ellenére, hogy szegénykém nagyon náci és németbarát hírbe került, talán nem is alaptalanul, nekem azonban a legborzasztóbb időkben küldött Breslauból rendszeresen kávé, és amikor az ő igazoltatása volt, ezt én nagyon részletes visszaemlékezéssel megírtam, hogy az abszolút zsidóbarátok közé tartozott és az egész nácizmus alatt nagyon kedvesen és baráttan viselkedett velem.”⁴⁵

Angyal Endre és a „barokk reaktíválása”

Érdekes módon a korábban részletezett személyi és intézményes összeköttetésekkel nem járt együtt Frey szellemtörténeti szemléletének közvetlen adaptációja a művészettörténészek részéről. A *Gotik und Renaissance* teljesen máshol aratott sikert: Angyal Endre irodalomtörténész munkásságában, aki inkább marginális figura volt és egyfajta elfeledett szellemtörténésznek tekinthető. Angyal 1915-ben Pozsonyban született, érettségi után pedig Budapesten, Münchenben és Firenzében tanult. Magyarországon elsősorban a szellemtörténet felé szintén nyitott Kerényi Károly ókorász volt nagy hatással rá, később pe-

világra hozott” levéltári anyagot méltató választ kapott osztrák levelezőpartnerétől. Dagobert Frey levele Schoen Arnoldnak. 1931. február 7. MTA KIK Kézirattár. Ms. 2387/578.

44 Kapossy János levele Zádor Annának. 1930. augusztus 5. Közli Bardoly István – Markója Csilla: „Mennyire mély és sorsszerű, ami bennünket összeköt 18 év szenvedésén keresztül is”. Kapossy János Zádor Annának írt leveleiből. *Enigma* 15 (2008) 54. sz. 72. A tudóskapcsolatok ellentmondásosságát jól mutatja, hogy Kapossy ugyanebben az évben írt egy erősen nacionalista bírálatot Frey Burgenland-kötetéről, amelyben osztrák kutatóknak a magyar levéltárakból való kitiltását szorgalmazta. Törő: *Történelem határhelyzetben*, 148.

45 Zádor Annát idézi Markója: Ellentétek keresztelési pontja vagy magad is, 57. Zádor egyébként zsidó származású volt, részéről azonban egyfajta túlélési stratégia volt az apolitikusság, ami bizonyos formában a Frey nácizmusáról szóló, idézett részletben is megnyilvánult. Zádorról bővebben lásd Markója Csilla tanulmányát. Markója: Ellentétek keresztelési pontja vagy magad is, passim.

dig Zolnai Béla irodalomtörténész. A pécsi egyetemi bölcsészkaron szeretett volna tanítani, ám ez a terve végül nem sikerült, miután a kar 1940-től Szegedre, majd Kolozsvárra települt.⁴⁶ A pécsi szellemi életbe való integrálódását mutatja, hogy első művét a Pécsen induló és a szellemtörténészek munkáit megjelentető Minerva-Könyvtár sorozatban adták ki.

Angyalra jellemző volt a patetikus, túlzó, néhol kissé bombasztikus megfogalmazás, ezt levelezésében és könyveiben is nyomon követhetjük. A szellemtörténész Zolnai Bélának 1939-ben lelkendezve írta a következőket:

„Hisz már gólyakoromtól, 1933 őszétől kezdve, amikor, első egyetemi olvasmányaim közepett kezembe került Professor Úr utolérhetetlen szépségű és mélységű Balassitanulmánya,⁴⁷ Önt tekintetem tudományos eszményképemnek, irodalmi evangelistámnak. S habár a budapesti egyetemre jártam, mégis, úgy érzem, tanulmányaim keresztül az Ön tanítványa is vagyok,⁴⁸ s az Ön kezét fogva haladok a szellemtörténet útjain.”⁴⁹

A „szellemtörténet útján” az első állomás a barokk színház történetét tárgyaló *Theatrum mundi* című könyve volt 1938-ban.⁵⁰ A gótikát Angyal a misztikussággal, mozgalmas-sággal azonosította, és szerinte a barokkban a reneszánsz hatások (például hogy a tömeg helyett az egyén drámája a színdarabok központi témája) mellett ez élt tovább. A barokk színház jellegét a „kozmosz jelleg”, a „végtelenbe törés”, a mindig változó adja. A fogalmak elhatárolásában Dagobert Frey munkásságára épített, akinek Angyal nem csak az 1929-es könyvét, de fontosabb tanulmányait is értően olvasta. A reneszánsznál a barokk magasabb színvonalú volt, mert a barokk drámákban jobban érvényesült az e világi és a túlvilági, a reális és a transzcendens szintézise. „Mégis, az egész fontos itt, míg a renaissance inkább az egyes részeket dolgozta ki gondosan.”⁵¹ A 16. századtól a történelem egyik fő konfliktusa, hogy a reneszánsz világias jellegű felfogása, mozdulatlanlansága és a „lappangó gótikus erő” lázas mozgalmassága, miszticizmusa összeütközésbe kerülnek egymással, amelynek tünetei a német vagy a magyar parasztháborúk, a hitviták, a démonológia, eldurvult szexualitás. Angyal kissé zavaros előadása szerint a spanyol nép örizte meg a barokk alapját képező lelkiséget, mert ott szerencsés vérkeveredés ment végbe a gót, vandál, római és arab népek között.⁵² A spanyolok után az olaszok és az angolok tettek sokat a barokk szellemiség megszületéséért, hogy végül a Habsburg-barokkban (fő műfajai: jezsuita dráma és opera) és általában a német területeken érvényesüljön reális és szimbolikus, a mulandóság és esztétikum legmagasabb rendű szintézise.

46 Tüskés Tibor: Angyal Endre. *Pécsi Szemle* 10 (2007) 116–118.

47 Zolnai Béla: *Balassi és a platonizmus*. Bp., 1928.

48 Zolnai 1925–1940 között a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen a Francia Filológiai Intézet vezetője volt.

49 Angyal Endre levele Zolnai Bélának. 1939. december 21. MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/420.

50 Angyal Endre: *Theatrum mundi*. Bp., 1938. (Minerva-Könyvtár.)

51 Uo. 20. [Kiemelés az eredetiben.]

52 Uo. 24.

Frey módszerét igyekezett követni abban, hogy egy kitekintés keretén belül megvizsgálta a 'theatrum' kifejezés elterjedtségét a barokk korban, és rámutatott, hogy a hadászat, a történetírás, a földrajztudomány mind színpadnak tekintették a világot, mert a címeikben is sokszor használják ezt a szót. Kitért a korabeli szellemhitre, babonákra és más, antropológiai szempontból érdekes témákra. A „barokk gondolkodás” definiálására viszont többször visszatért, ez érdekelte a legjobban. A filozófiatörténeti áttekintését azzal zárta, hogy bár a barokk kort a racionalitással azonosítják, valójában más a jelentősége. A racionalitás és miszticizmus közti határokat igyekezték elmosni, Angyal kijelentette: „Ma racionalizmuson általában hideg, száraz, merev rendszert értünk. Elfelejtjük azonban, hogy a lényeg nem ez, hanem a világosság, a nagy összefüggések megvilágosodása, föltárása! Végeredményben a misztika is ide vezet.”⁵³ Angyal ezért jelentősen „átértékelte” Descartes, Leibniz filozófiáját, mert bennük szerinte a racionális és irracionális elemeket egyesítő barokk intuíció nyilvánult meg. Könyve mélységesen elitista volt. Egy alkalommal a vándorkomédiások kulturális szerepéről ennyit jegyzett meg: „Mintha ezek a csak szórakoztatásra használt és eléggé lenézett emberek befolyásolhatták volna a Habsburg-udvar művészeit!”⁵⁴ A kultúra terjedését Angyal felülről lefelé képzelte el, így többször kiemelte, hogy a barokk eszmeiség az udvarokból terjedt el a nép körében és élt ott tovább népi passiójátékok formájában.

Angyal külön elemezte Fortuna szerepét a barokk drámákban. Anyai figura, a szereplők menekülnek előle, de vissza is vágynak hozzá. Hol kedvez, hol szerencsétlenséget okoz. De összességében ő kulcsszereplő, mert állandó mozgásban tartja az eseményeket.⁵⁵ Angyalnál a 19. század sötét színeiben tűnik fel, mert ott a barokkal szemben a pesszimizmus vált uralkodóvá. Ám – és itt ismét csak párhuzamot fedezhetünk fel Frey nézeteivel – most olyan kor jön, ahol a reneszánsz helyett végre a barokk elemek lesznek megint dominánsak, és egy univerzalizisztikus kultúrideál felé haladunk. A könyv utolsó részeiben voltak aztán olyan megjegyzései, amelyekben egyoldalúan dicsérte a korszak uralkodóit és kevés forráskritikával élt. Szerinte ugyanis I. (Habsburg) Lipót nem is uralkodott önkényesen, a néppel jól tett, amit jól mutat, hogy a barokk drámákban is méltatták heroizmusát és nemességét. A germán eredetű barokk hősideálnak szerinte Lipót teljesen megfelelt.

A könyv merészebb részei fennakadtak a professzionális történelmi fórumok szűrőjén. A Magyar Történelmi Társulat folyóiratában, a *Századok*ban M. Császár Edit művészettörténész írt róla ismertetőt. Császár szerint Angyal tiszteletre méltó „odaadással iparkodik beleélni magát a kor lelkeségébe”.⁵⁶ Ez az előny azonban hátránnyá is válik, mert a barokk kor szinte minden megnyilvánulása iránt túlzott hódolattal él. I. Lipót átértékelését pedig nem vette be a recenzió gyomrára:

53 Angyal: *Theatrum mundi*, 93. [Kiemelés az eredetiben.]

54 Uo. 95.

55 „Fortuna lényegéhez tehát nemcsak az tartozik, hogy sújt, de az is, hogy emel: s a dinamizmus így lehetővé teszi az optimizmust.” Uo. 114. Ebben a szeszélyes, női világban a színpad szereplői szexuális töltettel bírtak. „Elmondhatjuk, hogy a barokk hős Fortuna világában a héroizmust és erőszét képviseli: ezek főmozgatói.” Uo. 128.

56 M. Császár Edit: Angyal Endre: *Theatrum mundi*. *Századok* 74 (1940) 116.

„Már a komikum, határát súrolja, amikor komoly megfontolás tárgyává teszi a kérdést, hogy I. Lipót, ez a tehetséges muzsikus, közepes ember és rossz uralkodó – az eperjesi vértörvényszék talán mégsem iktatható a rendiség ellen intézett jogos támadások sorába? – megfelelt-e a heros fogalmának, aminek olasz operák alkalmi előadások hosszú során át ünnepelték.”⁵⁷

Ezzel együtt azonban Császár egyetértett a barokk gondolkodás és „lelkiség” sajátosságairól írtakkal. Hosszasabb és negatívabb bírálatot Hubay Miklós drámaíró és műfordító írt az *Esztétikai Szemle* számára 1940-ben. Egy évvel később Angyal ugyanitt válaszolt Hubaynak. Ez a polémia a szereplőket és a fórumot tekintve teljességgel a magyar történetírás peremvidékén zajlott le, ugyanakkor a vitázó felek olyan szempontokat vetettek fel a szellemtörténettel, illetve általában a történetiséggel kapcsolatban, amire érdemes részletesebben kitérni. Bár azt hozzá kell tenni, hogy Angyal és Hubay vitája inkább a szellemtörténetről folytatott diskurzus egyfajta utóhangja volt, mert addigra az irányzatról már lezajlottak a legnagyobb viták a hazai történetírásban.

Hubay azzal indított, hogy semmilyen „szellem” nem válik soha időszerűtlenné, halottá, ezért a szellemtörténet lényegénél fogva az aktuálissal foglalkozik, amikor egy bizonyos kor szellemének történetét írja. A mai magyar szellemtörténészek azonban megépítik az elmúlt korokat, így régi korok harcosainak tekinthetők, például Thienemann Tivadar irodalomtörténész. A szellemtörténészek nagyon szeretik a barokkot, ám nem vették észre, hogy annak 19. századi kritikája jogos volt, ráadásul politikai jelentőséggel bírt. „Mert a XVII. század másodlagos, német barokkjá és a XIX. század barokk-ellenességé jelentette egyszersmind Bécs abszolutizmusát és Páris demokráciáját és jelentette ezt az összeférhetetlen ellentétet nemcsak politikájuk, hanem szellemük természete szerint.”⁵⁸ A barokk nemcsak autoriter, hanem imperialista, erőszakos és militarista szellem volt Hubay szerint. Ma pedig ismét a barokk felé haladunk – ebben igaza van Angyalnak –, ami a korszak „reakciós természetéből” fakad. A szellemtörténészek pedig azért, hogy a barokk kor iránti megértést propagálják, lényegében a jelen folyamatainak elfogadását adják parancsba.⁵⁹

Az Angyal által elemzett színdarabok giccsesek, nem sok kulturális értékük van, jóllehet a szellemtörténészek imádják az efféle középszerűséget és elhanyagolják a kimagasló egyesek kutatását.⁶⁰ Hubay I. Lipót mentegetését komoly hibának látta.

57 M. Császár: Angyal Endre, 116. Érdemes a felekezeti aspektust is figyelembe venni a vitánál, ugyanis a recenzens a protestáns Mályusz Elemér felesége volt.

58 Hubay Miklós: A barokk reaktíválása. *Esztétikai Szemle* (1940) 71.

59 „Az abszolutista német barokknak és az imperatív stílusjegyekkel dolgozó szellemtörténetnek egy a tanítása: 'elfogadni a kor parancsoló szavát!'” Uo. 76.

60 Ez a megállapítás, tekintve a szellemtörténetnek az elitkultúra és a nagy egyéniségek iránti vonzalmát, tévesnek és ellentmondásosnak látszik. Hubay ugyanakkor később hozzáteszi, hogy ő kimagasló egyéneken nem az uralkodói réteg tagjait érti, hanem olyan, nehezen skatulyázható (és így a korszakban marginalizáltak, tehát a szellemtörténeti kategóriákba nem illeszkedő) személyeket, akiket a korszakban marginalizáltak, azaz lényegében a vesztes szereplőket tartotta nagy személyiségeknek. Ezzel szemben a szellemtörténészek olyan egyéniségek életét vizsgálták, akik valamilyen formában tükrözték koruk szellemiségét. Uo. 74.

„Nyomorult fizetett tollnokok csatokolják ragyogóra a császári tekintélyt és közben kereskedői ügyességgel szavalják a mennyei és isteni jelzőket. Lélektani és etikai azonosság alapján például a női divatüzletek segédjeinek körében kereshetjük az ilyen 'végtelenbetörő' és 'kozmosz háttérű' kiszolgálókat.⁶¹ Mert ezeknek a nagyhangú és az őszinteség hijjával szinte kérkedő barokk íróknak és irodalomnak legmarkánsabb stílusjegye a kiszolgálás.”⁶²

Angyal hosszas vitairatot tett közzé válaszul. Hubayt igyekezett egy letűnt kor képviselőjének beállítani, akivel szemben ő képviseli a haladást. „Hubay még mindig 1920-nál tart, amikor aggodalmaskodó öregurak forradalmi újítást láttak a szellemtörténetben és meg akarták tőle menteni a tudományt.”⁶³ Zolnai Béla, Szekfű Gyula, az olasz és német szellemtörténészek azóta már komoly alapra helyezték a barokk-kutatást, Angyal oldalán tehát nyilván a tudomány áll. Hozzátette viszont, hogy a 19. század semmi eredetit nem alkotott, ellenben anarchisztikus korszak volt. Bécs és Párizs politikai szembeállítására azért hamis, mert a 17–18. században Angliában és Franciaországban is abszolút uralkodók voltak.⁶⁴ Egy adott szellem elterjedése nem erőszak és hatalom kérdése, hanem természetes folyamat: „A lélek megtalálta a maga formáit és beléjük nőtt: nem úgy erőszakolták rá.”⁶⁵ Angyal érzekelte, hogy „nőies” forráskezeléssel és témaválasztással vádolták, ezért gyorsan megindult a harc a szellemtörténet – általában a történetírás – maskulin jellegének bizonygatásáért.

„Az északi barokknak sem a drámában, sem egyebütt nem kell szégyenkeznie. A komolyan mély Bidermann és a ragyogó Avancinus, a *férfiás zordságú* Gryphius és a vídám Klaj időtálló irodalmi értékek. [...] Ezt a *nagyszerű teremtményt* nevezi Hubay 'szellemi inflációnak'? Inkább *csodálatos termékenységnek* nevezhetnők, a német géniusz Európára-szóló virágbabomlásának.”⁶⁶

Angyal védelmébe vette a barokk drámák képét a királyi hatalomról, és itt már megjelent az olasz ezoterikus fasiszta filozófus, Julius Evola hivatkozási alapként.

„A királyi hatalom nagysága, méltósága jutott ebben kifejezésre, az a természetfölötti erő, amelyet az uralkodó magában hordozott. Igenis természetes, hogy ilyenkor kozmikus képek tulultak az uralkodót dicsőítő író tollára! Ez is csak azt mutatja, meny-

61 Ezzel Hubay lényegében azt mondta ki, hogy Angyal – miután forráskritika nélkül elfogadta és átvette a barokk színdarabok uralkodót dicsőítő sorait – egy női divatüzlet vásárlója.

62 Hubay: A barokk reaktiválása, 73.

63 Angyal Endre: Megjegyzések a barokkról és a barokk-ellenességről. *Estétikai Szemle* (1941) 38.

64 Ez jogos ellenvetés volt, Hubay viszont nyilván a 19. századi forradalmi párizsi hagyományokra gondolt és azokat állította szembe a Habsburgokkal.

65 Angyal: Megjegyzések a barokkról, 39.

66 Uo. 40. [Kiemelések tőlem – T. L. D.]

nyire a legigazibb, legősibb lélekrétegekbe kapcsolódott a barokk, mennyire örök és mély mondanivalókat tolmácsolt.”⁶⁷

Nem fogadta el, hogy léteztek a barokk szellemén kívül elhelyezkedő nagy személyek a korszakban. Szerinte minden művész egyformán részt vett a barokk Európa felépítésében. Angyal kiállt a középkor és a barokk példaadó jellege mellett is, és a fegyelmet, a tekintélytisztelést állította erényként vitapartnerére elé.⁶⁸ Írását azzal fejezte be, hogy ma egy univerzalisztikus eszményre van szükség, és ezen a korszak nagy gondolkodói, José Ortega y Gasset, Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev és Julius Evola munkálkodnak.

Angyal és Hubay vitájához az alábbi összegző megjegyzéseket fűzném. Hubay a vita hevében nem mutatott kellő megértést a szellemtörténet irányzatával szemben, mert azt túlságosan Angyal munkásságával azonosította. A barokk iránti rajongás nem minden szellemtörténész sajátossága volt. Benedetto Croce például nem igazán szerette, erre Angyal joggal hívta fel a figyelmet a vitában. Az is kérdéses, hogy minden barokk-kutató történész egyben a kor feltámasztására törekedett volna,⁶⁹ problémás továbbá a maskulin történettudomány és a feminin szellemtörténet szembeállítás is. Vitairata azonban jól szemlélteti a történetiség politikájának komplex kérdését, és számos megfontolandó kritikája volt Angyallal szemben, aki viszont nemegyszer az általa vizsgált múlt kritikátlan dicséretét adta. Hubay jogosan feszegette, hogy ha egy kor minden jelensége és személyisége visszavezethető egy mindent átható szellemre, akkor lényegében minden, a korszakban lejátszódó folyamat igazolhatóvá válik és a történész a mindenkor győztesek, illetve a mindenkor fennálló rend oldalára áll.⁷⁰ Ő ezzel szemben a kitörési pontokat, az alternatívákat kereste – kortársai közül említhetjük az általa egyébként nem ismert Walter Benjamin nevét, aki hasonlóan akarta „átszakítani”, megállítani a történelem folyamatát és a domináns folyamattal szemben alternatív szituációkat kiragadni.⁷¹ Angyal Hubayval vitázva egyértelműen kiállt az uralom magasztalása mellett, és írásában összegegyeztetőnek gondolta a fasiszta Evolát olyan szellemtörténeti filozófusok nézeteivel, mint Ortega vagy Bergyajev.⁷² Szerinte ráadásul nincsenek kitörési pontok, egy adott kor szelme holisztikus módon mindent lefed.

67 Angyal: *Megjegyzések a barokról*, 41.

68 Uo. 50.

69 Gondoljunk Szekfű Gyula híres „neobarokk” fogalmára. A barokk 20. századi továbbélését Szekfű Angyallal szemben nem üdvözlendő, hanem problematikus jelenségnek tartotta a saját korára nézve.

70 Ez a felfogás nyilvánul meg minden olyan kortárs vitában is, ahol régi korok jelenségeinek bírálatát azzal utasítják el és nevezik történetietlennek, hogy az adott korszakban a kritizált vonás általános volt.

71 Walter Benjamin: *A történelem fogalmáról*. In: *Történetelmélet*. I-II. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp., 2006. (Osiris Tankönyvek) I. 670.

72 Ortega vagy Bergyajev semmiképpen nem volt azonos kategória Evolával, jóllehet Ortega életművében azért vannak kellemetlen szövegek. A *Gerinctelen Spanyolország* című esszéjének bizonyos részeit (1921) akár Evola is írhatta volna. José Ortega Y Gasset: *Gerinctelen Spanyolország*. In: uő: *Két történelmi esszé*. Bp., 1983. 22–23., 41., 47., 84., 88.

Egy félresikerült Frey–receptió

Angyal kapcsolata Zolnai Bélával időközben elmélyült, levelezésükben 1941-től megjelent a tegezési forma, és a levelek tanúsága szerint egymás családjával is megismerkedtek.⁷³ 1940-ben jelent meg Zolnai könyve a magyar biedermeierről, erről Angyal az *Irodalomtörténet* számára írt ismertetőt. Hogy mennyire holisztikusan fogta fel a barokkot, jól mutatja, hogy a biedermeierben is a barokk vonásokra (például hogy a világ egyenlő színjáték) hívta fel Zolnai figyelmét. Máskor pedig a Frey által kedvelt gótikus erényeket, például a miszticizmust hangsúlyozta: „A biedermeier nőtípus [a transzcendens vonásokkal felruházott és eszményített nőalak – T. L. D.] viszont későromantikus eredetű, de gyökereiben a gótikához és a platonista költészethez nyúlik vissza.”⁷⁴ Zolnai és Angyal fokozatosan elmélyülő és még bőven a második világháború után is tartó barátsága érdekes talánya a tudománytörténetnek. Zolnai magasabb színvonalú és néhol eltérő történetpolitikai élű szellemtörténetet⁷⁵ művelt, mint Angyal. Angyal szerint a gótika és a barokk mozgalmassága, transzcendens jellege szemben állt a középkori román, majd a reneszánsz stílusok, továbbá a 19. századi polgárság merevségével. Zolnai viszont éppen a 19. századi polgári biedermeiert tette meg követendő eszményképnek, amelyből – szemben a barokkal vagy a neogótikával – hiányzott a heroikus pátosz.⁷⁶ Kettejük történelemképe tehát komoly feszültségben volt egymással, ugyanakkor összekötötte őket a szellemtörténet iránti elkötelezettség.⁷⁷

Zolnai több vonatkozásban Angyal pártfogója volt, akinek erre nagy szüksége lehetett, mert kívülállóként tekintett magára és kérte „Béla bátyámat”, ne felejtse el: „Életem egyik legnagyobb csalódása, hogy magyar tudósok egy törekvő, s talán nem egészen tehetségtelen fiatalembert így akarnak 'elfűrészelni'.”⁷⁸ Zolnai segítette Angyalnak, hogy új művét Szegeden jelentessék meg, illetve abban is támogatta fiatalabb pályatársát, hogy Kolozsvárra kerüljön magántanárként. Zolnai vezette ugyanis 1940–1945 között a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Francia Filológiai Intézetét. Az ot-tani helyzetet jól jellemzi Angyalnak egy 1944-ben írt levele: „Mellékelem apai nagyanyám eddig még be nem adott keresztlevelét. Édesanyám pedig biztosan megküldötte Neked

73 Angyal Endre levele Zolnai Bélának. 1941. december 30. MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/422.

74 Angyal Endre: Zolnai Béla: A magyar biedermeier. *Irodalomtörténet* 30 (1941) 116.

75 Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világaról*. Bp., 2001.

76 „A Biedermeier nem teremtett magának külön építészetet. Hiányzott hozzá a hivalkodó páthosz, a belső nagyratörés, az örökkévalóság gondolata. [...] Az a neogótika, amit a romantikus középkorkultusz anakronizmusként termelt, hogy visszahozza az egykor barbárnak hitt, de most szeretettel fölfedezett és ápolt csúcsíves formákat, távol állott a biedermeier lélektől és nem is hódította meg a mindennapi életet...” Zolnai Béla: *A magyar biedermeier*. Bp., 1940. 11–12.

77 A háború után mindketten figyelemmel kísérték a szellemtörténet nemzetközi fejleményeit. „Mint érdekes hírt közlöm, hogy Tübingában, ill. Stuttgartban újra megjelenik a 'Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte'. Úgy látszik, kissé korai volt még a szellemtörténetet elparentálni.” Angyal Endre levele Zolnai Bélának. 1949. október 28. MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/445.

78 Angyal Endre levele Zolnai Bélának. 1943. február 16. MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/431.

annak a dédnagyanyámnak keresztlevelét, kinek evangélikus vallását az egyik okmány nem tüntette föl. Kedves kollégáid most már igazán nem 'zsidózhatsz' le engem!"⁷⁹

A végül nem Szegeden, hanem a szegediekkel való ellentét miatt Kolozsváron kiadott mű – melyet kéziratos formában Zolnai is láttamozott – a középkori lovagi kultúrát és költészetet tárgyalta.⁸⁰ Angyalnak hatalmas műveltsége volt a kor filozófiai munkái terén, a gótikát és reneszánszt ugyanakkor ismét Frey nyomdokain definiálta és értékelt. A reneszánszsal szemben a gótika által áthatott lovagi költészetet állította pedesztálra.

„Lényegét már nem a korai századok, az 1100 előtti évek merev és zordon dogmatiz-musa határozza meg, de még nem is az 1750, illetve 1789 utáni évek mindent szét-bomlasztó és a káoszba vezető szabadgondolkodása. Törvény és szabadság, Kozmosz és ember, Isten és természet gyönyörű harmóniáját alakítja ki az udvari világnézet.”⁸¹

A pátoszos hangvétel végig jellemző a műre, Angyal egyenesen felmagasztalta az általa elemzett kor gondolkodását, miközben Evola munkásságát⁸² is egyre többet hivatkoz-ta, ráadásul döntő szöveghelyeken. A témakijelölés egyébként az Angyal által ismert szel-lemtörténet, Johan Huizinga híres művét, *A középkor alkonyát* idézte. Angyal és Huizinga módszere azonban egy döntő ponton eltért egymástól. Huizinga végig figyelt az ideák (egy kor önképe) és a valóság (az önkép által elfedett struktúrák) feszültségére, a köztük lévő különbségekre.⁸³ Angyal ez a különbségtétel sokkal kevésbé érdekelte, ő az ideák és a valóság szféráját azonosnak tekintette.

„Kétségtelen, hogy az udvari életnek nem minden jelensége tükrözi vissza salaktalan tisztaságban az irodalom-hirdette ideált. Az emberi gyarlóság az udvarokban, az ural-kodók és főurak életében sok visszás jelenséget produkált. De az is kétségtelen, hogy az egész udvari élet tudatosan tört az ideálok megvalósítása felé. És akadt egy pont, ahol valóság és eszmény tökéletes harmóniában találkoztak, az udvari ünnep világá-

79 Angyal Endre levele Zolnai Bélának. 1944. február 27. MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/432.

80 Angyal Endre: *Udvari kultúra, udvari költészet*. Kolozsvár, 1944. (Széphalom-Könyvtár 100.)

81 Uo. 6.

82 A fasizmus nem feltétlenül fajelméletet jelentett Angyal esetében, hanem a hierarchiaknak, az uralomnak való, misztikus érvekkel alátámasztott behódolást, a kasztrendszer és a patriarchátus igenlését, a felvilá-gosodás teljes elutasítását, a polgári rend elleni barbár-pogány lázadást, minden társadalmi-szellemi el-entétnek egy organikus egészben való feloldását. A fajelmélettől könyve elején elhatárolta magát (uo. 9.), bár az elhatárolódást később gyengítették a germán vérről és az északi szőke, kék szemű embertípusról leírtak. Uo. 31. Angyal Evolára hivatkozva egyébként elutasított bármilyen egalitárius vagy emancipato-rikus szemléletet és törekvést. „A tradicionális világkép azt vallja, hogy az ember születési helyzete nem véletlen. Azt, hogy milyen osztályba születik bele valaki, végső elemzésben transzcendens erők határozzák meg. A létezés hierarchikus rendje az emberi életben is kell, hogy érvényesüljön, s mindenkinek egyenlő-sége pusztán illúzió.” Uo. 184. Az olasz fasizmusról lásd Christopher Duggan: *A bódult nemzet. A Mussolini-imá-dat anatómiája*. Bp., 2016. Nem célom eldönteni a vitát, hogy mennyire tartozott hozzá a fajelmélet az olasz fasizmus minden szakaszához, ugyanakkor Evoláról kijelenthető, hogy rasszista filozófus volt.

83 Johan Huizinga: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföl-dön a XIV. és XV. században*. Bp., 1983.

ban. Az ünnep pillanatában az udvari világ maradéktalanul átélte a nagy eszmények, a metafizikai gyökerű ideák valóságba-lépését.”⁸⁴

A szerző könyve azonban végig azt sugallja, hogy ez a harmónia nemcsak bizonyos pillanatokban, hanem lényegében állandóan létezett.

Könyvében ismét olvashatók dicshimnuszok „germán” császárokról, Miksa magyar királyról, I. Lipótról, II. Frigyesről, akik a kontinuitást jelképezték.⁸⁵ A női „energiák” és Fortuna kordában tartása is a nagy uralkodók erénye.

„Tradicionális gyökerei vannak az udvari nő-tiszteletnek. A hagyományos világképben a Nő gyakran mint irracionális erők hordozója, mint a titkos tudás képviselője és papnője jelenik meg. A nőiesség szférája, az irracionalitás és a Fortuna-világkép ezernyi rejtett szállal összefügg egymással. Amint pedig az uralkodó virtusa legyőzi és magáévá teszi Fortunát, úgy lesz a Nő, a *Donna-Sapientia*, a hérosz misztikus arájává. Ez a szemlélet adja meg az udvari szerelem ezotérikus hátterét.”⁸⁶

Angyal ezúttal nem csak az egyetemes történelemből hozott példákat, de szellem-történeti konstrukcióiba immár magyarországi szereplőket is igyekezett beilleszteni: Anonymus és Kézai Simon szerinte gótikus lovagi szerzők voltak.⁸⁷ Érdekes viszont, bár nem meglepő, hogy a magyar nacionalista elfogultság nem volt jelen a művében, sőt egyszer a szláv kultúra elsőbbségét hangoztatta.⁸⁸

Angyal könyvét már egy merőben új helyzetben, 1946-ban ismertették az *Irodalom-történet* hasábjain. Az elutasító bírálatot író Szauder József irodalomtudós szerint az Angyal által nagyra becsült Dagobert Frey minőségileg sokkal jobb módszertant képviselt, mint a rá hivatkozó Angyal. A kritizált mű szerzőjének módszere ugyanis abban áll,

„... hogy a szellemi élet területeinek különleges struktúráit elhanyagolva, az egyiknek élmény- és formavilágát a másik megértésére vesszük igénybe, tekintet nélkül arra, hogy még az egységes szellemi irányok is egészen különböző formákat öltenek, különböző intenzitással lépnek föl s lényeges időbeli eltolódással bontakoznak ki, mindenkor a művészetek kifejezési formája, hordozóik tehetségi foka szerint. Angyalnak e módszer veszélyeit is ismernie kell, hiszen D. Frey Gotik u. Renaissance c. könyvében, melyre oly gyakran hivatkozik, hosszú s magvas eszmélkedést találhatott erre vonatkozólag.”⁸⁹

84 Angyal: *Udvari kultúra*, 8.

85 Uo. 37., 99.

86 Uo. 38. [Kiemelés az eredetiben.] Angyal számára fontos volt, hogy a nő ne egy szabadjára engedett erő legyen, hanem valaminek a szolgálatában álljon: „A keresztény szellemű udvari univerzalizmusban azután Fortuna nem öncélú vak erő, hanem a Gondviselés eszköze.” Uo. 123.

87 Uo. 58.

88 „Másképpen az Anjouk, Zsigmond és Mátyás alatt Magyarország felé is példát mutat ez a cseh udvari kultúra.” Uo. 163.

89 Szauder József: Angyal Endre. Udvari kultúra, udvari költészet. *Irodalomtörténet* 35 (1946) 45.

Szauder tehát a történelmi jelenségek egyediségének, időbeli folyamat-jellegének figyelembevételét hiányolta Angyalnál. Úgy vélte továbbá, hogy a szerző fogalmi (gótika, reneszánsz, barokk) túlságosan tág értelműek, térben és időben is szétfolytak, nem látjuk őket történeti fejlődésükben. Bár Szauder kritikáján Angyal megsértődött,⁹⁰ a recenzens kifogásai teljesen jogosak voltak, ahogy igazoltan mutatta ki a Frey és Angyal közti minőségbeli különbségeket is.

A szellemtörténet feltételei

A tanulmányomban bemutatott osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok azt mutatják, hogy a történetfilozófiai jól képzett szellemtörténészek gyakran a szakmák köztes határvidékein és/vagy az egyes diszciplínák peremlein helyezkedtek el.⁹¹ A szellemtörténetet a professzionális történetírásba gyakran szelídített formában, eszme-, fogalom- vagy művelődéstörténeti formában érkezett meg, mint azt Hans Hirsch esetében láttuk, bár kivételek természetesen mindig akadtak. Frey és Angyal esetei azt mutatják, hogy egy irányzat iránti nyitottságot gyakran az intézményes háttér vagy annak hiánya határoz meg, azaz az egyes „iskolák” között nem egyszerűen tetszés szerint választ a történetíró: az ilyen irányú érzékenységeket a struktúrák, a közeg jelentősen befolyásolják. Úgy is mondhatnánk, hogy az interdiszciplinaritás sok esetben csupán tetszetős jelszó és program marad, egészen addig, amíg a tudós maga is diszciplínák között vagy azokon kívül találja magát. A magyar szellemi életre pedig jellemző volt, hogy még ott sem érvényesültek mélyebben Frey nézetei, ahol egyébként kézenfekvő lett volna, tehát a művészettörténetben. Ahol az osztrák történésznek komolyabb hatása volt, ott a recepció módszertanilag, történeti érzékenység terén sokkal gyengébb volt.

Angyal az 1938-as könyvének (*Theatrum mundi*) azon részeiben valósította meg leginkább Frey szemléleti és módszertani elveit, amelyekben a 'theatrum' kifejezés különböző jelentéseit vizsgálta a tudomány, kultúra, politika területein. Ha munkásságában ebbe az irányba halad tovább, valószínűleg egy sokkal komolyabb recepció jött volna létre. A két szerző összehasonlításából kiderül, hogy míg Frey tág, szintetikus fogalmainak volt történetileg megfogható alapja, amely a látás történetiségével függött össze, addig Angyal egyre ködösebb és általánosabb jelentéseket keresett a gótikus és barokk lelkeség kapcsán (például: „kozmiakosság”), a történeti sajátosságok pedig kevésbé érdekelték.

90 „50-et még 1944-ben megkapott a Bibliográfiái Központ: Gál István barátom ezeket jórészt szét is küldte bel- és külföldi könyvtáraknak. Gáldi László és Kardos Tibor pedig ugyanakkor megígérték, hogy az *Archivum Philologicum*-ba, illetve a *Századok*-ba írnak róla. Eddig azonban hiába vártam erre... Az *Irodalomtörténet*-ben már jött róla kritika, Szauder József tollából, elég fölényes és kioktató modorban [...]” Angyal Endre levele Zolnai Bélának[?]. [Valamikor 1948 körül.] MTA KIK Kézirattár. Ms. 4120/439. [Kiemelések az eredetiben.]

91 Erre nézve lásd a szellemtörténet felé nyitott Kerényi Károly, illetve a szellemtörténész Fülep Lajos vagy az emigráns Tolnay Károly eseteit. Lackó Miklós: Sziget és külvilág. Kerényi Károly és a magyar szellemi élet. In: uő: *Szerep és mű.* Bp., 1981. 248–297.; Lackó Miklós: Fülep Lajos a magyar szellemi életben. In: uő: *Korszellem és tudomány.* Bp., 1988. 220–306.; Lackó Miklós: Tolnay Károly és szellemi kapcsolatai. In: *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945.* Szerk. uő. Bp., 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 14) 67–96.

Angyal és Frey helyzete egyébként a professzionálisok és „kívülállók” két eltérően értékelhető szembenállását példázza: míg Frey elmaradt hazai recepciója inkább sajnálatos fejlemény, addig jobban érthető Angyal szakmai fórumoktól való távol tartása.

Egy további tanulság, hogy a történetírói paradigmák és politikai jelentések között általában bonyolult összefüggés tapasztalható, azaz önmagában senkit sem lehet politikailag besorolni valamelyik táborba annak alapján, hogy milyen irányzat elveit vallotta magáénak. Szellemtörténeti filozófusokat nem csak az olasz fasizmust szimpátiával figyelő Angyal olvasott lelkesen, de számos német *völkisch* vagy kifejezetten náci szemléletű szerző, így például Harold Steinacker is gyakran lapozta fel Spranger, Dilthey, Weber és mások köteteit.⁹² Frey pedig könnyedén váltott át a szellemtörténetből a biológiai érvelésbe munkásságának *völkisch* szakaszában.⁹³ Önmagában tehát nem elég valakit politikailag felmenteni/megvédeni azzal, hogy a szellemtörténet paradigmájához soroljuk. A magyarországi szellemtörténet nem érdemi meg a teljes elutasítást, ám Angyal esete azt mutatja, hogy voltak olyan alakjai is, akiket talán nem szükséges „reaktíválni”.

92 Jörg van Norden két világháború közötti német történelmi szövegek vizsgálata után arra jutott, hogy a szellemtörténeti ismeretelméleti pozícióval (amelyet a szerző „konstruktivistának” nevez) való azonosulás nem determinálta egy adott történész távolságát vagy közelségét a náci rezsimhez, de a *völkisch* történeti iskolához sem: Jörg van Norden: *Geschichte ist Bewusstsein. Historie einer geschichtsdidaktischen Fundamentalkategorie*. Frankfurt [am Main], 2018. (Forum Historisches Lernen) 64.

93 Ami azt illeti, a háború után Frey azt jósolta, hogy általában a tudományok egy „biológiai fordulat” előtt állnak, és ez a politikai életre is alapvető befolyással lesz. Nem túl bizalomgerjesztő jóslat egy egykori nemzetiszocialistától. Frey: *Selbstdarstellung*, 50.

CONTENTS

CAPITAL ACCUMULATION IN HUNGARY DURING THE LATE ESTATE SYSTEM, 1700–1848	
István Szijártó M. Capital Accumulation and the Squirrels. Introductory Remarks	183
Szabolcs Somorjai Historical Metamorphoses of Original Capital Accumulations	189
László Schramek Could the Military Become a Market Factor in the First Half of the 18 th Century in Hungary?	209
János Nagy The Economic Ideas of the Hungarian Orders and the Government, as Exemplified by the Proceedings of the Diet of 1764–1765 and the Committee on Commerce Sent out in 1791	221
STUDIES	
Miklós Fóti Demographic Changes and Migrations in Bács and Bodrog Counties in the 16 th Century	241
László Dávid Törő Austrian–Hungarian Intellectual History Discourses and Lessons Learned. Dagobert Frey and Endre Angyal	283

E számunk szerzői

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Nagy János, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, I. Iratórész főosztály ● Schramek László, igazgató, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára ● Somorjai Szabolcs, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, IV. Iratórész főosztály ● Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék ● Törő László Dávid, történész, posztdoktori kutató

(HUN-REN BTK TTI = HUN-REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erszebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbcsítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009 2 5 0 0 2